

74.9
К 17

Нашрга тайёрловчилар: **Ўзбекистонда хизмат кўрсатган**
фан арбоби **С. ДОЛИМОВ** ва филология фанлари номзоди,
доцент **У. ДОЛИМОВ**

Нашр учун масъул: Х. НАЗИРОВ

© Ўзбекистон Республикаси матбуотини қўллаб-қувватловчи
Жамғарманинг «Истиқлол» ноширлик маркази, Халқаро
Шароф Рашидов Жамғармаси.

Буюк мутафаккирлар фарзанд тарбиясига алоҳида эътибор бериб келганлар. Шарқда «Калила ва Димна» номи ила машҳур бўлган ҳиндларнинг «Панчатантра» («Беш ҳикмат»), «Тўтинома» номи ила шуҳрат қозонган «Шукасаптата» («Тўтининг етмиш беш ҳикояси»), Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» («Бахт-саодатга йўлловчи билим»), Муслиҳиддин Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон», Носириддин Рабғузийнинг «Қиссаи Рабғузий», Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» («Кўнгилларнинг севгани») ва ўнлаб дурдона асарлар асрлар мобайнида фарзандлар тарбиясида дастур вазифасини ўтаб келмоқда. Бу ганжина китоблар неча-неча авлодга поклик, ростгўйлик, жувонмардлик фазилатларини сингдириб боргани сир эмас. Кайковус қаламига мансуб «Қобуснома» асари Шарқ халқлари орасида маълум ва машҳур. Мўъжаз ривоятлар, ихчам латифалар, кичик-кичик ҳикоятлар китобнинг янада жозибали, ўқишли бўлишини таъминлаган.

Шарқ алломалари ахлоқий-тарбиявий асарларининг асосини Қуръони шариф суралари, Муҳаммад пайғамбар фаолияти ва кўрсатмаларини ифодаловчи ҳадислар, ҳикматли ҳикоялар ташкил қилади. «Қобуснома» ҳам бундан мустасно эмас: китоб «Парвардигори оламни танимоқ зикрида», «Пайғамбарларнинг хилқати зикрида» боблари билан бошланади.

XI асрнинг 82—83-йилларида Ғарбий Эрон подшоҳининг набираси Кайковус ибн Искандар ўз ўғли Гилоншоҳга бағишлаб «Насиҳатнома»сини яратади ва ўша давр анъанасига кўра уни бобоси подшоҳ Шамсулмаолий Қобус шарафига «Қобуснома» деб атаydi.

«Қобуснома» асрлар мобайнида Ғарб ва Шарқ мутафаккирларининг эътиборларини ўзига жалб этиб келган: 1702—1705 йилларда турк тилига, 1786—1787 йилларда Муҳаммад Сиддиқ Рашидий томонидан уйғур тилига, 1881 йилда Қаюм Носирий томонидан

татар тилига ҳамда XIX асрдаёқ инглиз, фаранг, олмон, рус тилларига таржима қилинди. 1935 йилда Теҳрон дорилфунунининг профессори, атоқли адиб Саид Нафисий «Қобуснома»ни Теҳронда босмадан чиқарди.

1860 йилда «Қобуснома» ўзбек тилига биринчи марта буюк шоир ва мутафаккир Муҳаммад Ризо Огаҳий томонидан таржима қилинди. Огаҳий таржимасининг қўлёзма нусхаси Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида ва Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин номли кутубхонада сақланмоқда.

«Қобуснома»нинг ўзбек тилига таржима қилинишида ўша даврда ҳали 16 ёшли шахзода бўлган Муҳаммад Раҳимхон Феруз (1844—1910)нинг хизматларини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Огаҳийнинг ўзи ёш йигитча Муҳаммад Раҳим ҳақида гапириб, ҳар қандай ўйин-кулгини йиғиштириб қўйиб, «китобхонлиққа, маънидонлиққа» машғул бўлганини, ушбу «Насихатнома»ни шахзоданинг топшириғи билан таржима қилганини мамнуният билан изҳор қилади: «... ул шахзодаи озоданинг назари анвори мутолаасиға етишди ва мусаффо хотириға уни туркий тил била таржима қилдирмоқ таманноси тушди. Бу бандаи фақир Муҳаммад Ризо Огаҳий бир куни ул жаноб мажлисиға бориб, дуо шароитин тақдимиға еткурдим ва ул жанобнинг лозимул башорати била ҳам ул мажлисининг бир гўшасида ўтирдим. Дарҳол менга неча турлик меҳрибонликлар кўргузиб, мазкур «Насихатнома»ни илкимга бериб дедики: «Бул нусхани туркий тили била таржима қил, токи турк тавойифининг авоми ҳам бу пандлардан баҳра олғай ва бизнинг отимиз, сенинг сўзинг олам инқирозиғача замон авроқида боқий ва ёдгор қолғай».

Буюк мутафаккир Муслиҳиддин Саъдий, Носириддин Рабғузий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоийлар жамият тараққиётида, мамлакат ободончилигию, халқ фаровонлигида айрим шахслар, айниқса, подшоҳлар фаолиятига катта баҳо берадилар. Жомий ўзининг «Баҳористон» асарида подшоҳ адолатини порлаб турган қуёшга ўхшатади:

Агар чиқса адолатнинг қуёши,
Таралғай ҳар томон нури зиёси.
Агар зулм этса золим, бу ситамдин
Жаҳон бўлғай қаро, йўқ интиҳоси.

Кайковус ҳам подшоҳ адолатини қуёшга тенглашти-
ради: қуёш ҳаммага, ҳамма ерга тенг, баробар нур
сочгани каби, подшоҳ ҳам ҳаммага баробар адолат
нурини сочмоғи лозим, дейди: «Эй фарзанд, раиятга
ҳам шундоғ меҳрибонлик кўргузгил, токи мамлакат
обод бўлғай, нединким, подшоҳ офтобдекдур, офтоб
бировга соя солиб, яна бировдин юз ўгурмас... Асло
зулмни кўнглингга келтурмағилки, одил подшоҳнинг
хонадони кўп йиллар боқий қолур ва золимнинг
хонумони тезда барбод ва нобуд бўлур, нединким, адл
ободонлик нишонасидур ва зулм вайроналик аломати-
дур. Ҳукамолар дебдурларки, одил подшоҳ олам
хуррамлигининг сарчашмасидур, золим подшоҳ жаҳон
харобалигининг тўфонидур».

Абдурахмон Жомийнинг ахлоқий қарашлари кўп
ўринларда «Қобуснома»даги пандларга ҳамоҳангдир.
Жомий ўз фарзанди Зиёвуддин Юсуфга насиҳат қилар
экан, отаси фақат машҳур киши бўлгани учун унинг
номи, обрўси билан мақтанмасликни, балки унинг
номига муносиб фарзанд бўлиб етишишни талаб
қилади. Шунинг учун ҳам Жомий ўз ўғлига шундай
ибратомуз шеър билан мурожаат қилади:

Нодонлардек отангнинг кимлигини пеш қилма,
Ўзингга сен ҳунардан ўзгани ота билма.
Тутун гарчи оташнинг фарзанди бўлса ҳам, бас
Не фойдаки тутунга, оташ зиёси юкмас!?

Жомийнинг бу мисраси «Қобуснома»нинг ушбу
сўзларини эслатади: «Агар киши ҳар қанча олий насаб
ва асл бўлса-ю, аммо ҳунари бўлмаса, у халойиқнинг
иззат ва ҳурматидин ноумид бўлур. Улуғлик ақл ва
билим биладур; насл-насаб била эмас. Отни сенга ота ва
онанг қўймишлар, сен унга ғарра бўлмағил... Бу от
фақат бир нишонадин бошқа нарса эмасдур. Аммо сен
ҳунар била бир номга эга бўлғил».

Булардан ташқари, Огаҳий форс тилидан ўндан
ортиқ илмий-тарихий, маърифий ҳамда бадий асар-
ларни ўзбекчалаштирган.

Огаҳий таржималари ичида «Қобуснома» алоҳида
ўринлардан бирини эгаллайди. Бу нодир асар 1965,
1973 ва 1986 йилларда адабиётшунос олим Субутой
Долимовнинг катта саъй-ҳаракатлари билан уч марта
нашрдан чиқарилган эди. «Қобуснома» Муҳаммад Ризо
Огаҳий таржимаси асосида ҳозирги замон ўзбек адабий

тилига табдил қилиниб, катта сўз боши, тарихий ва филологик шарҳ ҳамда изоҳли луғат билан ўқувчиларга тақдим қилинган эди.

Шу ўринда ўзбек китобхонларини «Қобуснома» билан таништирган марҳум олим Субутой Долимов ҳақида маълумот беришни лозим топдик.

Субутой Долимов (Усмонбек Долимов) ўзбек адабиётшунослиги ва педагогикаси тараққиётига салмоқли ҳисса қўшган заҳматкаш олимдир. У 1907 милодий йилининг савр ойида Тошкент шаҳрида зиёли оилада таваллуд топди: унинг тоғалари Мирмулла, Мирмуҳсин, Мирмуслим Шермухамедовлар аср бошларида маърифатимиз даргалари сифатида ўлка сиёсий-маданий ва адабий ҳаётида муҳим роль ўйнадилар. Усмонбек илк маълумотни Сағбон маҳалласидаги Кабир домланинг мактабида олди. 20-йилларнинг бошида Хадрадаги «Намуна» мактабида ўқишни давом эттирди. Бу мактабда унинг дастлабки шеърлари, ҳикоялари мактаб деворий газетаси «Тонг юлдузи»да чиқиб турди. Деворий газетанинг муҳаррири буюк ёзувчи Ойбек эди. Мазкур «Намуна» мактаби Ойбек, Искандар Икромов, Миркарим Осим, Ҳомил Ёқубов, Аъзам Аюб, Мурод Шамс, Имомхон Ҳусанхўжаев каби ўнлаб илм-фан, адабиёт ва санъат, маданият арбобларини тарбиялаб етиштирди.

Субутой Долимов мустақил иш фаолиятини 1926 йилда «Шамсул-ирфон» мактабида она тили ва адабиёти ўқитувчиси сифатида бошлади. Адабиётга бўлган муҳаббат 1934 йилда С. Долимовни Низомий номидаги педагогика институтининг тил ва адабиёт факультетига етаклади, 1939 йилда у институтни имтиёзли диплом билан тамомлади.

Олим 1943—1957 йилларда Ўзбекистон республикаси Педагогика фанлари илмий-текшириш институтида ўзбек тили ва адабиёти ўқитиш методикаси сектори мудир лавозимида ишлади, айна пайтда, Низомий номидаги педагогика институтида адабиёт ўқитиш методикаси фанидан талабаларга дарс берди. Олим 1957 йилдан то умрининг охиригача Тошкент давлат дорилфунунининг ўзбек филологияси факультетида ўзбек адабиёти тарихи ва адабиёт ўқитиш методикаси фанларидан талабаларга сабоқ берди.

Виз Субутой Долимов ижодий фаолиятига разм солар эканмиз, унинг икки соҳада: адабиёт ўқитиш

методикаси ҳамда ўзбек адабиёти тарихи соҳасида мукаммал, бетакрор асарлар яратганлигининг гувоҳи бўламиз. Олим бу икки соҳанинг бирини иккинчисидан кам ёки ортиқ кўрмади. Методист олим сифатида ўзбек адабиёти бўйича мактаблар, педагогика билим юртлари ҳамда олий ўқув юртлари талабалари учун қатор дастурлар тузди, ўқув қўлланмалари, дарсликлар яратди.

Субутой Долимов Ўрта Осиёда маориф тараққиёти тарихи, мадрасаларнинг ташкил топиши ва уларда ўқитиш усулларини алоҳида ўрганди. У Абдулла Авлоний, Саидрасул Саидазизов, Мунаввар Қори Абдурашидхонов, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Садриддин Айний каби маърифатпарвар ижодкорлар фаолияти, ўқитиш усуллари ҳақидаги қарашларни тадқиқ қилувчи кўплаб илмий асарлар яратди.

Ўрта мактабларда адабиёт ўқитиш методикасига доир дастлабки илмий-методик асарлар ҳам Субутой Долимов қаламига мансубдир. Олим 1952 йилда «Адабиёт ўқитиш методикаси», 1955 йилда «5-синф «Ватан адабиёти» учун методик қўлланма», 1960 йилда «Таълимий баён ва иншо», 1967 йилда институт ва университетлар филология факультетлари талабалари учун «Адабиёт ўқитиш методикаси» дарслиги», 1968 йилда «8-синф «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслиги учун методик қўлланма» асарларини яратди.

Субутой Долимовнинг ўзбек адабиёти тарихини ўрганиш ва тадқиқ қилиш соҳасидаги фаолияти ҳам анча мароқли. Олим Лутфийнинг «Гул ва Наврўз» достонини, Огаҳийнинг «Танланган асарлар»ини, Гулханийнинг «Зарбулмасал» асарини, Мулла Фазлуллоҳ Алмайнинг «Танланган асарлар»ини, «Калила ва Димна» асарларини нашрга тайёрлади. Халқ оғзаки ижодининг катта билимдони ва тарғиботчиси сифатида Шотурсун Шомақсудов билан ҳамкорликда халқ ибораларини тўплади, уларнинг этимологиясини шарҳлади ва «Кенг уйнинг келинчаги» номи остида икки марта босмадан чиқарди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Субутой Долимов Хоразм шоирлари Мунис Хоразмий, Муҳаммад Раҳимхон Соний (Феруз), Муҳаммад Юсуф Рожий, Комил Хоразмий, хусусан, Муҳаммад Ризо Огаҳий ҳаёти ва ижодини ўрганиш, уларнинг асарларини нашр қилиш ишига 40 йиллик ҳаётини бағишлади. 1962 йил-

да «Огаҳийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти» мавзуида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди ва ижодининг маҳсулдорлиги ҳамда асарларининг бадиий гўзаллиги нуқтаи назаридан Огаҳий ўзбек адабиётининг буюк Алишер Навоийдан кейинги энг забардаст вакили, деган илмий хулосага келди.

Маълумки, ўзбек мумтоз адабиётини ўрганиш ва нашрга тайёрлашда энг масъулиятли иш асар матни устида ишлашдир. Бу иш тадқиқотчидан кенг кўламдаги билимни, эски ўзбек тилини чуқур билишни, араб, форс тилларидан катта билимга эга бўлишликни талаб қилади. Шунинг учун бўлса керак, ҳозирда ҳам ўзбек мумтоз адабиёти тадқиқотчилари орасида матншунослар йўқ даражада. 1970 йилда С. Долимов филология фанлари доктори, профессор Ғулом Каримов билан ҳамкорликда Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг 6 жилдлик асарлар мажмуасини нашрга тайёрлашга киришди. Мажмуанинг 1—2-жилдлари Огаҳийнинг лирик девони «Таъвизул-ошиқин»ни, 3—4-жилдлари шоирнинг таржима асарларини, 5—6-жилдлари Огаҳийнинг муаррих-олим сифатида яратган илмий-тарихий асарларини ўз ичига олади. Бу машаққатли ва масъулиятли ишни Субутой Долимов ҳамда Ғулом Каримовлар ўн йил (1970—1980) ичида муваффақиятли ҳал этдилар.

Субутой Долимов бутун умрини ўзбек адабиётшунослиги ва педагогикаси фанини ривожлантиришга, малакали филологлар тарбиялаш ишига бағишлади. Ўзбекистон жумҳуриятида хизмат кўрсатган фан арбоби, жумҳуриятда хизмат кўрсатган ўқитувчи Субутой Долимов 1991 йил 24 майда вафот этди.

Азиз китобхон! Сиз адабиётшунос олим Субутой Долимов томонидан нашрга тайёрланган Қайковуснинг «Қобуснома» асари таржимаси содда табдили билан танишасиз. Шунинг афсус билан таъкидлаш керакки, давр тақозоси туфайли олдинги нашрларда айрим боблар каттагина қисқартиришга учраган, айрим боблар умуман киритилмаган эди. Бу, албатта, китобнинг қимматини анча тушириб юборган.

Сўнгги йилларда «Қобуснома»га бўлган эҳтиёж сезиларли кучайди. Газета ва журналлар саҳифаларида «Қобуснома»нинг тўлдирилган нашрини тайёрлашга даъват этувчи кўплаб мақолалар эълон қилинди.

Асарнинг ушбу нашри «Қобуснома»нинг муқадди-
ма ва ҳамма қирқ тўрт бобини ўз ичига олган. Нашрга
Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик инсти-
тутининг қўлёзмалар фондида сақланувчи (инв.
№ 1274/11) Огаҳий таржимаси қўлёзмаси асос қилиб
олинди, шу билан бирга, профессор Е. Э. Бертельснинг
русча таржимаси ва Эрон профессори Саид Нафисий
томонидан тайёрланган Техрон нашридан фойдала-
нилди.

«Қобуснома» нинг ушбу нашри Сизнинг сеvimли
китобингизга айланишини чин кўнгилдан тилаб қола-
миз.

*Улуғбек ДОЛИМОВ,
Тошкент Давлат дорилфунуни муаллими,
филология фанлари номзоди.*

МАВЪИЗАТНОМАИ КАЙКОВУС

(Кайковуснинг насиҳатномаси)

Ҳамду беҳад жавоҳирининг тухфалари ул ҳақими ала ал-итлоқнинг¹ даргоҳи олийсиға лойиқдурким, инсон вужудининг таркибин ақлу дониш зевари² била тузди ва дуруд³ беадад завоҳирининг⁴ ҳадиялари ул расули аҳли офоқнинг⁵ равзаси мутаолийсиға мувофиқдурким, куфру исён бадияси ваҳшийларин мўъжизнишон пандлар била ром қилиб, дини ислом тариқига киргузди.

Аммо баъд бу мажмуаи мавъизангиз⁶ ва бу марқумаи⁷ насиҳатомузни мутолаа қилғувчи дониш ва аҳли тамизни замири байзойи⁸ назийрларига маълум ва жойкир бўлсин. У салтанат буржининг муаллаҳ ахтари⁹ ул хилофат¹⁰ буржининг мусаффо гавҳари ва ул жоҳи жалол¹¹ осмонининг хуршид дурухшандаси¹² ва ул фазлу камол шабстонининг ферузандаси ва ул ақлу беш

¹ Ҳақими ала ал-итлоқ — мутлақ ҳақим.

² Зевар — безак, зийнат.

³ Дуруд — дуо, олқиш, таҳсин.

⁴ Завоҳир — гуллар, чечаклар.

⁵ Офоқ — олам, уфқлар.

⁶ Мавъизангиз — насиҳатомиз.

⁷ Марқум — ёзилган.

⁸ Замири байзо — оқ кўнғил.

⁹ Ахтар — юлдуз, юз, байроқ.

¹⁰ Хилофат — халифлик, ўринбосарлик.

¹¹ Жоҳи жалол — улуғ обрў.

¹² Дурухшанда — порлоқ, нурли, равшан.

асхобининг¹ меҳрибони, зиллу субҳон² халифат ал-рахмон боъисал-амн вал-амон³ хазрат Саййид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон ибн хоқони кишваристони Саййид Муҳаммад Баҳодирхон фирдавсмакон⁴ зийда умруҳу ва иқболуҳу ва давлатуҳу⁵ ким бовужуд йигитлик айёми ва айшу тараб ҳангомида ҳеч бир лавҳу лувба⁶ мойил бўлмай, аксар авқот беш вақт намоз лавозимининг адоси фаройизу сунан⁷ шуғулининг интиҳосидин сўнг китобхонлиққа, маънидонлик ишига машғул бўлиб, ҳар турлук китобни мутолаа қилур эрди ва ўзга машғулотдин ани аъло ва афзал билур эрди. Байт:

Шабоб айёмида бу улур одат,
Валилик рутбасиндур⁸ аломат.

Хусусан, ҳар китоб мазмуниким, мавоиза⁹ насойихга¹⁰ муштамил¹¹ бўлса, они бағоят севар эрди ва они ўзга китоблардин илгари тутар эрди. Андоқким, бу муборак овонда¹² амир Унсурулмаолий Қайковус бинни Искандар бинни Вушмагирнинг ўз ўғли Гилоншоҳ учун жам қилгон насихатномаси ул шаҳзодаи озоданинг назари анвари мутолаасиға етишди ва мусаффо хотириға уни («Қобуснома»ни) туркий тил била таржима қилдирмоқ таманноси¹³ тушди. Бу бандаи фақир Муҳаммад Ризо мироб Огаҳий, бир куни ул жаноб(нинг) (Саййид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон) мажлисиға бориб, дуо шароитин тақдимиға еткурдим ва ул жанобнинг лозимул башорати била ҳам ул мажлиснинг бир гўшасида ўтирдим. Дарҳол менга неча турлик меҳрибонликлар кўргузиб, мазкур «Насихатномаи»ни илкимға бериб дедики: «Бу нусхани туркий тили била таржима қил, токи турк тавойифи (гуруҳлари)нинг

¹ Асҳоб — дўст, суҳбатдош, улфат.

² Зиллу субҳон — субҳоннинг сояси.

³ Халифат ал-рахмон боъис ал-амн вал-амон — тинчлик ва хотиржамлик таратувчи.

⁴ Фирдавсмакон — жаннатмакон.

⁵ Зийда умруҳу ва иқболуҳу ва давлатуҳу — умри, иқболи ва давлати узун бўлсин.

⁶ Лавҳу лувб — ўйин-кулги, тарала бедодлик.

⁷ Фаройизи сунан — Аллоҳ томонидан юборилган ибодатлар.

⁸ Рутба — мартаба, унвон, даража.

⁹ Мавоиз — пандлар, насихатлар, ваъзлар.

¹⁰ Насойих — насихатлар, пандлар.

¹¹ Муштамил — қопловчи, ўз ичига олган.

¹² Овон — вақтлар.

¹³ Таманно — орзу.

авоми¹ ҳам бу пандлардин баҳра олғай ва бизнинг отимиз, сенинг сўзинг олам инқирозигача замон авроқида² боқий ва ёдгор қолғай».

Фақирким, ул жанобдин бундоғ марҳаматларни кўрдим. Қуллуқ қилиб, таъзим русумин бажо келтурдим. Хушҳоллик била ул беҳиштнишон мажлисдан чиқиб, ўзимнинг вайрона кулбамга келиб, бир гўшада ўлтурдим ва ихлос қаламин эътиқод авроқиға сурдим ва қудратим борича саъю кўшиш³ умури⁴ зуҳурға⁵ еткурдим. Энди ҳазрат каримға умидим шулки, бу хизмат ибтидоси⁶ ихтитом⁷ сарҳадиға⁸ етушғай ва шаҳзодаи озоданинг ҳумоюн⁹ хотириға мақбул ва марғуб¹⁰ тушғай, токим фақир ул жанобнинг лутф ва марҳамати бодасидан¹¹ сархуш ва сероб бўлғаймен ва ул сархушлик воситаси била бу ранжи ғамнинг оғир юкидинким неча йилдин бери бўйну⁹мға тушубдур, тезроқ қутулғаймен. Ёрдам ҳам ундандур ва суяниш ҳам унгадур.

Энди бу «Насихатнома» жомеининг сўзи булдурким, туркий иборати била мастур¹² бўлур.

Бу пандни жам этгувчи амир Унсурулмаолий Кайковус бинни Искандар бинни Қобус бинни Вушмагир ўзини(нг) фарзанди Гилоншоҳга дедики: «Эй фарзанд, мен қарибман ва ожизлик менга голиб бўлубдур, ўлим вақти яқин келибдур, азлий¹³ нинг ёрлиғи бир китобдурки, уни ҳеч чора кўрувчининг қўли ҳийлагарлик била йўқ қила олмагусидур.

Бас, эй фарзанд, мен ўзимни ўлумға бағоят ёвуқ топдим ва шундоқ маслаҳат кўрдимки, менга тиркликдан жудо бўлмоқлик ёрлиғи етушмасидин бурун ҳар мушкул ишнинг тузилиши ва яхши от қолдирмоқ кўшиши бобида бир неча сўз баён қилғайман, токи сен

¹ Авом — халойиқ.

² Авроқ — саҳифалар.

³ Кўшиш — ҳаракат.

⁴ Умур — ишлар, воқеалар.

⁵ Зуҳур — пайдо бўлмоқ.

⁶ Ибтидо — бошлаш.

⁷ Ихтимом — тамом бўлиш.

⁸ Сарҳад — чегара.

⁹ Ҳумоюн — муборак.

¹⁰ Марғуб — севимли

¹¹ Бода — май, шароб.

¹² Мастур — ёзилган, кўчирилган.

¹³ Азл — узоқлаштириш

ундан баҳра олғайсан ва мен оталик меҳри шартини бажо келтурғайман.

Эй фарзанд, сенга замона ситамининг қўли етмасдан бурун ҳушинг қулоқи била менинг сўзимни эшитғил ва пандлар била икки жаҳонда ном чиқарғил. Менинг сўзимни эшитмоқдин ибо қилмағил. Агар менинг сўзимни қабул қилиб, ундан баҳра олсанг, ўзгалар доғим (янада) қабул қилурлар ва унга яраша иш шундоқдурки, ҳеч фарзанд отасининг пандин қабул этмағусидир, нединким йигитлар ғафлат юзидин ўз ботинида¹ ўзларини бирдан-бир дониш фаҳм қилурлар ва ўз донишларини қариларнинг донишидин афзал билурлар. Гарчи бу сўз менга маълумдур, лекин оталик меҳри мени хомуш бўлурга қўймади. Шул вожиб бир қанча пандларни ўзим яратдим ва уни қирқ тўрт бобга жам қилдим, ҳар бобида бир неча сўз зикр этдим.

Эй фарзанд, умид шулки, сен бу пандларни қабул қилғайсан ва мен оталик шартин бажо қилмиш бўлғаймен. Билғилки, жаҳон халқининг расми шулдурки, такупўй² ва жустужўй қилиб дунёда бирор нарса ҳосил этарлар ва уни ўзларининг яхши кўрғон кишисига қўйиб кетарлар. Мен дунёда ушбу сўзларни ҳосил қилмишман ва менинг яхши кўрғон кишим сендурсан. Менга риҳлат³ вақти ёвуқ⁴ етди, дунёдин ҳар нимаки ҳосил қилдим, сенинг олдинга қўйдим, токим худоком⁵ бўлмағайсан ва бироҳлик⁶ йўлига қадам қўймағайсан.

Эй фарзанд, икки тарафдин ҳам сенинг аслинг ва насабинг покдур ва улуғдур. Бобонг Малик Шамсулмаолий Қобус бинни Вушмагир Аъшақ Фарҳодоннинг набирасидур, Аъшақ Фарҳодон Кайхусравнинг замонида Гилон мулкининг подшоҳи бўлғон ва Гилон мамлақати сенинг авлод-аждодинга ундин ёдгор бўлиб қолди. Менинг онамнинг момоси «Марзбоннома» отлик китобнинг мусаннифи маликзодаи Алмарзбон бинни Рустам бинни Шарвининг қизидур. Унинг ўн учинчи отаси Ануширавон Одилнинг биродари Қубоднинг ўғли

¹ Ботин — ички дунё, кўнғил.

² Такупўй — югуриш, елиш.

³ Риҳлат — жўнаш.

⁴ Ёвуқ — яқин.

⁵ Худоком — қайсар.

⁶ Бироҳ — йўлсиз, адашган.

Кайковусдур. Сенинг онанг султон Маҳмуд Ғозий бинни Насриддин Сабуктагинни(нг) фарзанди ва менинг момом Дайлимийлар подшоҳи Ҳасан Ферузоннинг қизидур.

Бас, эй фарзанд, аслингнинг қадру қимматин бил ва асли кам одамлардин бўлмағил. Ҳар нечаким мен сенда яхшилик нишонасин фаҳм қилурман ва лекин сўз такрорин ўзимга вожиб билурман. Эй фарзанд, огоҳ бўлки, менинг охират сари кетмоғим ёвуқдур, сен ҳам менинг изимдан тез етгунгдур. Нединким, бу дунё орият жойидур ва охират асли саройдур ва ул саройнинг йўли оз ва қийин. Бу жойда жамъ қилмоқ керакдур.

Бу жаҳон бир зироатгоҳдур, ҳар нима эксанг, шуни ўрасан ва ҳар на сўз десанг, шунинг жавобин эшитурсан. Дегилким, дунё жойи фоний ва охират саройи боқийдур. Бу жойда ифбатли, парҳезкорларнинг ҳиммати шерларнинг ҳимматидекдур, бадкирдорларнинг ҳиммати итларнинг ҳимматидекдур. Ит ҳар сайдниким олса, ўша жойда ер, шер сайдники олса, бошқа жойда ер. Бу орият саройи сенинг сайдгоҳингдур ва Тангри таолонинг ибодати сенинг сайдингдур. Агар дунё саройида тоат сайдини инкор қилсанг оқибатининг мужиби бўлур.

Эй фарзанд, худони таниғил, ҳамиша они ибодатин пеша қилғил. Жалла жалалуҳу ва аммо навануҳу¹. Бобларнинг феҳристи будурким, марқум бўлур. Аввалғи боб — Худо таолони танимоқ зикридадур. Иккинчи боб — пайғамбарларнинг хилқати зикридадур. Учинчи боб — Ҳақ таолонинг шукргузарлиги зикрида. Тўртинчи боб — неъматлар сипасдорлиғи зикрида. Бешинчи боб — ота ва она ҳақини билмак зикрида. Олтинчи боб — ҳунар фузунлиқ била баланд қадр бўлмоқ зикрида. Еттинчи боб — сухандонлик билан баланд мартабали бўлмоқ зикрида. Саккизинчи боб — Ануширавоннинг пандин ёд олмоқ зикрида. Тўққизинчи боб — йигитлик ва қариллик сифати зикрида. Ўнинчи боб — тамкин ва таом тартиби зикрида. Ўн биринчи боб — шароб ичмак зикрида. Ўн иккинчи боб — меҳмон олмоқ ва меҳмон бўлмоқ зикрида. Ўн учинчи боб — нард ва шатранж ўйнамоқ зикрида. Ўн

¹ Жалла жалалуҳу ва аммо навануҳу — улуғлиги улуғ бўлди, эҳсони умум бўлди.

тўртинчи боб — ишқ варзиш қилмоқ зикрида. Ун бешинчи боб — нафъ олмоқ зикрида. Ун олтинчи боб — ҳаммомға бормоқ зикрида. Ун еттинчи боб — ухламоқ ва осуда бўлмоқ зикрида. Ун саккизинчи боб — сайд этмак зикрида. Ун тўққизинчи боб — гўй чавгон ўйнамоқ зикрида. Йигирманчи боб — уруш қилмоқ зикрида. Йигирма биринчи боб — мол жамъ этмоқ зикрида. Йигирма иккинчи боб — омонат сақламоқ зикрида. Йигирма учинчи боб — асир сотғун олмоқ зикрида. Йигирма тўртинчи боб — уй ва ер сотиб олмоқ зикрида. Йигирма бешинчи боб — чаҳорпой улоғ сотиб олмоқ зикрида. Йигирма олтинчи боб — хотун олмоқ зикрида. Йигирма еттинчи боб — фарзанд парвариш қилмоқ зикрида. Йигирма саккизинчи боб — дўст тутмоқ зикрида. Йигирма тўққизинчи боб — душмандан андиша қилмоқ зикрида. Уттизинчи боб — афв ва уқубат этмак зикрида. Уттиз биринчи боб — илм талаби ва қозигарлик зикрида. Уттиз иккинчи боб — тижорат ва бозоргонлик расми зикрида. Уттиз учинчи боб — тиб илми расми зикрида. Уттиз тўртинчи боб — нужум ва ҳандаса илми зикрида. Уттиз бешинчи боб — шоирлик расми зикрида. Уттиз олтинчи боб — ханягарлик, яъни созандалик зикрида. Уттиз еттинчи боб — подшоҳ хизматининг шарт ва қоидаси зикрида. Уттиз саккизинчи боб — подшоҳ надимлигининг зикрида. Уттиз тўққизинчи боб — дабирлик ва котиблик зикрида. Қирқинчи боб — вазирликнинг шарт ва расмлари зикрида. Қирқ биринчи боб — сипаҳсоларлик шартлари ва одатлари зикрида. Қирқ иккинчи боб — подшоҳлик шарти ва расми зикрида. Қирқ учинчи боб — деҳқончилик ва бозор пешалари баёни зикрида. Қирқ тўртинчи боб — саховат ва жувонмардлик зикрида.

ПАРВАРДИГОРИ ОЛАМНИ ТАНИМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билгилким, жаҳонда одамнинг билмаган ва танимаган ҳеч нимарсаси йўқдур. Магар Худойи таолоким онинг тарафига танимоқ била асло йўл топмағусидур. Чунки ондин ўзга борча нимарсани танидинг, аммо ҳар вақтким ўзингни танисанг, они танурсан. Танимоқ нақшдекдур, танилган нимарса манқуш¹декдур ва таниғучи наққошдекдур. Манқуш нақшни қабул қилмаса, ҳеч наққош онга нақш қилмағусидир. Кўрмасмусанким, чун мум нақшни тошдин яхшироқ қабул қилур. Бу жиҳатдин мумдин муҳр тузатурлар ва тошдин тузатмаслар. Бас, барча танилган нимарсада танимоқ қабули бордур ва сен ўзингга боққил, яратувчига боқмағил ва созга қараб созандани таниғил. Ҳақ таолонинг ҳамиша неъматлариға андиша қилғил. Аммо унинг зотиға андиша қилмағил. Чунки жаҳонда йўлдан адашадурғон ул кишидурким, йўлсиз жойдин йўл талаб қилғай. Андоқким, пайғамбар алайҳиссалом дебдурлар, Аллоҳнинг нозу неъматлари ҳақида фикр қил, ўзи ҳақида фикр қилма.

Агар Худойи таоло шарият соҳибининг тили бирла бандаларга ўзин танимоқ густоҳлиғига йўл бермаса эрди, ҳеч ким Худони танимоқда бир сўз айтурға ҳаргиз далирлик² қила олмас эрди. Чун ҳар тил, ҳар сифат билаким Худойи таолони айтурсан, ўзингни ажзу бечоралиғингдан бил. Йўқ эрса, Худони(нг) зотиға лойиқ ситойиш³ қилолмассан. Вақतिकим, анинг зотин ситойиш қила олмасанг, они таний олмассан. Ва чун ҳар киши бизни ҳақиқат била билди, ширк⁴ чуркидин қутулди.

Бир ҳақиқатда Худодур. Андин ўзга ҳамма иккидур. Ҳар нарсаким, сифатда икки бўлса, то таркибда

¹ Манқуш — безалган, нақшланган.

² Далир — ботир, довьорак.

³ Ситойиш — мақтов.

⁴ Ширк — кофирлик, кўп худолик.

ҳам икки бўлур. Андоққим, жисм ё тафриқада¹ икки бўлур. Андоққим, адад ё жамъда икки бўлур. Андоққим, сифат ё суратда икки бўлур. Андоққим, мабсутотда² икки бўлур, жавоҳир ё тавалудда икки бўлур. Андоққим, асл фаръ ё маконда икки бўлур, арз ё ваҳмда икки бўлур. Андоққим, ақл ва нафса ё эътидолда³ икки бўлур. Андоққим, таъ ва сурат ё адад учун икки бўлур. Андоққим, ҳар нимарсанинг муқобала⁴сида икки бўлур. Андоққим мисл ва шабиҳ⁵ ё бир нимарсанинг сурати учун икки бўлур. Андоққим, унсур⁶ ё ҳаюло⁷, ё мадад юзасидан икки бўлур. Андоққим, мол ё худо учун икки бўлур. Андоққим, нишон⁸ камол⁹ ё бир нимарсанинг қабули учун икки бўлур. Андоққим, хосият ё бешким учун икки бўлур. Андоққим, борлиқ ва йўқлиқнинг тенглари учун Худойи таоло нишонининг қиёслари мундоқдур. Ушбу нимарсаларким, буларнинг нишони икки бўлур — Худодин бошқа бўлур ва тавҳид¹⁰ ва ҳақиқати улдурким, билгил, ҳарна ким сенинг кўнглунгға келса, Худо эрмасдур, балки Худо онинг холиқидурким¹¹, мисли ва шибҳи¹² мубарродур¹³. Унинг қудрати улуг бўлди, эҳсони ом бўлди.

ИККИНЧИ ВОБ

ПАЙҒАМБАРЛАРНИНГ ХИЛҚАТИ¹⁴ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билгилким, Худойи таоло жаҳонни беҳуда ва бекор яратмади. Адл мужиби¹⁵ била яратди ва ҳикмат мужиби била оройиш берди. Чун билгилким, вужуд адамдин¹⁶ яхши ва кун фасоддин яхши ва хуб

¹ Тафриқа — бўлиш, ажралиш.

² Мабсутот — муфассаллик, батафсиллик.

³ Эътидол — мўътадиллик, ўрта даража.

⁴ Муқобала — рўпара бўлиш.

⁵ Шабиҳ — ўхшаш, монанд.

⁶ Унсур — асосий модда.

⁷ Ҳаюло — ҳар бир нарсанинг асли, моҳияти.

⁸ Нишон — белги, аломат.

⁹ Камол — тўлалик, етуклик.

¹⁰ Тавҳид — ягоналик, худонинг бирлиги.

¹¹ Холиқ — яратувчи, оллоҳ.

¹² Шибҳи — монанд, ўхшашлик.

¹³ Мубарро — озод, холи.

¹⁴ Хилқат — яратилиш, пайдо бўлиш.

¹⁵ Мужаб — сабаб, тарз.

¹⁶ Адам — йўқлик.

зийнатдин яхши. Бу икковига ҳам тавоно ва доно эрди. Барча нимарсаларни билиб яратди, керак жойида яратди ва улчаким адл мужиби била мавжуд қилди. Ҳикмат мужиби била мувофиқ қилди ва чун қодир эрдиким, қуёшсиз оламни ёрутқай ва булутсиз ёмғур ёғдурғай ва ёмғур тарбиятисиз сабза кўкартурғай ва юлдуз таъсирисиз оламда яхши ва ёмонни зуҳурга¹ еткурғай. Чунки иш ҳикмат мужиби била эрди. Ҳеч нимарсани воситасиз пайдо қилмади. Кун ва фасодга воситани сабаб қилди. Чун восита бўлмаса, ҳеч нимарсада шараф манзилат² ва тарбият бўлмағусидур ва чун феъл низомсиз бўлмағусидур, воситасиз ҳам бўлмағусидур. Воситани ул жиҳатдин пайдо қилдиким, биров қоҳир³, биров мақхур⁴, биров зўрхор ва биров зўри учун зор бўлғай ва бу иккови ҳам Худонинг бирлигига гувоҳдур. Бас, агар сен ҳар воситаниким кўрсанг, Худодин билгил. Агар ер ҳосил бермаса, гуноҳни ерга қўймағил ва агар юлдуз нафъ еткурмаса, юлдузга товон⁵ қилмағил. Недин юлдуз нафъ еткурмак ва еткурмасликда ер янглиғдурким, чун ерга шакар тухумин эксанг, ер заҳар ҳосил берса-да, гуноҳ йўқдир. Юлдуз ҳам бу тариқадурким, яхшини ёмон ва ёмонни яхши қила олмағусидур. Чун Ҳақ таоло жаҳонни ҳикмат бирла ораста қилди, анга зийнат ва оро бермак лозим эрди. Бас, бу жаҳонни томоша қил. То набот⁶ ва ҳайвон ва хуруш ва пўшишлардин неча турлик зийнат ва ҳўблиқлар кўрасанким, Ҳақ таоло ҳикмат мужиби пайдо қилди. Андоқким, ўз каломида айтур: «Самоларни ва ерни ва улар орасидагиларни ўйнаб яратмадик». Ва чун билдингким, Ҳақ таоло икки жаҳонда ҳеч неъматни беҳуда қилмади ва беҳуда ул вақтда бўлғайким, рўзи⁷ ва неъматинг доди⁸ берилмай қолса. Рўзи ва неъматнинг доди улдурким, рўзини рўзихорга берилғай, то ул тановул қилғай ва неъматни(нг) доди учун барча улусни⁹ яратди ва жами неъматларни улар учун. Чунки улусга адл ва сиёсат ва тарбият қилмоқ лозим эрди. Аммо раҳнамосиз сиёсат қилмоқ хом эрди. Нединким, ҳар рўзихор адл ва тарбиятсиз, рўзи эса рўзи

¹ Зуҳур — пайдо бўлиш, кўриниш.

² Манзилат — мартаба, даража, мақом.

³ Қоҳир — қаҳрли, ғазабнок.

⁴ Мақхур — қаҳрга лойиқ.

⁵ Товон — жарима.

⁶ Набот — гиёҳ.

⁷ Рўзи — ризқ, насиба.

⁸ Дод — адолат.

⁹ Улус — халқ, эл, омма.

бергувчининг шукру сипосин билмаса, рўзи бергувчининг айби бўлгайким, они бедониш қўйди. Ондинким, ўз китобида айтурким: «Мен инс ва жинсни менга фақат ибодат қилишлари учун яратдим». Шунинг учун пайғамбарларни халойиқ орасига юборди. То аларга йўл кўргузгайлар ва рўзи емакнинг қоидаси ва рўзи бергувчига шукр қилмоқ расмин ўргатгайлар. То жаҳонни яратмоқ адл била тамом бўлгай ва рўзихор раҳнамо пайғамбарлар била тамом бўлгай, камолға етгай ва ҳақиқата рўзихорнинг неъмат ва рўзлиға фазилати нечоғлиғ бўлса, раҳнома пайғамбарларнинг рўзихориға фазилати ул чоғлиқдур ва рўзихорнинг неъмат ва рўзиға ҳурмат ва орзуси на миқдор бўлса, ўз раҳномасин ҳаққин билмакни ўзиға ул миқдор вожиб айлантургай ва рўзи бергувчидан миннатдор бўлгай ва онинг юборган пайғамбарларин Одам алайҳиссаломдин то пайғамбарларимизгача барҳақ билиб, барчасин ростгўй ва раҳнамо эътиқод қилгай ва неъмат бергувчининг неъматини шукрида тақсир қилмагай. Ва дин фарзлари ҳаққин бажо келтургай, то некном¹ ва хўб фаржом² бўлгай.

УЧИНЧИ БОБ

ҲАҚ ТАОЛОНИНГ ШУКРГУЗАРЛИҒИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билгил ва огоҳ бўлгилким, Ҳақ таоло неъматининг шукри барча халқға фармон андозасича вожибдур³ ва истиҳқоқ⁴ андозасигача вожиб эмасдур. Нединким, агар киши барча вақтин шукрға сарф қилса, ҳануз мингдин бир неъмат ҳақин бажо келтира олмағусидур. Агар фармон андозасича бўлса, шукр ҳаққин бажо қила олғусидур. Ва гар оз неъматнинг эгаси бўлғон киши кўп шукр тиласа, раво бўлур. Билгилким, тоат андозаси ислом динида бешдур. Икки хос мунъим⁵ лардин, учиси ом⁶ халойиқдин ва бу учининг бири тил била иқроп қилмоқ ва кўнгил бирла

¹ Некном — яхши ном чиқарган.

² Фаржом — оқибат, бахт.

³ Вожиб — бажарилиши мажбурий.

⁴ Истиҳқоқ — ҳақ, ҳақли бўлиш.

⁵ Мунъим — ризқ берувчи,

⁶ Ом — барча, омма.

инонмоқдур. Яна бири беш вақт намоз ва рамазон ойининг рўзасидур. Намоз ва рўза Ҳақ таолонинг ҳақлиғига иқрор этмакни рост ва маҳкам этмак учундур. Ва чун дерсанким, мен бандамен, бандаликда собит¹ бўлмоқ керакдур ва чун дерсанким, Ҳақ ҳақдур. Онинг ҳукми остида доим бўлмоқ керакдур. Агар тиласангким, ўз банданг сенга кўпроқ итоат ва хизмат қилғай: сен Худойи таолоға кўпроқ тоат ва ибодат қилғил ва бетоат банда бўлмағил. Банда бетоат хожалиқ қилиб, кишига ҳукм сурмак тиласа, тезроқ беобрў ва ҳалок бўлур. Билгилким, намоз ва рўза Худонинг хосидур. Аларни бажо келтурмакда ҳаргиз тақсир² қилмағилким, агар Худоға хос бўлгон ишда тақсир қилсанг, барча авомунносдин³ паст бўлурсан. Билгилким, намозни шариат соҳиби барча миллат ва дин била баробар қилибдур. Ҳар кишиким намозни тарк этса, тарки дин этғусидур ва бедин кишининг бу дунёда жазоси қатл этмакдур ва Худойи таолонинг уқубатиға гирифтор бўлғусидур.

Эй фарзанд, хабардор бўлғил, зинҳор демагил: намозда тақсир қилмоқ раводур. Агар дин юзидин андиша қилмасанг, ақл юзидин андиша қилким, намознинг фойдаси кўпдур. Аввал буким, ҳар киши фарз⁴ намозин бажо келтирса, ҳамиша бадани ва либоси пок бўлғусидур. Барча ҳолда палидликдан⁵ поклик яхшидур. Яна улким, агар намоз ўқуса, ғийбатлик айбидан пок бўлғусидур. Нединким, намознинг биноси тавозеъ⁶ биладур. Чун таъбини тавозеъликка одат қилдурсанг, бандадағи табиатга мутобаат қилур. Яна улким, барча доноларға маълумдурким, ҳар киши ҳар жамоатға тобеъ бўлмоқ тиласа, ул жамоат била суҳбат қилмоқ керакдур. Чун ҳар киши бадбахт ва шақий⁷ бўлмоқ тиласа, ёмонларнинг суҳбатин ихтиёр қилур ва ҳар киши бахт ва давлатманд бўлмоқ тиласа, яхшиларға тобеъ бўлмоқни ғанимат билур ва ҳушманд⁸ жамоа суҳбатин ихтиёр қилур. Хушманд жамоаға

¹ Собит — барқарор.

² Тақсир — сустлик.

³ Авомуннос — халқ, умум.

⁴ Фарз — бажарилиши шарт.

⁵ Палид — ифлос, ярамас.

⁶ Тавозеъ — одоблилик, ҳокисорлик.

⁷ Шақий — гуноҳкор, бахтсиз.

⁸ Хушманд — ақлли, зийрак, хушёр.

ислом давлатидин яхшироқ ва қавийроқ давлат йўқдур. Бас, эй фарзанд, ҳамиша давлатлиғ ва неъматлиғ ва роҳатлиғ бўлмоқ тиласанг, солиҳ¹ одамлар била ҳамсуҳбат бўлғил. Зинҳор намозни энгил тутмагил, рукуъ ва сужудни бажо келтиргил ва намозни энгил тутмоқ дин ва дунёни бермақдур.

Эй фарзанд, билгилким, рўза андоқ тоатдурким, бир йилда бир ой бўлур. Они тутмоқда тақсир қилмағил, ниҳоятсиз ярамаслик ва беҳшлиқдур. Хирадмандлар² мундоқ тақсирни ўзларига раво кўрмаслар ва яна ҳаргиз таассуб³ қилмағил, яъни жаҳл юзидин бир-икки кун бурун тутмоқға ё бир-икки кун сўнг очмоқға майл кўргузмагил. Нединким, рўзани тутмоқда ва очмоқда таассубсиз бўлмағусидур. Ҳар вақтким, шаҳарнинг қозиси ва муфтиси рўза тутсалар, алар била тутғил ва очсалар, алар била очғил ва жаҳл сўзиға кўнгил бермағил ва огоҳ бўлғилким, Худойи таоло сенинг очлиқ-тўқлиғингдин мустағнийдур⁴ ва билғилким, рўза бир муҳрдурким, Худойи таоло ўз мулкиға босмоқ учун муҳайё қилибдур ва бу муҳрни баъзи аъзо учун тузатмамушдур, балки жами баданчун тузалмушдурким, андоғ қўл ва оёғ ва қорин ва қулоқ ва кўз ва авратчун бу андомларни муҳрлик тутсанг, фисқу фужурдин омон сақласанг, рўза муҳрини(нг) додин бермиш бўлғай. Билгилким, рўзада яхшироқ иш улдурким, ўзинг кечлик таомиға қаноат этиб, кундуз нонин очларға ва ожизларға берғайсен. То рўзада чеккан ранжингни(нг) фойдаси зоҳир бўлғай ва ул фойдадин ул вақтда баҳра топқайсанким, ранжингни(нг) манфаати бир мустаҳиққа етғай. Ушбу уч тоатдаким, барча жаҳон аҳлиға оmdур. Асло тақсирни раво кўрмагил. Нединким, бу уч тоатнинг тақсириға ҳеч узри йўқтур. Аммо ул икки тоатким, мунъим ва тавонгарларға⁵ махсусдур. Анда тақсир боузр раво бўлур. Аммо бу бобда сўз кўбдур, лекин улчаким лобуддидур⁶, баён қилдим.

¹ Солиҳ — салоҳиятли киши.

² Хирадманд — ақлли, донишманд.

³ Таассуб — кўр-кўрона эргашиш.

⁴ Мустағний — эҳтиёжсиз, бениёз.

⁵ Тавонгар — қудратли, бадавлат.

⁶ Лобуд — фақат, бор-йўғи.

НЕЪМАТЛАРҒА ШУКР ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билгилким, Худойи таоло молдору мухташамлар ва хос бандалар учун икки тарийқ¹ пайдо қилди: ул ҳаж ва закотдур ва буюрди, то ҳар кишининг қудрати етса, они(нг) уйин, яъни Каъбани зиёрат қилғай ва қудрати етмаган кишига буюрмади. Андоқким, дунёда подшоҳлар дарғаҳи муомаласин ҳам қудратлиғ одамлар қила олурлар, ожизлар қила олмаслар ва яна сафарга эътимод даркордур ва қудрати етмай сафар қилмоқ доноларнинг иши эрмасдур. Нединким, истеъдодсиз² сафар қилмоқ ўзин ҳалок биймига³ солмоқдур ва чун қудратинг етиб, сафар қилмасанг лаззат ва неъматни камо ҳақ қуҳу тамом қилмамиш бўлғайсан. Лаззат ва неъматни камолга етмаги ул ишда муяссар бўлурким, кўрмай кўрарсан ва емай егайсан ва топғайсан. Бу ишлар сафардин ўзга ерда муяссар бўлмағусидур. Нединким, сафар қилғон, яхши ва ёмонни имтиҳон этган кишилар зийрак ва доно бўлурлар. Бас, Худойи таоло қудрат ва неъматлиғ одамларга сафар қилмоқни буюрди, то қудрат ва неъматнинг додин берғайлар ва неъмат лаззатидин баҳра олғайлар ва Худонинг фармонин ўзлариға фарз билғайлар ва онинг уйин зиёрат қилғайлар. Асбоб ва озуқаларга қудрати етмаган дарвешларга буюрмади. Бас, дарвеш агар ҳаж ирода қилса, ўзин ҳалокат даштида саргардон қилмиш бўлғай, бир бемордекким тандурустларнинг ишиға қўл урғай. Онинг достони икки ҳожига ўхшарким, бири дарвеш, бири тавонгар эрди.

Ҳикоят. Эшитибманким, бир вақтда Бухоро шаҳрининг раиси Макка сафарин ирода қилди, зиёда давлатманд киши эрди ва ул қофила орасида ондин давлатманд киши йўқ эрдиким, юздин кўпроқ тева онинг асбоб ва юкин кўтарур эрди ва ўзи бир кажаванин устида ўлтуруб, ҳуррам ва шодмон сахро-ю биёбонни қатъ қилур эрди ва ўзига тавонгардин кўб киши онга ҳамроҳ эрдилар. Атрофга ёвуқ етган вақтда бир

¹ Тарийқ — йўл-йўриқ, йўсин.

² Истеъдод — қобилият.

³ Бийм — хавф-хатар, таҳлика.

дарвешким оч ва ташна ва оёқяланг келур эрди. Раисға кўзи тушдиким, гурур ва ноз ва тан осонлиқ била борадур. Анга қараб деди:

— Сен онча неъмат била борурсан ва мен мунча шиддат била борурман. Икковимизнинг ҳам амали-мизнинг жазоси бирдек бўлғусидур.

Раис деди:

— Ҳошоки¹, менинг жазом била сенинг жазонг баробар бўлғай, агар мен билсам эрдиким, менинг савобим била сенинг савобинг тенг бўлғай, ҳаргиз бу йўлга қадам қўймағай эрдим.

Дарвеш деди:

— Нечун?

Раис деди:

— Ул жиҳатдинким, мен Худонинг буйруғи била келурман ва сен Худонинг амри хилофин қилмишсан ва мени чақирмишлар. Мен асли меҳмондурмен ва сен туфайлий² дурсан. Туфайлийнинг иззати меҳмоннинг иззатича бўлмас ва Худойи таоло ҳаж қилмоқни тавонгарларга буюрди ва дарвешларга деди: «Ўз қўлларингни ҳалокатга ташламанг». Сен буюрмаган ишни қасд этиб, оч ва оёқяланг келдинг ва ўзингни таҳликага солдинг ва Худонинг амри била қилмадинг. Анинг била ҳам фармонбардорлар³ била баробар бўлмоқ тиларсан. Ҳар кишиким қадрини етиб ҳаж қилса, Худонинг неъмат ва фармони додин бермиш бўлғай.

Эй фарзанд, агар қудрат ва дастгоҳинг бўлса, ҳаж қилмоқда асло тақсир қилмағил ва ҳажнинг асбоби бешдур: Муҳлат ва муддат ва неъмат ва роҳат ва ният. Булардин баҳра топгандин сўнг тоатни камолга еткур, жаҳд қил ва билгилким, қудратинг етса, ҳаж доимий тоатдур, агар ниятни сўнгги йилга қўйсанг ҳам раво бўлур ва лекин закот бир тоатдурким, агар давлатинг бўлса, анинг ҳеч важъ била узри йўқдур ва Худойи таоло закот бергувчиларни ўзининг муқаррабларидин⁴ санабдур ва закот бергувчилар била бошқа жамоанинг мисоли раият орасида подшоҳ мисоли-

¹ Ҳошо — ҳеч қачон.

² Туфайлий — чақирилмаган, аммо чақирилганларга эргашиб боровчи.

³ Фармонбардор — буйруққа итоат қилувчи, бўйсунувчи.

⁴ Муқарраб — яқин турувчи, ҳамсуҳбат.

декдурким, подшоҳ неъмат берувчи ва ўзгалар неъмат егучидурлар. Худойи таоло бир жамоани дарвеш ва бир жамоани тавонгар яратибдур. Агарчи барчани тавонгар қилмоққа қодирдур, лекин ул жиҳатдин икки гуруҳ қилдиким, баланд мартаба баландларнинг шараф ва манзилати пастлардан имтиёз топғай, андоқким, подшоҳ ҳар кишини бир шаҳарга ҳоқим қилса, у киши ҳукумат суруб топган неъматни ўзи еб, подшоҳга ҳеч нимарса бермаса, подшоҳ қаҳридин эмин бўлмағусидур. Бу тариқа давлат ва неъматлиғ киши закот бермаса, Худонинг ғазабидин омонлиғ топмағай ва закот санга ҳар йилда бир мартаба фарздур ва садақа гарчи фарз эмасдур, аммо мурувват ва шафқат юзидин қудратинг етгунча бергил ва тақсир қилмағил. Нединким, садақа бергувчилар ҳамиша Худойи таолонинг оминида бўлғайлар ва Худойи таолодин эмин бўлмоқни ғанимат билғайлар.

Эй фарзанд, зинҳор ҳаж ва закот борасида кўнглунгга шак келтирмағил ва тилинғга беҳуда сўз сурмағил ва демағил: Ҳаж ҳангомида¹ юрмағил ва надинким, баданни яланғоч қилмоқ, тирноқ олмоқ, надинким, закот деб йигирма динордин ярим динорни не учун берулар ва тева-қўйлардин не учун закот олулар ва не учун қурбон қилурлар? Бу жумлада кўнглунгга гумонга йўл бермағил ва Худонинг амри ҳарна бўлса, они қилғил ва отанг-онанг ҳақини яхши билғил.

БЕШИНЧИ БОВ

ОТА ВА ОНА ҲАҚИНИ БИЛМАК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, ақл юзасидин фарзандга ота-онани иззат ва ҳурмат қилиш вожибдур, нединким унинг асли ота ва онадур. Ота ва онани нима учун ҳурмат қилурман деб кўнглинғга келтурмағил, билғилки, улар сенинғ учун ўлимға ҳам тайёр турадурлар.

Ҳар фарзандки, оқил ва доно бўлса, ҳеч вақт ота-онанинғ меҳр ҳақини адо қилмоқдин холи бўлмағусидур. Ота-она фармонбардордур. Бу фармонбардорлиқда ҳам иш бўлғай ва ҳам фармон бўлғай. Ота-онанинғ иши сени парвариш қилмоқдур ва фармони сенга яхшилик

¹ Ҳангом — фурсат, вақт.

ўргатмоқдур. Эй фарзанд, шул важди ота-онангни сағал ҳам ранжитмағил.

Айтишларича, амиралмўминин Алидан сўрадиларки, «Фарзандда ота-онанинг ҳақи қанчадур?» Ҳазрат Али деди: «Ҳақ таоло бу адабни Расулнинг ота-онаси ўлумида кўргузди. Нединким, бу ҳазрат ота-онасининг ҳаётлик айёмин топса эрди, уларни ўзидан илгари тутмоқ, уларнинг ҳақини билмоқ ва уларга фарзандлик юзидан тавозеъ кўргузмоқ вожиб бўлур эрди».

Бас, ота-онанинг ҳақиға дин нуқтаи назаридан риоя қилмасанг ҳам, ақл юзидан, мурувват юзидан риоя қил ва кўрғил: ота-она аслида сени жон ва дил била парвариш қилмишлар. Агар улар ҳақида камчиликлар қилсанг, тақсир кўргузсанг, сен ҳеч яхшиликка сазовор эмасдурсан, нединким ҳар киши аслини яхшилигин билмаса, ўзганинг ҳам яхшилигин билмағусидур. Ўз фарзандини сенинг ҳақингда қандай бўлишин тиласанг, сен ҳам ота-онанг ҳақида шундай бўлғил, нединким сен ота-онангга нима иш қилсанг, фарзандинг ҳам сенинг ҳақингда шундоқ иш қилур, чунки одам меваға, ота-она дарахтга ўхшайдур. Дарахтни ҳар қанча яхши тарбият қилсанг, меваси шунча яхшироқ ва ширинроқ бўлур. Ота-онаға иззат ва ҳурматни қанча кўп қилсанг, уларнинг дуоси шунча тезроқ мустажоб бўлур.

Зинҳор мерос олмоқ ҳирси била ота-онанг ўлимин тиламағилки, уларнинг ризқи била сенинг ризқинг етишур. Ота-онанинг ўлимини тиламағил, чунки ота-она ўлмай юрсалар ҳам ризқинг етишаверади, нединким, ризқ мақсумдур¹ ва у ҳар йўл била восил бўлур. Рўзий насиба учун ўзингни кўп ранж-машаққатга қўймағил, рўзий ранж ва азоб-уқубат била зиёда бўлмағусидур.

Ҳоли-аҳволи сендан яхшироқ бўлғон кишиларга қарамағил, ҳоли-аҳволи сендан ёмонроқ бўлғон кишиларга қарағил.

Агар молсизликдан қашшоқ бўлсанг, ақлдан бой бўлмоққа сайъ кўргузғилки, мол била бой бўлғондан, ақл била бой бўлғон яхшироқдур, нединким ақл била мол жам этса бўлур, аммо мол била ақл ўрганиб бўлмас.

¹ Мақсум — тақсимланган, бўлинган.

Билгил, ақл бир молдурки, уни ўғри ололмас, у ўтда ёнмас, сувга оқмас.

Бас, агар ақлинг бўлса ҳунар ўргангил, нединким ҳунарсиз ақл — бошсиз тан, суратсиз бадандекдир. Ўндоқким дебдурлар: ал-адаб — суратил-ақл.

ОЛТИНЧИ БОБ

ҲУНАР АФЗУНЛИҒИ¹ БИЛА БАЛАНД ҚАДР ВА ОЛИЙ ТАБЪ БЎЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, огоҳ бўлки, ҳунарсиз киши ҳамиша фойдасиз бўлур ва ҳеч кишига нафъ еткурмас. Билурсанки, хори муғилон²нинг тани бордур, аммо сояси йўқдур. Ҳунарсиз киши ҳам хори муғилон янглиғ на ўзига ва на ўзгага фойда берур.

Агар киши ҳар қанчаки олий насаб ва асл бўлса, аммо ҳунари бўлмаса, халойиқнинг иззат ва ҳурмати-дин ноумид бўлур. Агар кишида ҳам насаб гавҳари ва ҳам ҳунар зевари³ бўлмаса, ундан баттарроқдур. Жаҳд қилгил агар гавҳаринг ҳар нечаким асл бўлса, унга ғарра бўлмағил, нединким тан гавҳари ҳунар зевари била музайян⁴ бўлмаса, у ҳеч нарасага арзимағусидур. Андоқким дебдурлар: «Улуғлик ақл ва донишлик биладур, гавҳар ва насаб била бўлмас».

Отни ота ва онанг қўймишлар, сен унга ғарра бўлмағил, нединким, ул от маҳзи⁵ бир нишондин ўзга нараса эрмасдур. Аммо сен ҳунар била бир номга эга бўлгил. Ўзингни «Жаъфар», «Муҳаммад», «Аҳмад», «устод», «хўжа», «фозил» оти била атаб, аммо унга лойиқ бўлмасанг, у от эрмасдур. Агар кишида насаб гавҳари бўлса, аммо ҳунар зевари бўлмаса, у ҳеч кишининг суҳбатига лойиқ бўлмағусидур. Гарчи бу икки гавҳар ҳосил қилғон кишини топсанг, этагини маҳкам тутғил ва ундин илкингни чекмағил, билки у барча кишиларнинг мушқулин осон қилғай.

Барча ҳунардин сўз ҳунари яхшироқдур, нединким, ҳамма маҳлуқотдин одам яхшироқ яралди ва ўзга жониворлардин одам ўн даража зиёдадур ва бу

¹ Афзунлик — ортиқлик.

² Хори муғилон — тиканли бута.

³ Зевар — безак, зийнат.

⁴ Музайян — зийнатланган.

⁵ Маҳз — холис.

Ўн даража одамнинг баданида ҳамиша бордур. Беши ташида зоҳирдур, беши ичида пинҳондур. Ул пинҳон нарсалар: бири бир нарсани ёд олмоқ; бири ҳамиша эсда сақламоқ; бири тахайюл¹; бири таҳаввур², бири такаллум³. Аммо ул бештаким ташида зоҳирдур; бу завқ, яъни эшитмоқ, кўрмоқ, ҳид билмоқ, тотмоқ, сийпаламоқ, яъни сезув. Булар гарчи бошқа жониворларда бўлса ҳам, одамда бўлгондек эмасдурлар. Бу сабабдан одамзод ўзга жониворларга подшоҳ манзала-сидандур.

Шуларни билгонингдан кейин тилингни яхши ҳунар била ўргатғил ва мулойим сўздин бошқа нарсани одат қилмағил. Нединким, тилга ҳар нечук сўзни ўргатсанг, шуни айтур, сўзни ўз жойида ишлатғил, сўз агар яхши бўлса, аммо ноўрин ишлатилса, гарчанд у ҳар нечук яхши сўз бўлса ҳам ёмон, нобоп эшитилур. Шунинг учун беҳуда сўзламағилки, фойдасиздур. Бундай бефойда сўз зиён келтирур ва ҳар сўзки ундан ҳунар иси келмаса, бундай сўзни гапирмаслик лозим. Ҳакимлар дебдурлар: «Сўз бир напъадур, ундан хумор пайдо бўлур».

Аммо сўралмагон сўзни айтмағил ва беҳуда сўздан парҳез қилғил, ҳар бир сўзни сўрасалар, рост айтғил. Сендан талаб қилмаса, кишига насиҳат қилмағил, панд бермағил, хусусан сени тингламагон кишига ҳеч сўз дема, чунки бундай кишилар пандни эшитмағайлар. Кўп кишиларнинг орасида бир кишига панд-насиҳат қилмағил.

Агар бирор киши кажликка⁴ одат қилгон бўлса, унинг ёнига бормағилки, у ҳаргиз рост сўзламас. Нединким бир дарахт эгри бўлса, то уни чопиб йўнмагунча у тўғри бўлмас.

Мулойим сўзга бахил бўлмағил, халқ мулойим сўз эшитмаса, мол ва дунёга мағрур бўлур. Қаттиқ сўз демағил, токи яхши сўз эшитғайсан. Шўристонга тухум сочмағилким ҳосил бермағай, меҳнатинг беҳуда бўлғай, яъни яхшиликни билмагон кишига яхшилик қилмоқ шўристон ерга тухум сочмоқдур. Аммо яхшиликка лойиқ кишидан яхшиликни дариг тутмағил ва унга ҳам яхшиликни ўргатғил.

¹ Тахайюл — хаёлга келтирмоқ.

² Таҳаввур — шиддат билан ҳужум этиш.

³ Такаллум — сўзлаш.

⁴ Кажлик — қинғирлик, ёлғончилик.

Эй фарзанд, яхшилик қил ва қилгон яхшиликдин ҳаргиз пушаймон бўлмағил. Бир кишига бир яхшилик қилсанг, кўргилки, яхшилик қилгон вақтда у кишига нақадар роҳат етгон бўлса, сенинг кўнглингга ҳам ундан зиёдроқ шодлик ва хуррамлик етишур. Агар бир кишига ёмонлик қилсанг, унга нақадар ранж етса, сенинг кўнглингга ҳам ул миқдор танглик етишур. Демак, бу жаҳонда яхшилик ва ёмонлик мукофоти, албатта, етгусидур. Менинг бу сўзимга мункир бўлмағилки, ҳар киши бутун умрида бир кишига яхшилик ё ёмонлик қилгон бўлса, бу ҳақда андиша қилсин, менинг бу сўзим ростдур. Бас, агар қила олсанг ҳеч кишидан яхшиликни дариғ тутмағил, яхшиликнинг фойдаси бир куни рўёбга чиқар.

Ҳикоят. Андоқ эшитибманки, Мутаваккил^{1*} у айёмда Бағдод халифаси эрди. Унинг Фатҳ отлиғ бир бандаси бор эрди, у ғоятда донишманд, гўзал сиймоли, адаблиғ ва таваккалчи эрди. Ҳамма илм ва санъатни ўрганганди. Мутаваккил Фатҳни фарзанд атаб, ўз фарзандларидан ҳам азизроқ тутарди. Бир куни Фатҳ сувда юзмоқни ўрганмоқ тилади ва кемачилар келиб, унга Дажла дарёсида сувда юзишни ўргатдилар. Аммо Фатҳ ёш бола эрди, сувда юзишни ҳали у қадарли яхши билмасди, шунга қарамай: «Мен энди юзишни яхши ўргондим» — деб кемачиларга айтмай, танҳо ўзи Дажла дарёси қирғоғига бориб, ўзини сувга ташлади. Сув тез оқарди. Фатҳни оқизиб кетди. Фатҳ юзмоқдин ожиз эрди ва сувнинг юзида қалқиб борарди. Ниҳоят, тўлқин зарбидан қирғоққа чиқиб қолди. Бир айланмада дарё қирғоғида сув мавжининг қилгон ўнгирликлари бор эрди. Фатҳ шу ўнгирликларнинг бирига тушиб ўтирди ва «Жонимни ҳалокат гирдобидан қутқардим, энди Худойи таоло ҳар не хоҳласа, уни кўргумдур», деб етти кун муддати мазкур ўнгурда ўтирди. Бир неча кундан кейин: «Фатҳ сувга ташлаб ғарқ бўлди ва сувнинг юзида қалқиб қолди. Билмадик, қирғоққа чиқдим у ё чиқмадим у», — деб Мутаваккилга хабар еткурдилар. Мутаваккил кемачиларни чақириб деди: «Ҳар киши Фатҳнинг ўлугин ё тиригин келтурса, унга минг динар берурман» ва ўзи «То Фатҳни кўрмагунимча таом емайман», — деб онт ичди. Кемачилар ўзларин дарёга ташлаб шўнғиб ва юзиб, ҳар тарафга бориб Фатҳни

^{1*} Юлдузчали сўзларнинг изоҳи китобнинг охирида берилган.

ахтарур эрдилар. Еттинчи куни иттифоқо бир кемачи ул ўнгурга етиб, Фатҳни кўриб шод бўлди ва унга деди: «Ушбу ерда турғил, то мен бир қайиқ келтуруб, сени халифанинг қошига олиб кетай» ва тезда Мутаваккил халифанинг олдига қайтиб келиб деди: «Эй, амиралмўъминин, агар мен Фатҳни сенинг олдинга тирик олиб келсам, менга нима берурсан?». Мутаваккил деди: «Беш минг динар берурман». Кемачи қайтиб бориб Фатҳни тирик келтурди. Халифа унга ваъда қилгон динарни берди ва вазирга деди: «Хазинага борғил, қанча мол бўлса, ярмини дарвешларга берғил». Ондин сўнг деди: «Таом келтуринг, Фатҳ етти кундан бери очдур». Фатҳ деди: «Мен тўқдурман». Халифа деди: «Дажла дарёси суви билан тўйғондурсан?». Фатҳ деди: «Йўқ, етти кун муддатида ҳар кун бир табақ¹ ичида йигирма чоғлик нон сувнинг юзида оқиб келур эрди ва мен чуствлик² била ундан икки-уч нон олиб ер эдим. Менинг тириклигимга сабаб ул эрди».

Ҳар нонга бундоқ хат ёзилмиш эрди: «Мен ким, Муҳаммад бинни Ҳусайн ал-Аскоф, яъни бу нонларни дарёга ташлаган киши Ҳусайн кафшдўзнинг ўғли Муҳаммаддур».

Мутаваккил: «Ҳар куни Дажла дарёсига нон ташлагон кимдур? Амиралмўъминин уни қадрлайди ва бахтиёр қилади, ўзин маълум қилсун» деб шаҳарга жар солдирди. Сўнгги кун бир киши келиб: «Мен эрдим», — деди. Халифа: «Нишонинг борму?» — деб сўради. Ул: «Нишоним улдурки, ҳар ноннинг юзида «Муҳаммад бинни Ҳусайн ал-Аскоф» деб ёзилгон хат бор», — деб жавоб берди. Халифа: «Нишонинг дурустдур, аммо неча муддатдин бери дарёга нон ташларсан?» — деб сўради. Ул: «Бир йил бўлди» — деб жавоб берди. Халифа: «Бундан муддаонг нима эрди?» — деб сўради. Ул одам: «Бундоқ эшитиб эрдимким, яхшилик қилиб дарёга нон ташлагил, то бир кун сенга фойдаси етгай», аммо менинг қўлимдан бошқа яхшилик келмас эрди ва қудратим етғони ушбу нон эрдикки, дарёга ташлаб, ундин менга қандай фойда етушгай? — деб кўз тутар эдим», — деди. Халифа деди: «Ҳар нимани эшитдинг — қилдинг, ҳар нимаким қилдинг — унинг фойдасини топдинг».

¹ Табақ — лаган.

² Чуст — чакқон.

Дарҳол унга Бағдодда кўп мулк ва асбоб берди ва у оз вақт ичида мухтарам ва мухташам бўлди. Унинг авлоди ва ихфоди ҳануз Бағдодда бордур. Мен ал-Қойимби-амриллоҳи замонида ҳажга бормиш эрдим. Байтуллоҳни зиёрат қилиб Бағдодга келдим ва Бағдодда ҳам у кишининг фарзандларини кўрдим ва бу ҳикоятни ҳам шу тариқа эшитдим.

Эй фарзанд, ҳаргиз яхшилик қилмоқни тарк этмағил, ҳамиша яхшиликни халойиққа кўргузғил, ва асло унинг аксин кўргузмағил, бошқа тил била сўзламағил. Бошқа кўнгил била фикр этмағил, буғдойни кўргузиб арпани сотмағил ва барча ерда ўзингдин дод берғил. Ҳар кишиким ўзидин дод берса, доди мустағни бўлур. Агар ғаминг бўлса, ғам ва шодлиғи бор кишининг ёнида айтғил ва шодликни ношод кишиларнинг қошида зоҳир қилмағил, ҳар турлук иш учун дилтанг бўлмағилким, бу иш ёш ўғлоннинг ишидур.

Билғилки, донишмандлар охири ғам бўлғон шодликни шодлик билмаслар ва охири шодлик бўлғон ғамни ғам ҳисоб қилмаслар. Ноумидлик вақтида умидворроқ бўл ва ноумидликка боғлиқ қилмағил. Ҳеч кишининг меҳнатини зоеъ қилмағил ва ҳар кишининг ҳолига лойиқ ҳақини бажо келтурғил. Хусусан, ўзингнинг яқин қариндошларингга имкон борича яхшилик қил ва ўзингнинг қабила ва уруғинг қариларини иззат, ҳурмат қил, лекин уларга буткул мухлис бўлмағил. Уларнинг ҳунарини кўрсанг, айбларига ҳам қарағил. Агар бегонадан хавфсиз бўлсанг, мазкур хавфсизлик даврни ўзинг сақла, хавфсизликни хавфлилик гумон қилмағил. Гумон қилиб заҳар ичиш нодонликдан ёмонроқдур.

Халқнинг оз ҳунарини кўп кўрғил, ҳаққин яхши билғил. Беҳунарликдан, беҳирадликдан яхши от ва яхши таом қўлга келтура олсанг, беҳунар, беҳирад бўлғил, йўқ эрса ҳунар ўрганғил. Ўрганмак, эшитмакдин номус қилмағил, то хижолат ва пушаймонлиғдин кутулғайсан.

Халойиқнинг айби ва ҳунарига боққил, уларнинг наф ва зарари на чоғлиқдур. Бунинг фойда ва зиёнлари қайси ерга қадар борур, ундан сўнг ўз манфаатингни талаб қил. Кўрғил, қайси нарса халқни манфаатга яқин қилур. Узинг ана шундоғ ақл ва ҳунарни ўрганмоқ била

¹ Ихфод — насл.

баландликка кўтарилурсан. Бу иш сенга икки нарса била ҳосил бўлур: ё билғон ҳунарга яраша иш қилмоқ била ё билмағон ҳунарни ўрганмоқ била. Сукрот^{2*} ҳаким айтурки: «Ҳунардин яхшироқ нарса йўқтур ва донишдан улуғроқ нарса йўқтур, шармдин яхшироқ зевар йўқтур ва бадхўйликдин ёмонроқ душман йўқтур». Ҳунарни ул вақтда ўрганурсанки, агар бир соатни ҳам бекор ўтказмасанг. Агар ул вақтда доно киши ҳозир бўлмаса, нодондин ўрганғил, чунки ҳунарни нодондин яхшироқ ўрганса бўлур. Бу шул жиҳатдинки, ҳар вақт кўнгул кўзи ва ақл назари била нодонга боқсанг унинг нописандида ишларин кўруб, ундин парҳез қилурсан. Искандар деди: «Барча дўстлардин худ манфаат топарман, аммо душманлардин ундин кўпроқ манфаат топарман. Сабаби менинг ёмон феълимни дўстлар манфаат юзидин пинҳон тутарлар ва мен уни билмай қолурман. Душманлар душманлик жиҳатидин ул феълни менга айтурлар ва мен ул феълни ўзимдин йироқ тутарман».

Эй фарзанд, сен ҳам ҳунарни донодин ўрганмасанг, нодондин ўрганғил. Барча катта, кичикка ҳунар ўргатмак вожибдур, нединким киши ҳунар ўрганмоқ била ўз ҳамроҳларидин баланд мартабада бўлур. Чунки ўзингда ҳунар кўриб ўз тенгларингда ул фазилатни кўрмасанг, ўзингни улардин баланд кўрарсан ва улар яна сени ўзларидин баланд мартабада билурлар. Ҳунарманд киши улдурким, фазли ва ҳунар сабаби била қадр ва мартабаси ўзгалардин баланд бўлғон эканин билиб фазл ва ҳунарга аввалгидин зиёдроқ ҳаракат қилғай, ва бурунғидин зиёдроқ фозил ва ҳунарманд бўлғай. Ҳар кишики бундоқ қилса тезда халқнинг орасида азиз ва улуғ бўлғай. Вас, буни билғон киши фазл ва ҳунардин қўл тортса, бу ақлсизлик нишонасидур. Ҳунар ўрганмоқда меҳнат қилмоқ, баданни ялқовлик, яъни бекорчиликдин қутқармоқ фойдалидур, нединким бекорчилик баданнинг фасод ва беморлиғига сабаб бўлур. Агар баданга ранж бериб, уни ўзингга мутеъ қилмасанг, қаҳр била мартабали бўла олмассан. Нединким, бадан хоҳилликни¹ ва роҳатни дўст тутғони жиҳатидин ҳам ўз ихтиёри била сенга фармонбардор бўлмас. Ул сабаб билаким, баданда асли ҳаракат йўқтур. У ҳаракатни фармон била қилур,

¹ Коҳил — суст, бўш.

ўз муроди била қилмас ва то сен буюрмагунча баданнинг ҳеч ишга рағбати бўлмас.

Бас, эй фарзанд, баданни ўзингга мутеъ қил ва уни қаҳр била итоатга буюргил.

Ҳар киши ўз баданин ўзига мутеъ қилса, ўзгаларнинг баданин ҳам мутеъ қила олур, чунки ҳар киши ўз баданин ўзига фармонбардор қилса, фазл ва ҳунар ўрганмак била икки жаҳоннинг саломат ва шарофатин ҳосил қилур.

Барча дониш ва ҳунарнинг сармоёси: адаб, тавозе, ҳаё, покдиллик, парҳезкорлик, беозорлик, сабр ва матонатлиқдур. Лекин кўп вақтлар бўлурки, шарм кишига зиён еткарур. Шундай шармли бўлмағилки, бу ишингга халал еткармасин, нединким, кўп вақтлар бўлурки, бешармлик била мақсуд ҳосил бўлур. Агар қила олсанг фаҳш, ёлғон ва ножувосимардликдин шарм қилмағил, салоҳиятлик сўз ва манфаатлик ишдин шармни қўйғил. Кўп кишилар бўлурки, шарм қилиб ўзларининг барча мақсудларидин айрилулар. Сен ул миқдор шарм қилғилки, бу имон субути ҳосилига сабаб бўлсин. Ўзингга зарар ва зиён етказур даражада шарм қилмағил.

Сенга шарм жойин ва бешарм жойин билмак лозимдур, токим қайси яхшироқ бўлса уни қилғайсан. Дебдурлар: «Яхшилик муқаддимаси шармдур, ёмонлик муқаддимаси бепарҳезкорлик ва бешармликдур».

Нодон била ҳамсуҳбат бўлмағил, хусусан сени доно гумон этгон била.

Ўз жаҳлингга хурсанд бўлмағил ва некном¹ кишилар била суҳбат тутғил, некномлар суҳбати шарофатидин некном бўлғунг ва ҳамиша саъй ва кўшиш қилғилки, олимлар маҳбуби бўлғайсан ва жоҳиллар марғуби² бўлмағайсан. Ундоқким, бир ҳикоятда эшитгонман:

Ҳикоят. Бир кун Афлотун^{3*} ўлтурмиш эрди, шаҳар халқининг улуғларидин бир киши унинг саломига келиб ўлтурди ва ҳар турлук сўз айтиб туриб, сўз орасида деди.

— Эй ҳақим, бугун фалон одамни кўрдим. Ул сени таъриф этиб, ҳаққингга кўп дуолар қилди ва мен унинг шукрин сенга еткурмакдаман.

¹ Некном — яхши

² Марғуб — севимли, ёқимли.

Афлогун ҳайрон бўлди. Ул киши деди:

— Эй, менинг бу сўзимдин ҳайрон ва дилтанг бўлдингму?

Афлогун деди:

— Йўқ хўжа, менга сенинг сўзингдин ҳеч ранж ва танглик етушмади. Лекин менинг фикримда улуғ мусибат мавжуд бўлди. Нединки, мени бир жоҳил таъриф қилмиш ва менинг ишим унга мақбул тушмиш. Гўё мен бир жоҳилона иш қилмиш эрманки, мени бир жоҳил тавсиф этгай. Мен шул важдин ғамгинманки, жоҳилларнинг марғуби бўлмишман. Нединким, жоҳилнинг марғуби жоҳил бўлгусидур.

Яна бу маънода бир ҳикоят ёдимга тушди.

Ҳикоят. Эшитибманки, Муҳаммад Закариёи Розий⁴ * ўзининг шогирдларидин бир жамоа била ўлтурмиш эрди, бир девона уларнинг олдига келди ва ҳеч кишига қарамади. Аммо бир кун Муҳаммад Закариёининг юзига қараб кулди. Ундан сўнг Муҳаммад Закариёи бир яхши таом буюриб, пиширтириб еди.

Шогирдлари сўради.

— Эй ҳаким, бу таомни бурун емас эдингиз, ҳозир нечук ерсиз?

Ҳаким деди:

— Ул девона менинг юзимга қараб кулгони учун эрман, нединким ул то бу вақтгача менга илтифот қилмас эрди ва юзимга қараб кулмас эрди. Энди билдимки, ул мени ўз аҳлидин ҳисоб қилди. Андоқким дебдурлар:

«Кабутар бо кабутар, роз бо роз,
Кунад ҳамжинс бо ҳамжинс парвоз»

Тундлик ва тезликни одат қилмагил. Лекин ул миқдор ҳам мулоим бўлмағилки, сени одамлар ёмон кўрмасунлар ва дурушт¹ бўлмағилки, сендин қочмасунлар. Дўст ва душманга мувофақат қилмоқдин мурод ҳосил қилса бўлур деб барча била мувофиқ бўлмағил.

Ҳеч кимга ёмонлик ўргатмағил, ўргатмак ҳам ёмонликнинг биридур. Агар бир киши сенга ҳеч гуноҳсиз озор берса сен унга бермағил, одамнинг асили кам озорлиқдур.

Агар одам эрсанг, кам озор бўл, халойиққа хулқингни яхши қил. Одамга дийдор керакдур, недин-

¹ Дурушт — қўпол, дағал.

ким ойнага қарагон агар дийдори яхши бўлса, кирдорини ҳам дийдоридек қилгай. Чунки яхшидин ёмонликнинг чиқмоғи яхши эмасдур, яъни буғдойдин арпа кўкармоғи номуносибдур. Агар киши ойнага қарагонда юзи ёмон кўринса ҳам яхшилик қилсун, йўқ эрса ёмонлиқ устига ёмонлиқни зиёда қилмиш бўлгай ва икки ёмоннинг бир ерда жамъ бўлмоғи ниҳоятда ёмондур.

Мушфиқларни қабул этгил ва улар била ҳар вақт хилватда суҳбат қилгил, нединким улардин кўпроқ фойда сенга хилват вақтда етар. Бу сўзларни мен сенга баён қилдим, агар уқиб, билиб фаъл ва ҳунарлар ҳосил қилсанг, унда ҳам фаъл ва ҳунарингга ғарра¹ бўлмагил ва ўзингни нодон санамагил. Доно ул вақтда бўлурсанким, нодонликдин хабардор бўлсанг.

Ҳикоят. Эшитибманким, Хисрав Парвезнинг⁵ * подшоҳлиғи замонида ва Абузуржмеҳр⁶ * нинг вазирлиғи вақтида Румдин бир элчи келди. Хисрав уни олдиға чақириб Абузуржмеҳрнинг донолиғини унга маълум этмак истади ва элчининг қошида Абузуржмеҳрға деди: «Эй фалони, ҳар нарсаки оламда бордур, сен унинг барчасин билурсан». Хисравнинг бу сўздан муддаоси: «Абузуржмеҳр: биламан деб ҳозир жавоб беради», деб ўйларди. Аммо Абузуржмеҳр: «Билмасман» деб жавоб берди. Хисрав бу жавобдин танг бўлуб, элчининг қошида кўп ҳижолат чекди ва яна сўради: «Унда ҳамма нарсани ким билур?». Абузуржмеҳр: «Ҳамма нарсани ҳамма билур, аммо ҳамма нарса ҳануз онадин туғилма-мишдур», — деди.

Эй фарзанд, сен ҳар нечаки доно бўлсанг, ўзингни халқдин донороқ билмагил, нединким ўзингни нодон билдинг — доно бўлдинг. Рост, доно ул кишидурким, қачон ўзи подон ва ожиз ҳисоблар. Чунки Суқрот ҳақим айтурки: «Агар бир киши десақим, Суқрот ҳақим донишманддур ва жаҳон донишининг даъвосин қилур. Дарҳол айтур эрдимки, мен ожизман ва ҳеч нарсани билмасман. Лекин бу сўзни ҳам айта олмағумдур, нединким, бу сўз мен томондин айтилгон улуғ даъводур».

Демак, эй фарзанд, донишлиғингга ғарра бўлмагил. Киши донишлиғига ғарра бўлса, албатта ул ҳамиша пушаймон бўлур.

¹ Ғарра — мағрур.

Ҳар ишда машварат¹ қил, нединким, машварат қилмоқни айб билмағил, оқил ва мушфиқ дўстларга машварат қил, ҳар ишда ўз ёрларингга машварат қил...

Билғилким, бир кишининг раъйи икки кишининг раъйи чоғлиқ бўлмағусидур ва бир кўз икки кўз янглиғ кўра олмағусидур. Кўрмасмусанким, бир табиб бемор бўлса, ўз муолижасига эътимод қилмағусидир. Бошқа бир табибни келтуриб, унинг машварати била даво қилғусидир.

Агар ўз ҳамжинсингдин бирининг сенга иши тушса, унинг ишини битқураарга жонинг била ҳаракат қилғил. Агар ул душман бўлса ҳам мол харжин ва тан мушкулин осон қилғонингни билса, бул жиҳатдин унинг душманлиги дўстликка айланур.

Сухандон кишилар сенинг саломингга келсалар, уларни ҳурмат қил ва эҳсон кўргазғил. Шунда сендин улар хушҳол ва миннатдор бўлғайлар ва ҳамиша саломингга келғайлар. Жаҳонда нокасроқ киши ул кишидурким, ҳеч ким унинг саломига келмағай.

Сухандон кишилар била ҳам суҳбатда бўлғил ва қандай қилиб сўзлаш кераклиги шартларин ҳам билғил.

ЕТТИНЧИ БОБ

СУХАНДОНЛИК БИЛА БАЛАНД МАРТАБАЛИ БЎЛМОҚ ЗИКРИДА

Киши сухандон, сухангўй (нотик) бўлиши керак. Аммо, эй фарзанд, сен сухангўй бўлғил ва лекин дуруғгўй (ёлғончи) бўлмағил. Ростгўйликда ўзинг шуҳрат қозонғил, токим бирор вақт зарурат юзидин ёлғон сўз десанг қабул қилғайлар. Ҳар сўз десанг ҳам рост деғил ва лекин ёлғонга ўхшағон ростни демағилким, ростга ўхшаган дуруғ дуруғга ўхшағон ростдин яхшидур, нединким ул дуруғ мақбул бўлар, аммо ул рост мақбул бўлмас. Демак, номақбул ростни айтишдин парҳез қил, токи менинг била Абу Сувор Шопур билан Абу ал-Фазлнинг⁷ * орасиндағи воқеа сенинг бошингда содир бўлмасин.

Ҳикоят. Билғил, мен амиралмўъминин замонида бир йил ҳаждан қайтиб келиб, Ганжада қарор тутдим.

¹ Машварат — кенгаш, маслаҳат.

Ҳиндистонга кўп ғазот қилмиш эрдим, Румга ҳам юриш қилмоқни ўйлардим. Абу Сувор Ганжада улуғ подшоҳ эрди. Ул бағоят хушманд, одил, саҳий ва фозил киши эрди. Бир кун мени кўруб кўп хурмат қилди ва менинг била сўзлашмоқ мақсадинда ҳар турли сўз сўрар ва мендин маъқул жавоб эшитар эрди. Менинг сўзларим унга маъқул тушуб, кўп карамлар қилиб, менга кўнгул қўйди. Мен ҳам унинг эҳсонларин кўриб, унга кўнгул қўйдим. Шул сабаб била бир неча йил Ганжада муқим бўлдим ва ҳамиша подшоҳнинг мажлисида ҳозир эрдим. Подшоҳ мендин ҳам турли сўзларни сўрар эрди. Бир куни сўз орасиға менинг вилоятим тушди ва мендин Гургон^{8*} қишлоғи ҳолидин сўради. Вилоятларнинг ажойиб-ғаройибларидин сўз очилди. Сўз асносинда мен дедим: «Гургонда Сиёваск дегон бир кент бордур ва унинг бир чашма суви бордурким, ул кентдин узоқроқ-дур. Хотинлар жам бўлуб, ҳар бири бир кўза кўтариб, ул чашмага бориб сув олурлар ва кўзани бошларига кўтариб, барчаси ҳамроҳ бўлиб уйларига қайтадилар. Уларнинг орасида бир хотин кўза кўтармай, барчадин илгари юруб, йўлига эҳтиёт бўлуб, назар ташлаб боради. Нединким ул ерларда бир кўк қурт бордур. Уни сизак дерлар. Агар ул қуртдин бирини топсалар, йўлдин олиб, йироққа ташлайдурлар, токим хотинлар ул қуртни билмай босиб ўлдурмасунлаг, Агар сув кўтаргон хотинлардин бири қуртни босиб ўлдурса, бошига кўтаргон кўзадаги сув сасиб, бадбўй бўлиб кетади. Шундай кейин аввал сувни тўкиш, кўзани ювиш керак бўлади ва кўзани тозалагон хотин қайтиб бориб чашмадин сув олади.

Мен бу сўзни дедим, аммо амир Абу Сувор туршрўй (бадбуруш, қовоғи солиқ) бўлиб, мендин юз ўгурди ва бир неча кун менга бурунғидек (аввалгидек) мулоқот ва илтифот қилмади.

Бир кун Фирузон Дайлимий^{9*} бу аҳволни менга айтди: «Амир сендин гина қилиб деди: «Фалон киши бағоят донодур, аммо ёш ўғлонларға айтгудек ёлгон сўзни менга айтадур. Унингдек кишидан менингдек подшонинг олдида бунингдек дуруғ сўзни айтмоқ муносиб эмасдур».

Мен бу сўзни эшитгондин сўнг дарҳол Ганжадан Гургонга бир киши юбориб, уламонинг шаҳодати била бир гувоқ хат талаб қилдим. Гургоннинг барча уламо, қозилари бу кентнинг, қуртнинг ҳоли ва қиссаси

ростлиғи ҳақида гувоҳ бўлишиб, бу бобда бир хат ёзиб юбордилар.

Бу хат тўрт ой муддатида менга етиб келди. Мен уни подшоҳга кўргуздим. Подшоҳ уни ўқиди ва табассум қилиб деди: «Мен худ¹ таҳқиқ² билурманким, сенингдек кишидин ёлғон сўз зоҳир бўлмағусидур, хусусан, менингдек подшоҳнинг олдида... Аммо тўрт ой муддатида икки юз одил кишининг гувоҳлиғи била бир рост сўзни айтмоқ муносиб эмасдур. Бунингдек сўзлар аввал исбот этилғай, ундин сўнг ул сўзни қабул этгайлар.

Эй фарзанд билғилки, сўз тўрт нав бўлур, ундоқким халойиқ ҳам тўрт нав бўлғондек. Бири улким, билур ва билғонин ҳам билур. Ул олимдур, унга тобе бўлмоқ керакдур. Бири улдуким, билмас ва билмағонин билур, ул қобилдур, унга ўргатмоқ керак. Бири улдуким, билур ва билғонин билмас, ул уйқудадур, уни бедор қилмоқ керакдур. Бири улдуким, билмас ва билмағонин ҳам билмас, у жоҳилдур, ундин қочмоқ керакдур. Аммо деб эрдимки, сўз ҳам тўрт навдур: бири, билинмайтурғон ва айтилмайтурғон; иккинчиси, айтилатурғон ва билинатурғон: учинчиси, ҳам билинатурғон ва ҳам билишга заруратсиз, аммо айтса бўлатурғон, тўртинчиси, билинатурғон ва айтилмайтурғон. Аммо айтилмайтурғон ва билинмай турғон ундоқ сўздурки... дунёнинг салоҳи унга боғлиқдир. Ул сўздин айтгувчига ҳам, эшитувчига ҳам кўп наф етар. Аммо билинатурғон, бироқ айтилмайтурғон ундоқ сўздурким, бир муҳташам одамнинг айби сенга маълум бўлур. Лекин ақл тариқидин хаёлга келсанг, уни айтмоқ бешармликдур. Чунки айтсанг ул муҳташамнинг каҳри ё у дўстининг озори сенда ҳосил бўлур, ёхуд ўз бошинга улуғ шўриш ва ғавғо пайдо қилурсан. Шул важдин ҳам бул сўз билинатурғон, аммо айтилмайтурғон сўздур. Бу сўзларнинг яхшироғи ҳам билинатурғон ва ҳам айтила-турғон сўздур.

Бу тўрт нав сўзнинг икки юзи бордур. Бири хўб ва бири зишт. Ҳар сўзни халойиққа зоҳир қилсанг, яхши юз била зоҳир қил, токи мақбул бўлсун ва халойиқ сенинг сўз била баланд мартабага эғалиғингни билсунлар. Нединким кишининг мартабасини сўз била би-

¹ Худ — ўз, ўзим.

² Таҳқиқ — бирор нарсанинг ҳақиқатини излаш.

лурлар, аммо сўзнинг мартабасини киши била билмаслар, чунки ҳар кишининг аҳволи ўз сўзининг остида пинҳондур, яъни бир сўзни бир иборат била айтса бўлур, эшитгон кишининг эса кўнгли ундин тира¹ бўлғай ва яна ўшал сўзни бир иборат била айтса бўлурким, эшитгон кишининг жони ундин роҳатда бўлғай.

Ҳикоят. Ундоқ эшитдимки, бир кеча Хорун-ар Рашид¹⁰ * бир туш кўрдиким, оғзидин барча тишлари тўкулмиш. Эрта тонг туриб бир муаббирни² чақириб сўрадиким, «бу тушнинг таъбири недур?». Муаббир деди: «Эй амиралмўминин, сенинг олдингда барча хеш, ақрабо ва қариндошларинг ўлғусидур. Андоғким, сендин ўзга ҳеч киши қолмағусидур». Бу сўзни эшитгон Хорун-ар Рашид: «Менинг юзимга бундоқ дардлиғ ва андуҳлиғ сўзни айтдинг. Менинг барча қариндошларим ўлсалар, сўнгра мен қандоғ ишга ярарман ва на янглиғ рўзғор сурарман?» — деди ва унга юз таёқ урмоқ буюрди. Сўнг бошқа бир муаббирни чақириб, тушин унга таҳрир³ қилди. Муаббир деди: «Эй амиралмўминин, сенинг умринг барча ақраболаринг умридин узоқ бўлур». Хорун-ар Рашид деди: «Барча ақлнинг йўли бирдур ва икковининг таъбирининг негизи бир ерга борур, аммо бу ибора била ул иборанинг орасида фарқ бағоят кўпдур». Буюрди, сўнгги муаббирга юз тилло бердилар...

Эй фарзанд, сўзнинг юзин ва орқасин билғил ва уларга риоя қилғил, ҳар на сўз десанг юзи била дегил, то сухангўй бўлғайсан. Агар сўз айтиб, сўзнинг нечук эканин билмасанг қушга ўхшарсанки, унга тўти дерлар, ул доим сўзлар, аммо сўзнинг маъносин билмас.

Сухангўй шул киши бўлғайки, ул ҳар сўзни деса, халққа маъқул бўлғай ва халқ ҳам ҳар сўз деса унга маъқул бўлғай. Бундай кишилар оқиллар қаторига кирғай, йўқ эрса ул инсон суратида мавжуд бўлгон бир хайвондур.

Сўзни бағоят улуғ билғил, сўз осмондин келмас ва ул хор нарса эмасдур. Қай бир сўзники билсанг жойини ўткармай айтғил, вақтни зое қилмағил, йўқ эрса донишға ситам қилгон бўлғайсан. Ҳар сўз десанг рост дегил ва бемаънилики даъво қилғувчи бўлмағил.

¹ Тира — қоронғу

² Муаббир — тушни таъбир қилувчи.

³ Таҳрир — мақсадни оғзаки англатиш.

Билмағон илмдин дам урмағил ва ундин нон талаб қилмағил. Ҳар на матлубинг бўлса, билғон илм ва ҳунардин ҳосил бўлур. Билмағон ҳунар даъвосидин ҳеч нарса ҳосил бўлмас, фақат беҳуда заҳмат чекарсан.

Ҳикоят. Бундоғ айтурларки, Ануширавон¹ * Одилнинг замонида бир хотин Абузуржмеҳрнинг олдиға келиб, ундин бир савол сўрди. Абузуржмеҳр ул саволни билмамиш эрди ва хотинға қараб деди: «Эй хотин, ул сўзни сен сўрорсан, уни билмасман». У хотин деди: «Сен бугина сўзники билмассан, подшоҳнинг неъматин нечун ерсан?» Абузуржмеҳр деди: «Билғон сўз учун ерман, аммо билмағон сўз учун емасман. Ҳар сўзники билмасман, подшоҳ менға ул сўз учун ҳеч нарса бермас ва ҳарна берса билғон сўзим учун берур».

Аммо, эй фарзанд, ҳеч кишининг олдида ифрот¹ қилмағил ва ифротни шумлиқ деб билғил. Ҳар ишда миёна (ўртача) бўлғил, сўз айтмоқда ва иш қилмоқда... сангин² бўлғил. Розингни³ ўзингдин ўзға кишиға айтмағил, агар айтсанг сўнгра уни роз демағил.

Халойиқнинг орасида бир кишининг қулоғиға сўз айтиш яхши эмасдур. Агар бу сўз гарчанд яхши сўз бўлса ҳам, ташқарисиндан уни ёмон сўз деб гумон қиладилар ва кўп одамлар бир-бирларидан даргумон бўладилар. Гар сўз демоқчи бўлсанг, шундай сўз дегилки, сўзингнинг ростлиғиға гувоҳлик берсинлар. Агар ўзингни зўрлик била айбдор қилмоқ тиламасанг, бирор нарсаға гувоҳ бўлмағил ва агар гувоҳ бўлсанг, гувоҳлик берар вақтда эҳтироз⁴ бўлғил. Агар гувоҳлик берсанг, майл била бермағил.

Ҳар сўзни андиша била бошлағил, токи айтғон сўзингдин пушаймон бўлмағайсан.

Андишани илгари тутмоқ ҳам бир нав кароматдур. Ҳеч сўзни эшитишдан дилтанг бўлмағил. Ул сўз ишингға хоҳ ярасун, хоҳ ярамасун, уни эшитғил, то юзингға сўз эшиги бекланмасун ва фойдаси фавт⁵ бўлмасин.

Совуқ сўзлик бўлмағил. Совуқ сўз бир тухумдур, ундин душманлик ҳосил бўлур.

Агар ҳар қанча доно бўлсанг ҳам ўзингни нодон

¹ Ифрот — ҳаддан ошиш.

² Сангин — оғир.

³ Роз — сир.

⁴ Эҳтироз — сақланиш, эҳтиётланиш.

⁵ Фавт — йўқотиш, ўлим; фавт бўлмоқ — ўлмоқ.

тутғил, токи сенга ҳунар ўргатиш эшиги ҳамиша очиқ бўлғай. Гар сўзни ва ҳунарни яхши билсанг ҳам ҳеч бир сўзни синдирмағил, тўғри таъриф қилғил ва уни бир рангда айтғил: хосга хос сўз, омийга омий сўз деғил, токи у ҳикматга мувофиқ бўлсун ва эшитгон кишига оғир келмасин, йўқса сўзингни далил ва ҳужжат била ҳам эшитмағайлар. Ундин сўнг уларнинг ризосига қараб сўзлағил, то саломат бўлғайсан.

Эй фарзанд, агар ҳар нечаким суҳандон бўлсанг, ўзингни билғондан камроқ тутғил, то сўзлаш вақтида нодон ва бекбурд бўлиб қолмағайсан. Кўп билиб, оз сўзлағил ва кам билиб кўп сўз демағил. Нима учунки ақлсиз шундоғ киши бўладур — у кўп сўзлар. Дебдурларки, хомушлиқ саломатлик сабабидур, чунки кўп сўзлағучи оқил киши бўлса ҳам, авом уни ақлсиз дерлар. Ақлсиз киши хомуш бўлса, уни оқил ҳисоблайдилар. Ҳар неча пок, порсо¹, равиш² бўлсанг ҳам ўзингни таъриф қилмағилки, ҳеч киши сенинг гувоҳлиғингни эшитмас. Кўшиш қилким, халойиқ сени таъриф қилсунлар ва шундоқ сўз деғилким, у ишга ярасун, бекор ва зое кетмасун.

Ҳикоят. Бир донишманд киши бор эди. У Зинжон вилоятининг шайхи ҳамда музаккар³ ва музакки⁴ эрди ва бир алавий йигит бор эрди. У ҳам музаккарлик қилур эрди. Ҳамиша бу иккови бир-бири била мукошафа⁵ қилур эрдилар. Бир кун бу алавий курсининг устида ул шайхни «кофир» деди. Бу хабар шайхга етиб, бир кун ул ҳам курсининг устида деди: «Агар мен кофир бўлсам, бу алавий ҳаромзодадур». Бу хабар алавийнинг қулоғига етди. Алавий дарҳол ўрнидан сапчиб туриб, суръат била Рай шаҳрига бориб, ул шаҳарнинг ҳакими Соҳиби Аббоднинг¹² * олдига борди ҳам ул шайхдин шикоят қилиб йиғлади ва деди: «Равомудурким, сизнинг айёмингизда ул шайх Расул алайҳиссаломнинг фарзандига ҳаромзода деғай». Бу сўздин Соҳиби Аббоднинг қаҳри келиб, дарҳол киши буюруб, ул шайхни Рай шаҳрига келтурди ва ўзи Райнинг барча сайидлари ва фикҳлари билан музолим⁶ девонида

¹ Порсо — художўй.

² Равиш — йўл, йўсин, қоида.

³ Музаккар — покиза, тоза.

⁴ Музакки — нотик.

⁵ Мукошафа — фош қилиш.

⁶ Музолим — зулм кўрган, мазлум.

ўлтуруб, ул шайхни ҳам бу ерга ҳозир қилиб, деди: «Эй шайх, сен имон Шофиъий асҳобининг¹ имомларидандурсан. Ўзинг бағоят олим, қари ва гўрнинг лабига ёвуқ етгон кишидурсан. Не учун Расул алайҳиссаломнинг фарзандига ҳаромзода дерсан? Энди айтгон сўзингни дуруст қил. Йўқ эрса сенга шундоқ уқубат² қилурманки, барча халойиқ сендин иборат олғайлар ва бундин буён ҳеч киши бундоқ беадаблиғ қилмағайлар».

Шайх деди: «Бу ишда адл қилғилким, менинг гувоҳим алавийнинг ўзидур ва унинг ўзига ўзидан яхши гувоҳ талаб қилмағил. Аммо менинг сўзим била у ҳалолзодадур». Соҳиби Аббод деди: «Қайси важҳ била?». Шайх деди: «Халқнинг барчаси билурларки, унинг онасининг никоҳин мен қилмишман. Ул курсининг устида ўтириб, мени «Кофир» дебдур. Агар ул бу сўзни эътиқод юзидин айтгон бўлса, унда кофирнинг никоҳи дуруст бўлмағусидур ва ул сўзи билан бешак ҳаромзода бўлғусидур. Агар ул бу сўзни эътиқод юзидин айтмагон бўлса, ул ёлғончидур. Ҳеч шак йўқдурким, бу иккининг бири бўлур. Энди унга шарият ҳукми била сиз на қилсангиз қилинг». Бу сўздин сўнг алавий ниҳоятда хижолатманд бўлуб, ҳеч жавоб қила олмади ва андишасиз айтгон сўзи ўзига шунча зарар еткурди.

Эй фарзанд, демак, ёлғон ва беҳуда сўз айтмак девоналикнинг бир қисмидур. Ҳар кишига сўз айтур бўлсанг қарағил, ул сенинг сўзингга ҳаридорму ёки харидор эмасму? Агарда уни сўзингга харидор топсанг, унга сўзингни сотғил. Йўқ эрса, ул сўзни қўйиб, шундоқ сўз деғилким, унга хуш келсин ва сенинг сўзингга харидор бўлсин. Лекин инсон била инсон бўлғил, одамий била одам бўлғил, нединким инсон бошқа, одамий бошқадур. Ҳар кишиким ғафлат уйқусидин бедор бўлса, халойиқ била қандоқ зиндагонлиғ³ қиларин мен баён қилдим.

Эй фарзанд, токи қила олсанг, сўз эшитмақдин қочмағилким, киши сўз эшитмак била сухангўйлик ҳосил қилур. Аввало буни шундоқ далиллаш мумкин, агар бир ўғлон онадин туғилса, унга ернинг остидан бир жой қилиб сут бериб, ул жойда парвариш қилсалар,

¹ Асҳоб — суҳбатдошлар.

² Уқубат — жазо.

³ Зиндагонлиғ — ҳаёт кечириш.

онаси ва дояси унга гапирмасалар, у ўғлон ҳеч кишининг сўзин эшитмаса, улуғ бўлғонда лол¹ бўлур. Кўрмасмусанким, барча лоллар кар бўлурлар.

Бу сўзни қабул қилғил, хусусан донишмандларнинг сўзин, нединким донишлар дебдурлар: «Дононинг панд-насиҳати кўнгил кўзин равшан қилур, нединким, ул панд ақл ва ҳикмат кўзининг сурмаси ва тўтиёсидур». Бас бу тоифанинг сўзин хушқулоғи била эшитмак керакдур. Бу жамоанинг сўзида манфаат кўпдур. Бу вақтда Ануширавон Одилнинг бадеъ² ва нофеъ³ сўзларидин бир неча сўз ёдимга келдики, уни бу китобда карам қилдим.

Эй фарзанд, сен дағи ўқиғайсан, билғайсан, ёд қилғайсан ва унга қараб иш қилғайсан, нединким ул подшоҳнинг сўзларига ва пандларига амал қилмоқ сенга ўзга ишдин вожиб ва ловимдур. Огоҳ бўлким, мен ўтгон халифаларнинг қиссаларин ҳам ўқимишман. Бир кун Маъмун халифа Ануширавон Одилнинг турбатини⁴ кўрмоққа борди ва унинг даҳмасининг қиссаси бағоят узундур. Аммо мақсуд булдур: Маъмун унинг даҳмасига бориб очиб кўрдики, унинг аъзоси бир тахтнинг устида тупроқ бўлуб ётибдур. Унинг тахти устида даҳма деворига паҳлавий⁵ ибора била бир неча сўз зар била ёзилмишдур. Маъмун буюрди ва паҳлавий лафзин билатургон далирларни⁶ ҳозир дилдилар. Улар ёзилгон хатни ўқиб, арабий ибора ажам¹³ * халқининг орасида маъруф ва машҳур эрди. Унда шундай деб эрди: «То мен тирик ва подшоҳ эрдим, барча бандалар менинг адлимдин баҳраманд эрдилар. Менинг хизматимга ҳар кишиким келмиш эрди, менинг марҳаматимдин баҳравар бўлур эрди. Мана энди ожизлик вақти келди, бундин ўзга ҳеч чора топмадим ва бу сўзларни даҳма деворига ёздим: «Агар бирон киши менинг зиёратимга келса бу сўзларни ўқисин, билсин ва бу сўзларнинг фойдасидин маҳрум қолмасин, менинг бу пандларим у кишининг қадам ранжининг музди⁷ бўлсин». Ануширавоннинг ул пандлари бу турур.

¹ Лол — соқов.

² Бадеъ — ажойиб, нодир.

³ Нофеъ — гўзал.

⁴ Турбат — қабр.

⁵ Паҳлавий — қадимги форс тили.

⁶ Далир — паҳлавон, ботир.

⁷ Музди — иш ҳақи.

АНУШИРАВОН ПАНДЛАРИН ЕД ОЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, Ануширавон деди: «Модомики, кеча ва кундуз келадурулар ва кетадурулар, барча ҳолларнинг тағайюри¹ ва табаддулига² таажжуб кўргузмағил».

Яна деди: «Халқ не важдин бир бор пушаймон бўлгон ишдин яна пушаймон бўлур?»

Ва яна деди: «Ҳунарсиз киши била дўстлик қилмағил, нединким, бундай киши дўстлик ва душманликка лойиқ эрмасдур».

Яна деди: «Ўзини доно саноғон нодондин парҳез қилғил».

Яна деди: «Гарчанд ҳар қанча талх бўлса ҳам, ҳақ дўстингга айтмағил».

Яна деди: «Агар розимни душман билмасин десанг, дўстингга айтмағил».

Яна деди: «Ҳар бандани³ сотарлар ва сотиб оларлар. Аммо ул банда нафс бандасидин озодроқ бўлғай».

Яна деди: «Ҳар кишининг (билими) бўлса-ю, аммо унга лойиқ ақли бўлмаса, бу билим унга зарар еткарғусидур».

Яна деди: «Агар ҳар кишини турмуш устои доно этмаса, ҳеч бир доно унга сўз ўргатиш учун ранж чекмасун, ранжи зое бўлур».

Яна деди: «Нодондин барча нарсани сақламоқ осондур, худди нодондин ўз танин сақлағондек».

Яна деди: «Агар халқ сенинг ҳақингда яхши сўз айтарин тиласанг, халқ ҳақида яхши сўз айтғил».

Яна деди: «Агар халқ ҳақидин чеккан ранжинг зое бўлмаслигин тиласанг, ўзинг ҳақингда халқ чеккан ранжин зое қилмағил».

Яна деди: «Агар ёру дўст бўлмоқни тиласанг, сергиналик бўлмағил».

Яна деди: «Агар ғамсиз бўлмоқ тиласанг, ҳасадлик бўлмағил».

Яна деди: «Осон зиндагонлиғ сурмоқ сенга муяссар бўлса, ўз ютуғингни қўлдин бермағил».

¹ Тағайюр — ўзгариш.

² Табаддул — алмашилиб туриш.

³ Банда — қул.

Яна деди: «Агар ранжишдин узоқ бўлишни истасанг, битмайдигон иш учун урунмағил».

Яна деди: «Агар сени девона демасунлар десанг, топилмас нарсани ахтармағил».

Яна деди: «Агар беобрў бўлмайин десанг, яхшиликни касб қилғил».

Яна деди: «Агар шармисор бўлмайин десанг, қилмагон ишни қилдим дема».

Яна деди: «Агар ўз сиригни очилишини истасанг, бировнинг сирини фош қилмағил».

Яна деди: «Агар юзимнинг пардаси йиртилмасин десанг, бировнинг юз пардасин йиртмағил».

Яна деди: «Агар изимдин кулмасунлар десанг, зердастлар га шафқатлиғ бўлғил».

Яна деди: «Узоқ пушаймонлиқдин холис бўлмоқ тиласанг, кўнгил ҳавоси била иш қилмағил».

Яна деди: «Агар зийрақлардин бўлмоқ тиласанг, юзингни халқнинг кўзгусида кўрғил».

Яна деди: «Агар қадрли бўлмоқ тиласанг, халқнинг қадрин билғил».

Яна деди: «Агар халқ сенинг сўзинг била иш қилмоғин тиласанг, сен ўз сўзинг била иш қилғил».

Яна деди: «Агар халойиқ орасида марғуб бўлмоқ тиласанг, пинҳон сўзингни ошкор қилмағил».

Яна деди: «Агар барча одамдин юқори бўлмоқ тиласанг, вафолиғ бўлғил».

Яна деди: «Агар айбсизлар қаторида бўлмоқликни тиласанг, тамани кўнгулга келтурмағил».

Яна деди: «Агар додгарлар² зумрасидин³ бўлмоқ тиласанг, зердастларни итоатингда яхши тутғил».

Яна деди: «Агар халойиқнинг ёмон сўзларидин йироқ бўлмоқ тиласанг, улардин зўрлиғ била ҳеч нарса олмағил».

Яна деди: «Агар халойиқнинг севимлиси бўлмоқ тиласанг, улардин ҳеч нимани аямағил».

Яна деди: «Агар тилинг узун бўлмоқин тиласанг, қўлингни қисқа қилғил».

Эй фарзанд, Ануширавон Одилнинг сўзлари ва пандлари бу турур. Буларни ўқиғил ва уни хор

¹ Зердаст — бировнинг қўли остида яшовчи

² Додгар — адолатли.

³ Зумра — тўда, гуруҳ.

тутмағил, нединким бу сўзлардин ҳам ҳикмат, ҳам салтанатнинг иси келур. Буларнинг барчасин йигитлик вақтида ўқиғил ва билғил. Аммо қаригондан сўнг пандни эшитмоққа хожат йўқдур, қарилар ҳар бобдан хабардор бўлурлар ва улар панд эшитмоқдин ожиз бўлурлар.

ТУҶҚИЗИНЧИ БОБ

ҚАРИЛИК ВА ЙИГИТЛИК СИФАТИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, ҳар нечун йигит бўлсанг ҳам, ақлинг қари бўлсун. Мен сенга: «Йигитлик қилмағил» демасман. Аммо йигитликни чидам била қилғил. Енгил йигитлардин бўлмағил, чунки йигитларга оғирлик муносибдур. Бу ҳақда Аристотелис¹⁴ * дониш шундай дебдур: «Йигитлик жунуннинг бир навидур». Жоҳил йигитлардин бўлмағил, жоҳилликдин бало пайдо бўлғусидур. Йигитлик замонида зиндагонлиғ қил, токим қаригон чоғда ўз ҳолингга йиғламағил. Ҳар қанча ёш бўлсанг ҳам ҳеч вақтда ўлимдин беҳабар бўлмағил, нединким ўлим на қарини ва на йигитни қўйғувсидур.

Ҳикоят. Ундоқ эшитибманким, бир шаҳарда бир пардозгир устанинг дўкони бор эрди ва қозуққа бир кўзани осиб қўймиш эрди. Унинг иши шул эрдиким, ҳар ўликни гўристонга кетирғонларида уста кўзанинг ичига бир тош ташлар эрди ва ҳар ойда ул тошларни санаб, неча киши ўлғонин билур эрди. Яна кўзани бўшатиб, уни мазкур қозуққа осиб қўяр эрди. Яна шул зайл бир ой муддатинда кўзага тош ташлар эрди. У неча вақтгача умрини шундай ўтказди. Қазо етиб ул пардозгир ўлди. Бир неча кундан сўнг бир киши уни йўқлаб келди: Унинг ўлғонидин бу кишининг хабари йўқ эрди. Дўконнинг эшиги боғлиқ эрди. У устанинг ҳамсояси (қўшниси) дан: «Пардозгир дўконида йўқдур, қаерга кетгон?» — деб сўради. Ҳамсояси эрса: «Пардозгир ҳам кўзанинг ичига тушди», — дея жавоб берди.

Эй фарзанд, хушёр бўл, йигитликка ғарра бўлмағил, афв тилағил ва ўлимдин қўрқғил, то ул пардозгир янглиғ оғир юк ва гуноҳ била кўзанинг ичига тушмағайсан.

Барча вақт йигитлар била суҳбатда бўлмағил.

қарилар била ҳам суҳбатда бўлғил ва мажлисингни ҳам қарилар била, ҳам йигитлар суҳбати била музайян қил, нединким йигитлар билмагон кўп нарсани қарилар билурлар. Йигитларнинг одати андоқдурким, улар қариларни кўп тамасхур¹ қилиб ўйнарлар, улар қариларни йигитликка муҳтож билурлар. Ушбу сабаб била қариларни тамасхур қилиб, беҳурмат қилмоқлари яхши эмасдур. Чунки қарилар қанчалик йигитлик орзусида бўлсалар, йигитлар ҳам бешак қарилик орзусидадурлар. Лекин қарилар ул орзуга етибдурлар, аммо йигитларга маълум эрмаским, бул орзуга улар ё етгайлар, ё етмагайлар. Яхши назар қил, чунки қари ва йигит бир-бирларининг маҳсулидур.

Йигит ўзини ҳамма кишидан донороқ билур, аммо шул иши била у барчадин нодонроқдур. Бас, эй фарзанд, бундоқ йигитларнинг қаторидин бўлмағил, қариларни ҳурмат қилғил. Улар ҳақида беҳуда сўз демағил, уларнинг олдида одоб ва мискинлик била сўзлағил.

Ҳикоят. Ундоқ эшитибманким, юз йил яшагон ва қадди ёйдек ҳам бўлгон бир қари киши қўлига асо тутуб борур эрди. Бир йигит уни тамасхур қилиб деди: «Эй шайх, ушбу ёйни неча тангага элдинг? Айтғил, то мен ҳам олурман». Шайх деди: «Агар умр топсанг ва сабр қилсанг бу ёйни сенга текинга берулар».

Эй фарзанд, қарилик ҳолига етсанг, йигитлардин йироқ бўлғил, нединким қарилиғда йигит феълин қилмоқ номуносибдур ва йигитликда қарилар феълин қилмоқ ҳам ёмон кўринур. Узиға оро бергон қаридин қочғил, нединким зоҳирин беағон қари жоҳил йигитдин ёмонроқдур. Нопок қарилардин қочғил. Йигитлик замонин ғанимат бил ва унга муносиб иш қил, чунки сезгиларинг ишдин қолиб, эшитмоқ, қўрмоқ, ишламоқ, маза топмоқ, қаттиқ ва юмшоқни сийпалаб билмоқ лаззатидин жудо бўлсанг, ундоқ тирикликдин ўзинг ҳам шод бўла олмассан, ўзгани ҳам шод қила олмассан. Шунда одамларнинг бўйниға тушган оғир юк бўлурсан, ундоқ тирикликдин эса ўлим яхшироқдур. Аммо қаригонда йигит хаёли ва мажолидин йироқ бўл, чунки қарилик ўлимга яқинроқдур».

Барча халойиқнинг умри қуёш янглиғдур: йигитларнинг қуёши машриқдур, қариларнинг қуёши

¹ Тамасхур — масхаралаш.

мағрибадур ва мағрибада бўлгон қуёш тез ботғусидур. Бу сабабдин қариларга йигитлар феълин қилмоқ номуносибдур.

Эй фарзанд, ҳамиша қариларга тараҳҳум қил, қарилик бир беморликдур, ҳеч киши уни кўришга бормас. Қарилик иллатдурки, ўлимдан бошқа ҳеч киши унинг иложи борисин билмас. Қарилар то ўлгунча қарилик ранжидин асло қутулмаслар. Ундин бошқа ҳар иллат борки, ул иллатнинг ҳар кун яхшироқ бўлмоқ умиди бордур, аммо қарилик иллоти ҳар кун ёмонроқ бўлар ва яхшилик умиди йўқдур. Фақир (мен) китобда ўқимишманким, одамнинг қуввати то ўттиз тўрт йилгача ҳар кун зиёда бўлур. Ўттиз ёшдин сўнг қуёш осмоннинг ўртасига етгондек зиёда бўлмай ва нуқсон топмай турар. Ундин сўнг ботиш сайри оқистароқ бўлғай. Қирқ ёшига етгондин сўнг то эллик ёшгача ҳар йил ўзида нуқсон кўрғайким, бурунги йилда кўрмамиш бўлғай. Эллик ёшидин олтмиш ёшгача ҳар ой ўзида нуқсон кўрарким, аввалги ойда кўрмамиш бўлғай. Агар ёши олтмишдан ўтса, ҳар соатда дард ва ранж кўрғайким, ўтгон соатда кўрмамиш бўлғай. Умрнинг ҳадди қирқ йил бўлур. Мана, умр нурунинг қирқинчи зинасига чиқдинг, энди юқорига йўл топмағунгдур, ундин сўнг даража ошмоғинг учун пастга тушиб, бурунги жойингга етмоғинг лозимдур.

Эй фарзанд, қариликнинг ҳикоятин сенинг олдинда шул жиҳатдин айтдимки, мен ундин гиламанддурман¹. Нединким, қарилик душмандур ва душмандин шикоят этмак ажаб эрмасдур. Сен менинг дўст кишимдурсан. Душманнинг шикоятин дўстнинг олдида айтурлар (илоҳим сен ҳам фарзандларингга шундай шикоят қилғайсан), нединким, қариларнинг дард ва ранжин қарилар яхши билурлар.

Отам ҳожиблар² жумласидин эрди ва уни ҳожиби комил дер эрдилар. Ул саксон ёшдин ўтгон қари киши эрди. Бир куни от олмоқ тилади. Унинг олдига бир от келтурдиларки, от ниҳоятда семиз ва хушранг эрди. Ул отни кўриб хоҳлади ва лабларин очиб, тишин кўрди. Бироқ от қари эркон, бул жиҳатдин уни олмади. Мен дедим: «Эй ота, ул отни фалони олди, сиз нечун олмадингиз?» Отам дедим: «У йигит кишидур, қарилик

¹ Гиламанддурман — норозиман.

² Ҳожиб — пардадор.

ранжидин хабари йўқдур. Ул отнинг ранг ва суратига маҳлиё бўлибдур. Бу ишда у маъзурдур. Мен қарилликнинг ранж, офат ва заифликларидин хабардордурман. Қари от олсам маъзур бўлмағумдур».

Эй фарзанд, агар қариллик мақомига етсанг, бир жойда мутамаккин¹ бўлғил. Айниқса қарилликда, хусусан, бенаволикда² сафар қилмоқ ақлдин йироқдур. Нединким, қариллик бир душмандур ва бенаволик ҳам бир душмандур. Бу икки душман била сафар қилмоқ доноликдин эрмасдур. Аммо агар бир иш бошингга тушса ва изтироб³ била уйингдин чиқсанг ва агар сафарда яхшироқ роҳат олсанг, ҳаргиз уйингни орзу қилмағил, мол ва озук талаб қилмағил. Ҳар жойдаким ишингга (тартиб) топсанг, унда мақом қил ва у жойни ўзингга яхши мол ва озук бил. Ўз ҳолингнинг фойдасига қарағил. Дебдурларким, некбахтлар⁴ ўз ҳолин яхши бўлишлиғин орзу қилурлар, бадбахтлар эса озук ва мол жам этмакни яхши иш билурлар. Аммо сен ўзингда бир яхши ҳол кўрсанг ва бир фойдали ишни қўлга киритсанг, жаҳд қилиб ул ишингни собит ва маҳкам қил, то шу ишни мустаҳкам қилмағунча ундин баландроқ ишни талаб қилмағил, токи баландликни талаб қилиш била пастликка тушмағайсан. Дебдурларким, яхши нарсани қўйиб, ундин яхшироқ нарсани талаб қилмағил, бундай маҳалда тамаъ била ундин ҳам бебахра қолғайсан. Аммо ўз рўзгорингни ўткармакда бетартиб бўлмағил. Агар дўст ва душманнинг кўзига яхши кўринмоқ тиласанг, даража ва ҳунарингни халойиқнинг орасида зоҳир қил, беҳуда зиндагонлик қилмағил ва барча ишингни тартиб била қилғил.

¹ Мутамаккин — бир жойда маҳкам турувчи.

² Бенаволик — қашшоқлик.

³ Изтироб — бегоҳатлик.

⁴ Некбахт — бахтиёр.

ТАМКИН¹ ШАРОФАТИ ВА ТАОМ ТАРТИБИНИНГ БАЕНИ

Эй фарзанд, билғилки, авом², ҳалойиқнинг барча ишларида вақт тартиби йўқдур. Улар вақтига ва бевақтига қарамаслар. Аммо ҳушманд³ кишилар ўзларининг ҳар бир ишларига аниқ вақтни тайин этибдурлар. Улар кеча ва кундузнинг йигирма тўрт соатни ўз ишларига тақсим қилибдурлар. Бир ишни яна бир ишдин фарқ этиб, унга вақт, ҳад⁴ ва андоза⁵ пайдо қилибдурлар, токи ишлари бир-бирига аралашмағай. Уларнинг хизматкашлари ҳам қайси вақтда қайси ишга машғул бўлурин яхши билғайлар. Шунда уларнинг барча ишлари тартиб била бўлғай.

Даставвал таом емак сўзининг маъносин билғил. Бозор одамларининг одати шундоқдурки, уларнинг аксари қисми таомни оқшом ерлар, бу беҳад зиёндуру ва улар ҳамиша ўз жонларига бешак қасд қилғайлар.

Сипоҳпеша одамларнинг одати шундоқдурки, улар вақтига ва бевақтига қарамаслар. Вақт топсалар емакка машғул бўлғайлар. Бу одат ҳайвонларнинг одатидур, нединким, улар ҳар вақт алаф⁶ топсалар, емак била машғул бўлурлар. Аммо хос⁷ ва муҳташам⁸ одамларнинг одати улдурки, кеча ва кундузда бир мартаба таом ерлар. Нафсни тийишнинг бу йўли бағоят яхшидур. Лекин бадан бағоят заиф бўлур. Бас, энди шул нарса яхшидурки, муҳташам одамлар тонг вақтида хилватда бирон нарса ерлар. Шундин сўнг ташқарига чиқиб, то пешин вақтигача ўзларининг ишларига машғул бўлғайлар. Ундин сўнг ҳар на таом бўлса, ҳозир қилғайлар ва атрофларида ким бўлса, уни ҳам чақириб бирга еғайлар.

Эй фарзанд, агар таом бўлса, ҳамтовоқларингни чақирғил, то сенинг бирла таом есунлар, аммо таомни

¹ Тамкин — сабот, нафсни тийиш.

² Авом — кўпчилик.

³ Ҳушманд — ақлли.

⁴ Ҳад — чегара.

⁵ Андоза — ўлчов.

⁶ Алаф — ўт, кўкат.

⁷ Хос — эътиборли.

⁸ Муҳташам — мўътабар.

тез емағил ва оқиста еғил. Таом емак вақтида одамлар била сўзлашғил, бу ислом шартидур, лекин бошингни қуйи солиб ўтур, ҳамтовоқларингнинг олғон луқмасига қарамағил.

Хикоят. Эшитибманки, бир вақти Соҳиби Исмоил бинни Соҳиби Аббос ўзининг қариндошлари ва надимлари била таом ер эрди. Бир киши табақдин бир луқма кўтарди. Унинг луқмасида бир мўй бор эрди. Соҳиби Исмоил уни кўруб деди: «Эй фалони, у мўйни луқмадин олғил». Ул киши луқмани ташлаб, мажлисдин чиқиб кетди. Соҳиб бир кишини буюрди. Ул киши чиқиб кетгон одамни қайтариб мажлисга келтурди. Соҳиб деди: «Эй фалони, нечун таом еб бўлмасдин бизнинг дастурхонимиздин чиқиб кетдинг?» Ул киши деди: «Бир луқмада бир мўйни кўргон кишининг таомин емак менга лойиқ эмасдур». Соҳиб бул сўздин ниҳоятда хижолатманд бўлди.

Эй фарзанд, таом вақтида ўз-ўзингга машғул бўлғил, ундин сўнг табақ қўймоқ буюрғил. Муҳташам халқнинг расми икки нав бўлур: мажлисга турлук таом келтуруб, баъзиси ўзиға бурун табақ қўйдурур, ондин сўнг ўзгаларға қўйдурур; баъзилар олдин табақни бошқаларға қўйдириб, ундин сўнг ўзи олур. Сўнгғиси олижаноб, карам аҳлининг тариқидур ва аввалғиси сиёсат аҳлининг тариқидур. Аммо турлик таом ва ранго-ранг табақ келтурмак ул сабабдинки, барча одамнинг қорни бирдек эмасдур. Пурхўр¹ ва камхўр — ҳамма бирдек тўйсинлар. Агар сенинг олдингдағи табақ ичида бир мазалиғ нарса тургон бўлса, ўзгаларнинг олдида мазалиғ нарса бўлмаса, мазкур таомдин ўзгаларға ҳам насиб берғил. Таом устида турушрўй² бўлмағил ва таомнинг фалони яхши, фалони ёмон демағилким, бу сўзлар таом устида яхши эрмасдур.

Мана таом емак тартибин билдинг, энди шароб ичмак тартибин ҳам билғил, нединким шароб ичмакнинг ҳам жойи ва расми бордур.

¹ Пурхўр — кўп егувчи.

² Турушрўй — бадбуруш, қовоғи солиқ.

ШАРОБ ИЧМАК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билгилки, сенга шароб ич деб айтмасман, аммо ичма деб ҳам айтмасман, негаки ёш йигитлар қари кишининг сўзи била йигитлик вақтининг ишларин тарк этмаслар. Менга ҳам йигитлигимда кўп панд бердилар, мен ҳам қабул қилмадим, аммо эллик ёшимдан сўнг тавба — тавфиқни қабул этдим.

Эй фарзанд, агар шароб ичмасанг икки жаҳон фойдасини топғунгдур: Ҳақ таолонинг хушнудлигин ҳосил қилғунгдур ва халқнинг маломатидин қутулғунгдур мен ҳам сени ўзимга ниҳоятсиз дўст тутғунгдур. Лекин сен ёш йигитдурсан, ҳарифлар (улфатлар) сенга шароб ичирмай қўймас, мен буни аниқ билурман. Шундай бўлғоч, гарчи бир ҳол била шароб ичар бўлсанг, ичмак расмин билғил, нединким, агар билмай ичсанг заҳардур, уни билиб ичсанг позаҳардур. Ҳақиқатдан ҳам агар ҳар таом ва шаробни исроф била есанг ё ичсанг заҳардур. Бу жиҳатдин дебдурларким, агар кўп ичилмаса ва андозасидин чиқилмаса, заҳар позаҳардур.

Таомнинг изидин агар ташна бўлсанг, уч мартаба шароб ичғил ва агар ташна бўлмасанг, уч соат миқдори таваққуф¹ қил, нединким агар меъда қавий² ва яхши бўлса, таомни ҳар қанча кўп ва исроф била есанг ҳазм қилур. Шундоқки, меъда уч соатда таомнинг қувватин олур ва жигарга еткарур, жигар эса уни барча ажсод³-га тақсим қилур, нединким жигар тақсим қилғувчидур. Сўнгғида неки ортиб қолса, барин ичак йўллар. Саккиз соатда меъда таомдин батамом ҳоли бўлур. Агар меъданинг бу миқдор қуввати бўлмаса, у меъда эрмасдур, қовоқдур. Шунинг учун деб эрдиким, таом егандин уч соатдин сўнг набиз⁴ ичғил. Бу жиҳатдин дедимки, то меъдадан таом пишиб (ҳазм бўлиб), танангнинг тўрт табъи⁵ ундин ўзларининг насибин олсинлар. Ундин сўнг набиз ичғил, то ҳам шаробдин, ҳам таомдин баҳра олғайсан. Аммо шароб ичмакни на-

¹ Таваққуф — тўхташ.

² Қавий — кучли, қувватли.

³ Ажсод — жисмлар.

⁴ Набиз — хурмо ёки узумдан қилинган май.

⁵ Табъи — таркиби.

мози дигарда ибтидо қил, то сен маст бўлгунча оқшом бўлган ва ҳалойиқ мастлигингни кўрмагай. Мастликдин сақлан, яъни йиқилмағилки, йиқилиш ёмон бўлур. Шароб ичмак учун боққа ва сахрога кўп бормағил. Агар борсанг, то уйга қайтиб келгунингча маст бўлмағил ва мастликни уйингда қилгил. Уй ичида қилгон ташқарида қилиб бўлмағусидур, нединким уй ичининг яширин ҳолати дарахт соясидин пўшидароқдур¹, нединким киши ўз уйида подшоҳ бўлса ҳам, дашт фазосида² ғарибдур. Агар мунъим³ ва мухташам кишилар ҳам ғурбатга⁴ тушсалар маълумдурки, қўли қисқа бўлур ва ҳеч нарсага қудрати етмас.

Набиз ичғил, аммо икки коса ва уч коса ичмағил. Ишгаҳа бор вақтида ичмағил. Луқмаларни кўп емакдин, қадаҳларни кўп ичмакдин парҳез қилғил, нединким ҳар шароб ичишда тўймоқ ва маст бўлмоқ муносиб эрмасдур. Бир ютум шаробни камроқ ичғил, бир луқма таомни камроқ егил. Демак, таом луқмасин камроқ егил, шароб косасин камроқ ичғил, токи иккисин ҳам зараридин қутулгайсан.

Шаробхўрларнинг ҳосили икки нарсадур: ё беморлик ёки девоналик. Нединким шаробхўр ё маст бўлур, ё махмур. Агар маст бўлса, девоналар жумласидин бўлур ва агар махмур бўлса, беморлар зумрасидин бўлур, надинким хумор⁵ беморликнинг бир навъидур. Демак, ундоқ ишга мойил бўлмоқ нолозимдур, чунки унинг ҳосили ё беморлик, ё девоналикдур.

Эй фарзанд, билурманким, сен бу сўзлар била шароб ичмакдин воз кечмассан. Аммо қила олсанг, сабуҳий⁶ ичмакни одат қилмағил ва агар иттифоқо сабуҳий ичсанг, вақти била ичким, хушмандлар сабуҳийни ёмон дебдурлар. Сабуҳийнинг дастлабки шумлиғи улдурки эрта тонг намози фавт бўлур, яна кечагининг бухори⁷ думоғидин ҳануз кетмасдин бурун кундузнинг бухори унинг устиға юкланур ва молихулё⁸ илллати шундин

¹ Пўшида — яширин

² Фазо — майдон, кенглик

³ Мунъим — неъмат берувчи, ризқ берувчи

⁴ Ғурбат — ғариблик, мусофирлик.

⁵ Хумор — ичкиликдан кейин бош оғриғи.

⁶ Сабуҳий — тонг пайтидаги ичкилик.

⁷ Бухори — буғ, пар.

⁸ Молихулё — савдойилик касали, бир хил руҳий касал.

ҳосил бўлур. Чунки икки муфсиднинг¹ фасоди бир муфсиднинг фасодидин кўпроқ бўлур. Яна шулким, ҳар вақт халқ уйқуға борса, сен ночор бедор бўлурсан, халқ бедор бўлганда сен уйқуда бўлурсан. Кундуз ухлаб, оқшом уйғоқ бўлсанг, сўнгги кун барча аъзонг хаста бўлур. Бундоғ улуғ гуноҳни қилиб, сўнгра пушаймонлиғ чекарсан.

Эй фарзанд, агар набис ичмакни тарк эта олмасанг, жума кечаси ичмасликни одат қил... Ва яна жума кечаси ичмасанг бир ҳафта ичмакдин кўнглинг совур, дунёси ичмасанг бир ҳафта ичмакдин кўнглинг совур, дунёда некномлиғ ҳосил бўлур. Бир ҳафта шароб ичмакдин хоригон думоғинг, томирларинг, кўзинг, ақлинг, нафасинг ва руҳинг шул бир кечада осойиш топар ва осудалиғ ҳосил бўлур. Яна молингга тавфир² бўлур ва халқ сен ҳақингда яхши сўзин айтурлар. Демак, бундоғ фойдали ишни одат қилмоқ керакдур.

УН ИККИНЧИ БОБ

МЕҲМОН ОЛМОҚ ВА МЕҲМОН БЎЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, ҳар кун бегона одамларни меҳмон қилмағил, нединким ҳар кун меҳмон олсанг, меҳмонга лойиқ ишларни кўнгул муродича қила олмағунгдур. Қўрғилким, кўнглинг ҳар ойда неча мартаба меҳмон чақирмоқ тилайди. Агар уч мартаба чақиришни тиласа, бир мартаба чақирғил, уч мартабада қиладиғон харажатингни бир мартабада қилғил, то дастурхонинг айбсиз бўлғай ва айбжўй³ ларнинг тили боғлиқ бўлғай.

Ҳар вақт меҳмонларинг уйингга оёқ қўйсалар, сен барча одамларинг била уларнинг олдиларига чиққил ва яхши сўз била мулоқот⁴ қил, то улар сенинг шукрингни айтсинлар.

Агар мева вақти бўлса, таом емасдин аввал мева келтурғил, то баҳузуридил есунлар.

Бир замон таваққуф қил, ундин сўнг барча одамларни ўлтурғуз ва ўзинг ўлтурмағил, токи барча

¹ Муфсид — фасодчи, бузувчи.

² Тавфир — орттириш.

³ Айбжўй — айб ахтарувчи.

⁴ Мулоқот — кўришув.

меҳмонлар иттифоқ била есунлар. Меҳмонлар бир-икки сўрамагунча сен ўлтурма. Улар ўлтургил ва бизларга мувофақат¹ қил (бизлар розимиз) десалар, сен айтгил-ким: «Мени қўйинглар, то сизларга хизмат қилғумдур» Агар яна такрор таклиф қилсалар, ундан сўнг ўлтургил ва уларга мувофақат кўргузгил, аммо ҳаммадин пастда ўлтиргил. Ҳар соат: «Эй фалони, таомни яхши егил, ҳеч нима емадинг ва мен сенга лойиқ ҳеч иш қила олмадим. Иншоллоҳ келгуси сафар бунинг узрин яхшироқ қилғумдур», — деб айтмагил. Бу улуғ ва муҳташамларнинг сўзи эрмасдур, балки бозорийларнинг ва авбошлар²нинг лафзидур. Бундоқ сўздин халқ хижолат ерлар, таом емаслар ва овқатга тўймасдин туриб кетарлар. Бизларнинг Гилонда яхши расмларимиз борки, агар меҳмон чақирсалар, дастурхон ёзиб, таомларни келтуруб қўярлар ва кўзаларда сув ҳам келтуруб, дастурхоннинг четларига қўярлар. Барча меҳмонларни таомнинг атрофига ўлтурғузиб, ўзлари чиқиб кетарлар. Бир киши табақ ва косаларнинг саранжоми учун қолур. Меҳмон таомдин кўнгли хоҳлагунча ер, ундин сўнг мезбон ўтиришга келур. Араб халқининг дастури ҳам шундайдур.

Меҳмонлар таом еб бўлуб, қўл ювгондин сўнг атир ва гулоб келтируб, мажлисни муаттар қилгил. Меҳмонларнинг чокар ва хизматкорларига ҳам яхши риоя қилгил, нединким, кишининг яхши отин улар чиқарурлар. Мажлисга нуқл³ни кўп келтургил ва хушовоз мутрибларни⁴ ҳам ҳозир қилгил. Набиз ҳам муҳайё қилгил, нединким меҳмонлар таомдин сўнг шароб ичиб, нағма ва наво эшитсалар хушҳол бўлурлар. Агар коса ва таомингда бир айб ва тақсир воқе бўлса, бунинг била пўшида⁵ бўлур.

Шароб ичмак улуғ гуноҳдур. Агар гуноҳ қилмоқ тиламасанг, бемаза ва бетартиблик қилмагил. Бас, агар менинг бу сўзларимни айтгонимдек қилсанг, ўзингни меҳмонга ва меҳмоннинг ҳақин ўзингга вожиб билгил.

Ҳикоят. Эшитдимки, ибн Муқла Мансур¹⁵ * Тамимийнинг ўғли Насрга Басра ҳокими амалини берди. Сўнгги йилда уни чақириб кўп ситойиш⁶ қилди.

¹ Мувофақат — келишиш, бировнинг розилигини олиш.

² Авбош — бебош, саёқ.

³ Нуқл — мева-чева.

⁴ Мутриб — чолғувчи, созанда.

⁵ Пўшида — яширин, махфий.

⁶ Ситойиш — мақташ.

Дйтурларки, у давлатлиғ ва неъматлиғ киши эрди. Халифа ундин кўп мол тамаъ қиларди. Улар ҳисоб қилдилар, кўп мол унинг (Насрнинг) бўйнига юкланди. Ибн Муқла унга деди: «Е бу молни бергил, ёки зиндонга киргил» Наср деди: Эй мавлоно, менинг кўп молим бордур, аммо бу ерда ҳозир эмасдур. Менга бир ой муҳлат бергил ва бу миқдор мол учун мени зиндонга солмоқ муносиб эрмасдур». Ибн Муқла буни: «Мол бермоққа тоқати йўқтур, бу сўзни кўнгил била айтмади»,— деб гумон қилди. Ниҳоят унга деди: «Сени ўз жойингга юбориб бу молни олмақ зарур. Аммо амиралмўъмининнинг фармони буки, менинг ҳовлимнинг бир ҳужрасида ўлтургил ва бир ой менга меҳмон бўлғил». Наср қабул қилиб ибн Муқланинг уйида маҳбус бўлиб ўлтурди. Иттифоқо ул ой рамазон ойи эрди. Ибн Муқла ҳар куни Насрни ифторга чақириб, унинг била рўзасин очар эрди. Ийдин сўнг ибн Муқла Насрга киши юбориб, ўшал молни талаб қилди. Наср: «Мен ул зарни бердим»,— деди. Ул киши: «Кимга бердинг?», деди. «Ибн Муқлаға бердим»,— деди. Бу сўзни ибн Муқла эшитиб ҳайрон бўлди ва Насрни олдиға чақириб: «Эй Наср, зарни менга қачон бердинг?», деди. Наср деди: «Мен сенга зар берғоним йўқ, лекин бир неча муддат сенинг таомингни текин едим ва сенга меҳмон бўлиб, ҳар куни рўзани сенинг бирла очдим, энди ийд (байрам) келди, сенинг зар талаб қилишға ҳақинг қолмади». Ибн Муқла бу сўздин хушҳол бўлди ва кулиб деди: «Зат (тилхат)ни олғил, хушвақт бўлиб кетғил, ул зарни сенга бағишладим». Наср бу сабаб била зар бермоқдин қутулди.

Бас, эй фарзанд, меҳмондил бўлғил ва меҳмонга таъна қилмағил, ҳар вақт очиқ юзлик бўлғил, токи ҳар кишиким меҳмонинг бўлса, шодлик била таомингни есин. Лекин ўзинг набизни кам ичғил, меҳмондин аввал маст бўлмағил ва ҳамиша очиқ юз, хуш хандон бўлғил. Аммо беҳуда кулмағил, кўп кулмак бир навъ девоналиғдур, оз кулмак бир навъ сиёсат ва бурдборлиғ¹ дур, нединким, дебдурлар, беҳуда ва бевақт кулгуғам ва кабро² вақтида воқе бўлур.

Меҳмонлар маст бўлғондин сўнг кетмак тиласалар бир мартаба, икки мартаба тавозеъ била кетманг деб

¹ Бурдборлиғ — бардошли, сабр-тоқатли.

² Кабро — азоб-укубат.

илтимос қил ва учинчи мартабада кетмак тиласалар, лутф кўргузуб рухсат берғил. Агар хизматкорларинг бир хато қилгон бўлсалар, меҳмоннинг қошида турушрўй бўлуб, уларни қоҳиш¹ қилмағил ва хатосин авф қилғил.

Агар меҳмон ҳар нечук қаттиқ сўз айтса, унга қаттиқ сўз демағил, балки ҳурматини сақлағил.

Ҳикоят. Ундоқ эшитибманким, халифа Муътасим¹⁶ * бир гуноҳкорни олдига келтуруб ўлдирмоқ тилади. Ул киши «Эй амиралмўъминин, ... мени бир коса сув била меҳмон қилким, мен бағоят ташнадурман, ундин сўнг ҳарна қилмоқ тиласанг буюрғил». Халифа Муътасим ҳам ул онтнинг ҳурматин сақлаб буюрди, унга сув бердилар. Ул киши сувни ичгондин сўнг араб расми била: «Ҳайран касиран ё амиралмўъминин, энди бир коса сув била сенинг меҳмонинг бўлдим. Агар мурувват тариқида меҳмонни ўлдирмоқ вожиб бўлса, буюрғилким, мени ўлдурсинлар. Агар авф қилсанг, мен сенинг олдингда барча журмимдин² тавба қилурман». Муътасим: «Рост айтурсан, меҳмон ҳақи улуғдур. Энди гуноҳингни авф қилдим ва сен ҳам тавба қилиб, бундин буёқ ҳеч бир хатога қадам қўймағил», — деди.

Демак, эй фарзанд, агар меҳмон бўлсанг, ҳар кишиникига меҳмон бўлуб боравермағил, чунки ҳашмат шавкатингга зиён еткарурсан. Агар меҳмон бўлуб бир ерга борсанг, кўп оч бўлуб бормағил ва тез юруб бормағилким, таом емакдин маъзур бўлуб ўлтурсанг, мезбон озор топар. Агар таомни кўп есанг, халқнинг кўзига ёмон кўринур. Шунинг учун мезбоннинг уйига кирсанг, ўзингга муносиб жойда ўлтирғил. У гарчи ошно кишингнинг уйи бўлса ҳам таом ва набизнинг устида корфармо³лик қилмағил, яъни мезбоннинг хизматкорларига: «Эй фалони, бу уй менинг ўз уйимдур ва табақни у ерга қўйғил, ўзгаларнинг таом ва косасига қўл урмағил» — демағил. Ўз чокарларингга зулолни⁴ олиб бермағилким, дебдурлар, меҳмоннинг уйидин нарса олиш уят.

Шароб ичиб кўп маст бўлмағил, қайтар чоғда йўл асносида мастлик асари сендин зоҳир бўлмасун ва халқ

¹ Қоҳиш — камситиш.

² Журм — гуноҳ.

³ Корфармо — иш буюрувчи, ишбоши.

⁴ Зулол — тиниқ сув.

қолингги билмасунлар. Ҳар неча мастлик тиласанг ўз уйингда бўлгил. Агар сен шароб ичғон вақтда тобеъларинг ҳар неча гуноҳ қилсалар ҳам уларга адаб ва гўшмол¹ бермағил, нединким уни ҳеч киши адаб санамас ва дерларки, бадмастлик қиладур. Неки қилмоқ тиласанг, шароб ичмағон вақтда қилгил, ул бадмастлик эмасдур. Дебдурларким, девоналиғ гуногун² арбада³, яна гуногундурким, мастлик девоналикдандур. Бас, бу айтғон сўзлардин парҳез қил. Бегона одамнинг қошида ҳеч вақт маст ва хароб бўлмағил. Ўзингнинг аёл ва бандаларинг орасида бўлғон тақдирингда ҳам одоб била умр кечирғил.

УН УЧИНЧИ БОБ

МАЗОҲ⁴ ҚИЛМОҚ, ШАТРАНЖ⁵ ВА НАРД УЙНАМОҚ ОДОБИН БАЕНИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, кўп кишилар дебдурларким, мазоҳ — фасоднинг муқаддимасидур. Мазоҳ, яъни хонаки сўз била кишига дахл этмақдин ҳазар қилғил. Агар мазоҳ қилсанг мастликда қилмағилки, кўпроқ шур ва шар⁶ мазоҳдин пайдо бўлур ва фаҳш⁷ ҳақида сўз очишдин шарм қилғил. Хусусан, нард ва шатранж ўйнағон вақтда икки кишининг орасида низо пайдо бўлур деб айтмағил. Нард ва шатранж ўйнамоқни кўп одат қилмағил. Агар ўйнасанг, гаров боғлаб ўйнамағилки, ул қиморбозлиғ бўлур. Танга қўймай ўйнамоқ адабдандур. Агар ўйнамоқни яхши билсанг ҳам қиморбозликда машҳур бўлғон киши била ўйнамағил. Нард ва шатранж ўйнамоқда адаб улдурки, сен биринчи бўлиб муҳрага қўл урмағайсан, то ҳарифинг⁸ аввал на қилмоқ тиласа, шундоқ қилсун. Агар нард бўлса, аввал қаъбатайн⁹ни ҳарифингга берғил. Аммо мастлар, турк ва авбошлар била ҳаргиз гаров боғлаб ўйнамағил ва бир

¹ Гўшмол — танбеҳ.

² Гуногун — ранг-баранг, хилма-хил.

³ Арбада — шовқин-сурон.

⁴ Мазоҳ — ҳазил-мазаҳ.

⁵ Шатранж — шахмат.

⁶ Шур ва шар — фитна ва фасод.

⁷ Фаҳш — ярамас сўз, қабихлик.

⁸ Ҳариф — рақиб.

⁹ Қаъбатайн — нард ўйинидаги икки сўнғак.

шўриш орттирмағил. Нардда қаъбатайннинг нақши учун ҳарифинг била урушмағил ва фалон ишни қилдинг деб онт ичмағил. Агар рост десанг ҳам уни барча киши ёлгон дерлар. Ҳосил улким, мазоҳ ва арбададин парҳез қилғил.

Гарчи мазоҳ қилмоқ айб эрмасдур, аммо ундин эҳтиёт бўл...

Эй фарзанд, агар мазоҳ қилсанг, ўзингдин пастроқ кишига қилғил, йўқ эрса қилмағил, то сенинг иззатинг кетмасун. Агар ночор айтсанг, ўзингга баробар одамларга айтғил, то агар бир жавоб берсалар айб бўлмағай.

Фаҳш айтмоқдин парҳез қилғил. Ҳаддан зиёда мазоҳ қилмағилким, ул одамни хор ва бемиқдор¹ қилғувчи мазоҳ бўлур. Нединким, ҳар сўз десанг, халқдин уни эшитурсан ва ҳар иш қилсанг, улусдин уни кўурсан. Аммо ҳеч киши била урушмағил, нединким урушмоқ оқил ва муҳташам кишиларнинг иши эрмасдур, ёш ўғлонларнинг ва хотинларнинг ишидур. Агар иттифоқо бир киши била урушсанг, оғзингга келгон дашном ва фаҳшларни айтмағил. Ул миқдор урушғилки, ярашмоққа жой қолсун. Бирдан бешармлик қилмағил, бу иш бозорий, авбошларнинг одатидур. Одатларнинг яхшироғи тавозеъли бўлмоқдур.

Шароб ичмак, мазоҳ қилмак ва ишқибозлик этмак йигитларнинг ишидур. Чунки ўз ишингга ҳаддан ташқари қадам урмасанг, халқнинг маломатидин қутулурсан.

Билғилки, энди ишқибозликдин ҳам билғонимча сўзлайдурман. Билмасманки, сен уни бажо келтура олурмусан ё келтура олмасмусан? Бир дилдорға ошиқ бўлмоқ бағоят душвордур².

УН ТУРТИНЧИ БОБ

ИШҚ ВА УНИНГ ОДАТЛАРИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, то кишининг таъби латиғ бўлмағунча ошиқ бўлмағусидур, нединким ишқ бешак таъби латиғликдин пайдо бўлур. Ҳар нарсаки таъби латиғликдин пайдо бўлса, ул бешак латиғ бўлур. Шул важдиким латиғ таъбидин латиғлик туғулур.

¹ Бемиқдор — бекадр.

² Душвор — қийин.

Кўрмасмусан, йигитларнинг кўпи ошиқ бўлур. Ул жиҳатдин йигитларнинг табъи қариларнинг табъидин латиф бўлур. Ғализ табъ ва ялқов киши ҳеч вақт ошиқ бўлмас. Нединким, бу бир иллатдурким, у руҳонийларга кўпроқ тушар. Аммо сен жаҳд қилиб ошиқ бўлмағилким, ошиқ бўлмоқ бағоят қаттиқ ишдур. Хусусан қашшоқликда бир муфлис¹ киши ошиқ бўлса, унинг қарашлари, термулишлари қон била боғланади, қари кишининг эса олтинсиз муроди ҳосил бўлмағусидур. Бас, агар иттифоқо бир вақт сенга ошиқ бўлмоқ насиб қилса, зинҳор дилтанг бўлмағил. Нединким, киши ошиқ бўлса, ё висолда, ё фироқда бўлур. Билғилки, бир йиллик висол роҳати бир кунлик фироқ меҳнатига арзигусидур. Нединким, ошиқлик сартосар ранж ва меҳнатдур. Агар фироқда бўлсанг, ҳамиша азобдур ва агар висолда бўлсанг, маъшуқанг сенинг кўнлинг ҳолидин хабари бўлмаса, унинг нозу бадхўйлиғидин² висолнинг роҳатин билмассан. Агар маъшуқанг фариштага муқарраб³ бўлса ҳам ҳеч вақт халқнинг маломатидин қутула олмассан, халқ ҳамиша сенинг маломатинг ва маъшуқанг шикоятда бўлурлар, нединким, халқнинг одати шундоқдур. Бас, гар шундай экан, ўзингни сақлағил ва ошиқликдин парҳез қил, ошиқ бўлмоқ хирадманд⁴ларнинг иши эрмасдур. Хирадмандлар ошиқликдин парҳез қилмишлар, нединким, аввал бир зебо суратни кўргусидур, ундин сўнг кўнгулга писанд⁵ тушгусидир. Кўнгулга писанд тушгондин сўнг табъинга мойил бўлур, кўнгул унинг суратини тақозо қилур. Агар сен шаҳватингни кўнглинг ихтиёрига қўйсанг, кўнглингни шаҳватга тобеъ қилурсан ва уни (маъшуқани) яна бир кўрмоқ тадбирида бўлурсан. Икки марта кўргондин сўнг кўнглинг ҳавоси ғолиб бўлур, ундин сўнг уч мартаба кўрмакка қасд қилурсан. Учинчи мартаба уни кўруб, ҳар сўз айтиб жавобин эшитсанг, ихтиёрни қўлингдин берурсан ва ундин сўнг ўзингни сақламоқ тиласанг ҳам сақлай олмассан. Иш илкингдин кетур. Ҳар кун ишқ зиёда бўлур, сўнгра кўнгулга ноилож тобеъ бўлурсан. Аммо агар биринчи кўрғонда ўзингни сақласанг, ақлни кўнгулга муаккал⁶ қилсанг ва

¹ Муфлис — камбағал, бечора.

² Бадхўйлик — ярамас қилиқ.

³ Муқарраб — яқин.

⁴ Хирадмандлар — ақлли кишилар.

⁵ Писанд — ёқтирилган.

⁶ Муаккал — вакил этилган, бирор иш тоштирилган киши.

ўзингни ўзга нарсага машғул этсанг ва маъшуқангнинг дийдоридин кўз юмиб, ўзга ерда қарор тутсанг, бир ҳафта ранж чекарсан ва ул балодин ўзингни қутқарурсан.

Лекин бундоқ иш ҳар кишининг иши эрмасдур. Бу иллатнинг иложин қилмоққа бир хирадманд киши керакдур.

Ишқ иллатининг доруси ҳамиша оғир юк чекмак, узоқ сафар қилмоқ ва доимо ўзини ранжга тутмоқ — бунга ўхшаш ишларни ихтиёр этмакдин ўзга нарса эмасдур.

Аммо шундоқ кишини дўст тутки, сенга унинг суҳбатидин ва хизматидин роҳат етишсин. Шунда уни қабул қил, нединким, ошиқлик бошқа ва дўстлик бошқадур. Дўстликда кишининг вақти гоҳо хуш бўлса, гоҳо нохуш бўлур, аммо ошиқликда мудом ранж ва балода бўлур. Агар киши йигитликда ошиқ бўлса узрдур, уни ҳар киши кўрса маъзур тутгай ва айтурким, йигитдур, айби йўқдур, лекин жаҳд қилким, қариликда ошиқ бўлмағил. Қарининг ҳеч узри йўқдур, агар авомуннос¹ дин бўлсанг иш бир нав осондур, агар подшоҳлардин бўлсанг, зинҳор андиша қил ва ҳеч кишига кўнгул боғламаким, подшоҳга қариликда ишқбоз бўлмоқ бағоят қийиндир.

Ҳикоят. Андоқким, бобом Шамсулмаолий¹⁷ *нинг замонида бундоқ хабар келтурдиларки, бир бозоргоннинг² бир зебо ғуломи бор эрди. У ғуломининг баҳосин икки минг динор дер эрди. Аҳмад Жағдий¹⁸ * амирнинг вазири эрди ва амир унга: «Шу ғуломни сотиб ол» деб буюрди. Аҳмад Жағдий ул ғуломни икки минг динорга сотиб олди ва Гургонга келтуруб амирга кўргузди. Амир қабул қилиб, бул ғуломга таштдориғ³ мансабин берди. Бир неча муддатдин сўнг амир қўлин ювиб ўлтурсон ҳолда ул ғуломга назар қилди. Ғулом кўзига бағоят яхши кўринди. Бир замон ўтгондин сўнг бу ҳолни ўзининг вазири Абул Аббосга баён қилиб деди: «Бу ғуломни озод қилдим ва фалон кентни унга бағишладим. Унинг отига ёрлик ёзгил, унга бир яхши қиз олиб берки, то соқоли чиққунча ўзининг уйида ўлтурсин,

¹ Авомуннос — оддий халқ.

² Бозоргон — савдогар.

³ Таштдориғ — сочиғ тутувчи, яъни қўлга сув қуйиб турувчи хизматкор.

ҳаргиз ташқари чиқмасун». Абул Аббос деди: «Жон била қабул қилурмен, аммо бу банданинг муддаоси улдурки, бу ишдин мақсудингиз на эрканин билсам». Амир деди: «Бугун шундоғ ҳолга дучор бўлдим: саксон ёшга киргон подшоҳнинг ошиқ бўлмоғи бағоят қабиҳдур. Мени... бандалар ва лашкарларнинг ҳолидин огоҳ бўлмоқ, мамлакатнинг низомин тузмоқ учун подшоҳ қилибдур. Агар мен бугун ишққа машғул бўлсам, фуқаронинг аҳволи била шуғулланишни тарк этсам, халқнинг маломатидин на янглиғ қутулурман?»

Тўғри, агар йигит ошиқ бўлса, маъзурдур. Аммо одам ҳар нечаким йигит бўлса ҳам ошиқ бўлуб, бирдин ўзин олдурмасин, сиёсат, ваҳшат йўллариин барҳам урмасун.

Ҳикоят. Ундоғ эшитибманки, Ғазнин вилоятида ўн ғулом бор эрди. Уларнинг бирини Нуштегин дер эдилар. Султон Масъуд уни барча қулларидин дўст тутар эрди. Бир неча йил шу аҳволда ўтди. Султон ўн ғуломнинг орасида қайси бирига муҳаббат пайдо қилғонин, унинг маъшуқи қайси эканлигин ҳеч ким билмас эрди. Беш йил шундоқ юрди. Бир кун султон маст ҳолда буюрдиким: «Отам Аёзга улуфа¹, ер, пул бағишламиш эрди, уларни Нуштегин отига ёрлиғ ёзинглар». Халойиқ шундин сўнг султоннинг мақсуди Нуштегин эрканин билдилар.

Эй фарзанд, билғилки, мен сенга ҳаммасин айтдим, аммо билурманки гарчи бошингга ишқ савдоси тушса, менинг айтгон сўзим била иш қилмассан.

Бас, агар ошиқ бўлсанг шундоғ кишига бўлғилки, ул маъшуқалиққа лойиқ бўлсун, Батлимус¹⁹* (Птолемей) ва Афлотундек, Яъқубнинг ўғли Юсуфдек²⁰* сабоҳати (ҳусни) бўлмаса ҳам, бир оз малоҳати бўлсун. Шунда халойиқнинг тили таъна ва маломатдин боғлиқ бўлғай ва сенинг ишқингни маъзур тутғайлар, нединким халқ бировнинг маломатин қилмоқдин ва айбларин айтмоқдин бир лаҳза фориг эмасдур. Аммо бир жойга меҳмон бўлсанг, маъшуқангни ўзингга ҳамроҳ қилиб олиб бормағил. Агар олиб борсанг, бегоналар қошида унинг била машғул бўлмағил ва кўнглингни унга банд қилмағил, нединким уни ҳеч ким тилга олмайди ва ҳамма уни ўзингдек кўради деб хаёл қилмағил. Сенинг

¹ Улуфа — аскар ва амалдорларга белгилаб қўйилган маош ва озиқ-овқатлар.

кўзингга у ҳар қанча яхши кўринса ҳам, ўзгаларнинг кўзига шу миқдор ёмонроқ кўринур.

Ҳар замон унга мева беравермағил ва ёнингга чақириб қулоғига сўзламағилким, халқ ҳар хил гумон қилади.

УН БЕШИНЧИ БОБ

НАФЪ ОЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билгилким, агар бир кишини дўст тутсанг, ҳамиша онинг била мастликда ва ҳушёрликда мужомаъат қилмағил. Агар ҳар нутфа ҳар кишининг жони пайдо бўлса ҳам, мастликда мужомаъат қилмағилким, зиёни бағоят кўбдур. Аммо хумор вақтида қилсанг, яхшидур ва ҳар вақтким, ёдингга тушса, ул ишга машғул бўлмағилким, ул ҳайвонларнинг одатидур. Одамга вақт таъйин этмак керакдур, то ҳайвонлар била онинг орасида фарқ бўлғай. Аммо хотундин майлингни узмағил, то ундин баҳра топғайсен ва бу тоифа сенга душман бўлмасин. Сен агар мужомаъат қилсанг, иштаҳа била қилғил ва такаллуф била қилмағил, то зиёни камроқ бўлғай. Аммо хоҳ иштаҳа бўлсун, хоҳ бўлмасун, ёзнинг иссиқ вақтида ва қишнинг совуқ бўлгон замонида парҳез қилким, бу икки фаслда зиёни кўп бўлур. Хусусан, қариларға зиёни кўб бўлур ва ҳамма вақтдин баҳор вақти яхшироқ бўлурким, баҳор вақтида ҳаво мўътадил бўлур ва чашмаларнинг суви зиёда бўлур ва жаҳон яхшилиқға юз қўюр ва роҳат берурсан. Чун оламким, ушбу жаҳондур мундоқ бўлса, олам сафир¹дур. Ул ҳам ондоқ бўлур ва мани зиёда бўлур ва томурларда қон зиёда бўлур ва халқ мужомаъат қилурға муҳтож бўлурлар. Ва чун табиат иштаҳаси кўб бўлса, мужомаъат қилмоқнинг зиёни кам бўлур. Ва томурларидин қон олдирмоқ ҳам бу тариқададур. Бас, агар қилолсанг, қаттиқ иссиқда ва қаттиқ совуқда томурдин қон олдурмағил ва агар қонинг зиёда бўлса, мувофиқ таомлар ва шарбатлар ила таскин бергил ва муҳолифат нимарса емағил. Бу бобда сўзни мухтасар қилдимким, мундин зиёда тафсил ҳожат эрмасдур.

¹ Сафир — ёқимли, майин.

ҲАММОМГА БОРМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, агар ҳаммомга бориш ниятинг бўлса, қорнинг тўқ вақтида бормағил, бу била ўзингга зиён еткурурсан. Ҳаммомга ҳар кун боришнинг фойдаси йўқдур, балки зиёни бордур, чунки ҳаммом одамнинг суяклари, баданларини мулойим қилиб қаттиқлиғини йўқотади. Шундин кейин у ҳар куни ҳаммомга боришни одат қилур. Агар бир кун бормаса киши ўзини бемордек сезади, барча баданларин қотиб қолғондек ҳис этадур. Демак, ҳаммомга бир кун бориб, бир кун бормағон яхшидур, чунки бадан тинчланади ва халқ ҳам бу одатингни раънолиққа¹ мансуб қилмаслар.

Хоҳ ёз, хоҳ қишда ҳаммомга борсанг, аввал совуқ хонада ўтир, бу хонада баданинг роҳат қилсин. Сўнгра иссиқ хонага, яъни ўртадаги уйга кириб, унда бир соат ўтирғил, токи иссиқ уйдан роҳат қилғил. Иссиқ сенга таъсир қилғондин кейин хилват хонага бориб, унда ювинғил.

Икки сувнинг ичида ўтирмағил, кўп иссиқ ва кўп совуқ сувни бошингдан қуймағил, мўътадил² сувни қуйғил. Агар ҳаммом холи бўлса, ғанимат билғил, чунки донишмандлар холи ҳаммомни ғанимат билғайлар.

Ҳаммомга қандай кирғон бўлсанг, шундай чиқиб кетғил, яъни қуришиб чиқғил. Чунки ҳўл мўй била чиқиб йўл юрмоқ улуғларнинг иши эмас ва ҳўл мўй била улуғларнинг саломига бориш ҳам одобдан эмас-дур.

Демак, сен ҳаммомнинг наф ва зарарин билдинг, аммо ҳаммомда сув ва шарбат ичишдан парҳез қилғил. Бунинг зиёни кўпдур, истисқо касали шундан пайдо бўлур. Агар жуда ҳам хумор ва ташна бўлсанг, оз ичғил, бу билан хумор ва ташналик шиддати босилғай.

Донишмандлар ҳаммомдин чиқадиғон бўлсалар, ҳаммомнинг жомахонасида бир оз ухлаб оладилар, сўнгра ҳаммомдин чиқиб кетадилар.

¹ Раънолиқ — мағрурлик.

² Мўътадил — ўртача.

УХЛАМОҚ ВА ОСУДА БЎЛМОҚ¹ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилки, донишмандлар уйқуни кичик ўлим дебдурлар. Ул жиҳатдин ўлғон киши ухлағон киши била баробардур ва бу икковининг ҳам ҳеч бири оламдин огоҳ эмаслар.

Кўп ухламоқ ёмон одатдурки, баданни сушт ва табиатни вайрон қилур, юзнинг суратин бошқа ҳолга айлантирур. Олти нарса кишига етишса, унинг юз суратини ўзгартиради: бири дарҳол муяссар бўлғон шодлик, бири ногоҳ етишғон ғам, бири қаҳр, бири уйқу, бири мастлик ва яна бири қариликдур. Одам қари бўлса сурати ўзгаради, аммо бу ўзгариш бошқа турга киради. Аммо киши ухлағон вақтда тирик ёки ўлик деб ҳукм чиқариб бўлмас, яъни ўлғон кишига ҳукм йўқдир, ухлағон кишига ҳам ҳукм йўқдур.

Кўп ухлаш зиён қилғонидек, ухламаслик ҳам зарар қилур. Масалан, агар бир одамни етмиш икки соат, яъни уч кеча-кундуз жўрттага ухлатмасдин олиб юрилса, тўсатдан ўлим хавфи туғилади. Аммо ҳамма ишнинг ўлчови бордур. Чунки кеча-кундуз йигирма тўрт соат бўлур. Шундан саккиз соатни ибодатга, саккиз соатни ишратга ва руҳни тоза қилмоққа ва саккиз соатни мана шу ўн олти соат давомида қийналғон аъзоларга ором бермакка таайин этмоқ керакдур, токи аъзо ҳаракат такаллуфидин осуда бўлсин. Аммо жоҳиллар ушбу йигирма тўрт соатнинг ярмин уйқу била ўтқариб ва ярмида бедор бўлурлар. Қоҳиллар² икки ҳиссасида ухлаб, бир ҳиссасида ўзга ишга машғул бўлурлар. Оқиллар бир ҳиссасида ухлаб, икки ҳиссасида бедор бўлурлар.

Билғилки, кеча бандаларнинг роҳат ва осойиши учун яратилғон ва тан жон била тирикдур. Тан жоннинг маконидур. Жон унда мутамаккиндур.

Жоннинг уч хосияти бордур: ҳаёт, ҳаракат ва суқун (ҳаракатсизлик). Таннинг ҳам уч хосияти бордур: — мамот (ўлим), суқун ва оғирлик. Модомики, жон тан била муттасил³ дур кўнгул танни ўз хосияти била

¹ Осуда бўлмоқ — дам олмоқ.

² Қоҳиллар — ялқовлар.

³ Муттасил — туташ.

сақлар, ундин сўнг кўнгил танга иш буюрар, гоҳо кўнгил танни ўз хосияти била ишдин қўяр ва ғафлатга чекиб, уйқуга элтар. Таннинг уйқуга борғони бир қулаб тушғон уйдек бўлади. Уй қулағон чоғда ичида ҳар ким бўлса, уни босиб қолади. Худди шунингдек, уйқу ҳам кишининг ҳамма аъзосин босиб, гўё ер била яксон қилур. Шунда қулоқ сўз эшитмас, кўз ҳеч нарса кўрмас, бурун исни, оғиз мазани, қўл юмшоқ, қаттиқ, оғир, енгилни билмас.

Уйқу беҳикмат яратилмади, балки барча ҳайвотнинг роҳат ва осойишлари учун яратилди. Аммо уйқу учун кўп вақт сарф қилиб, кундузни кечага айлантирмоқ ҳикматдин эрмасдур. Аммо улуғлар ёз фаслида чошт¹ вақти қайлула² қилсалар раводур, филжумла³, бизларга умримизнинг кўпроғин бедорликда ўткармак керакдур, нединким, туганмас узоқ уйқу олдимизда бордур.

Эй фарзанд, уйқу қилмоқ тиласанг оқшом ё кундуз танҳо ухлағил, ё бир зебо шоҳид била ухлағил, нединким ўлғон била ухлағон баробардур, икковининг ҳам оламдин хабари йўқдур. Лекин бири ҳаёт уйқусидир ва бири мамот уйқусидур. Аммо икковининг орасида бундай фарқни билмоқ керакдур.

Эрта туришни одат қил... Ҳар кишиким қуёш чиққунча уйқуда бўлса, ризқи кам бўлур...

Агар ишинг бўлмаса, кўнглинг тиласа шикор⁴ томошасига борсанг ва сайд андозлик⁵ қилсанг раводур.

УН САККИЗИНЧИ БОБ

ШИКОРГА ЧИҚМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилким, отга минмоқ, шикорга бормоқ ва човгон ўйнамоқ улуғларнинг ҳамда подшоҳларнинг ишидур. Аммо ҳар ишнинг ҳадди, андозаси ва тартиби бўлур. Ҳар куни шикорга чиқмағил, тартиб бузилур. Бир ҳафта етти кундир. Икки кун шикорга чиқғил... икки кун ўз рўзгоринг ишига машғул бўлғил.

От минсанг кичик отга минмағилким, кишининг жус-

¹ Чошт — тушга яқин вақт.

² Қайлула — чоштгоҳ вақтидаги уйқу.

³ Филжумла — лўнда қилиб гапирганда.

⁴ Шикор — ов.

⁵ Сайд андозлик — овчилик.

саси ҳар қанча улуғ бўлса ҳам кичик ва ҳақир¹ кўринур. Агар кишининг сурати ҳар қанча ҳақир бўлса ҳам, катта отга минса шукуҳлиғ² ва ҳайбатлиғ кўринур.

Сафарда йўрға отга минғилким роҳат қиласан. Шаҳарда юртоқ, тунд ва шўх отга минғил, токи отнинг юртоқ ва шўхлиғи сабаби била ўзингдин гофил бўлмағайсан. Шикорга чиқсанг, беҳуда от чопмағил, беҳуда от чопмоқ боланинг ишидур.

Қочгон дарранданинг изидин от чопмағил, нединким, унда зарардин бошқа ҳосил йўқдур. Бизнинг аслимиздин икки улуғ подшоҳ сибоъ³ ва дарранданинг шикорида ҳалок бўлдилар: бири менинг отамнинг бобоси амир Вушмагир бинни Марзаён ибн-Зиар бинни Зиёр ва бири менинг амакимнинг ўғли амир Шараф ал-Маолий.

Сен дарранданинг изидин чопмағил, то сендин кичиклар ҳам чопмасунлар. Сен бир улуғ подшоҳнинг олдида бўлсанг, ўзингни кўргузмак ва ном чиқармоқ учун чопсанг арзийди.

Агар шикор томошасига майлинг бўлса, қарчиғай, итолуку шоҳин, шунқор ва ит била шикор қилмоққа машғул бўлғил. Бу вақтда ҳам шикор қилгунгдур, ҳам сенга ҳеч хатар бўлмағусидур ва ҳар қанча сайд қилсанг, гўшти емакка ярағусидур. Агар сибоъни сайд қилсанг, гўшти емакка ва пўстини киймакка ярамағусидур. Бас, шикор қилсанг икки тариқада қилғилким, подшоҳлар икки тариқада қилурлар: баъзилари ўз қўллари била қуш солурлар ва баъзилар ўз қўллари била қуш солмаслар. Агар подшоҳ бўлмасанг, кўнглинг қандай хоҳласа, шундай қил, агар подшоҳ бўлсанг ва ўз қўлинг била қуш солмоқ тиласанг раводур. Аммо ҳеч қачон қарчиғайни икки марта учирмағил, бу иш подшоҳларнинг иши эрмасдур. Яна агар қуш солмоқ тиласанг, бошқа қушни олиб солғил, нединким, подшоҳларнинг шикор қилишдин мақсуди гўшт эмас, балки томошадур. Агар подшоҳ ит била шикор қилса, итнинг қалодасин⁴ ўз қўли била очмоғи муносиб эрмасдур. Уни подшоҳнинг олдида турғон бандалар очсун ва подшоҳ назорат қилиб турсун.

¹ Ҳақир — паст, тубан.

² Шукуҳлиғ — савлатли.

³ Сибоъ — йиртқич ҳайвонлар.

⁴ Қалода — итнинг бўйнига тақилган ҳалқасимон тасма.

ЧАВГОН ҰЙНАМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар чавгон ұйнамоқ тиласанг гоҳ-гоҳ ұйнағил, аммо қамма вақт ұйнамоқни одат қилмағилки, кўп кишилар бу ишда кўп балоларга учрабдурлар.

Ҳикоят. Бундоқ айтурларким, Амир бинни Лайсининг²¹* бир кўзи кўр эрди. Хуросонга амир бўлгондин сўнг, тўп ұйнамоқ учун бир кун саҳрога кетаётган эрди. Унинг Азҳархар²²* дегон бир сипоҳсолари¹ бор эрди. У келиб Амир бинни Лайс мингон отнинг жиловин ушлаб деди: «Сени тўп ұйнағали юбормайман, чунки сенга чавгон ұйнамоқ раво эрмас». Амир бинни Лайс деди: «Нима учун чавгон ұйнаш сизларга раво-ю, менга раво эрмас?». Азҳархар деди: «Шунинг учунки, бизларнинг икки кўзимиз бордур. Агар тўп тегиб бир кўзимизни кўр қилса, яна бир кўзимиз қолур. Шу бир кўз била оламни кўрармиз. Сенинг эса фақат бир кўзинг бор. Агар тўп тегиб уни ҳам кўр қилса, Хуросоннинг амирлиғидин айрилурсан». Амир бинни Лайс деди: «Хар бўлсанг ҳам рост айтурсан, сўзингни қабул қилдим. Бундан буён ҳаргиз чавгон ұйнамасман».

Эй фарзанд, агар томоша учун бир-икки мартаба чавгон ұйнасанг раводур ва лекин кўп отлиғ била чиқиб издиҳом² қилмағилким, саккиз отлиқдин зиёда бўлишга ҳожат йўқ. Сен майдоннинг бир бошида турғил, яна бир киши майдоннинг охирида турсин. Олти киши майдонда тўпни урсин, ҳар вақт тўп сенинг тарафингга келса, тўпни урғил ва майдоннинг охирига сурғил, аммо оломоннинг ичига отмағил, чавгон ұйинининг йўли шудур. Шу била бирга, маррага етказишга муваффақ бўл. Аммо уруш майдонига кирсанг, сусткашлик қилмағил, даранг³, сусткашлик яхши эрмасдур.

¹ Сипоҳсолар — бош қўмондон.

² Издиҳом — тўда, оломон.

³ Даранг — аста-секинлик.

УРУШ ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилки, урушда даранг, суслик мақбул эрмасдур. Чунки уруш майдонига кирсанг ҳаргиз тақсир¹ кўргузмағил ва жонингга раҳм қилмағил. Нединким, ҳар кишига гўрда ётмоқ муқаррар бўлса, уйда ётмоққа имкон бўлмас. Маъракада² ҳаракат қилиб илгари қадам қўя олмасанг ҳам, аммо бир қадамни кейин қўймағил, чунки маъракада душманлар ўртасига тушсанг, урушдан асло илгари чиқмағил. Чунки уруш бида душман қўлидин қутулсан. Сенинг ҳаракат ва чобуклиғинг³ни кўрсалар, улар тағин ҳам сендин кўпроқ ғайрат ва шиддатга тушарлар. Шундай жойда ўлимга кўнгил қўйғил ва далир⁴ бўлғилким, қисқа қилич баҳодирларнинг қўли бирла узун бўлур.

Асло қўрқмағил. Андак қўрқинч кўнглингга келса, минг жонинг бўлса ҳам бирин ул маҳлака⁵ дин омон қутқара олмассан ва ярамас киши устингдин ғалаба қилур. Сен эса мақтул⁶ бўлурсан ва бадномлик бида от чиқарурсан, қўрқоқлик бида машҳур бўлурсан, омманинг орасида ҳеч эътиборинг бўлмас. Бу янглиғ тирикликдин ўлим яхшироқдур. Аммо ноҳақ қон тўкмоққа ботирлик қилмағил.

Шариат бида қатли вожиб бўлгон кишиларнинг ўғриларнинг, қароқчиларнинг қонин тўкғилки, ноҳақ қон тўксанг икки жаҳонда балоға гирифтор бўлурсан. Аввал улким, қисматингга яраша жазо топурсан, иккинчидан, бу жаҳонда ёмон от кўтарурсан. Ҳеч одам сендин шод бўлмас ва хизматкорларнинг умиди сендин узилур. Ҳамма сендин қочиб, кўнгилларидин душман тутарлар. Ноҳақ қоннинг мукофотин танҳо ўзинг у жаҳону бу жаҳонда кўргунгдур.

Мен бун китобларда ўқимишман ва тажриба ҳам қилмишман. Агар золим бу жаҳонда «мукофотин» кўрмаса, албатта ўзидин сўнг фарзандлари кўргусидур. Эй фарзанд, ўзингга, фарзандларингга раҳм қилғил ва

¹ Тақсир — камчилик.

² Маърака — уруш майдони.

³ Чобук — чаққон, эпчил.

⁴ Далир — юракли, жасур.

⁵ Маҳлака — қўрқинчли.

⁶ Мақтул — ўлдирилган.

ноҳақ қон тўкмағил. Аммо ҳақ қонни тўкмакда суствлик кўргузмағилким, бу суствлик ўзингга зарар қилғусидир.

Ҳикоят. Андоқ айтурларки, менинг бобом Шамсулмаолий бағоят қаттол киши эрди ва ҳеч бир кишининг гуноҳин авф қилмас эрди. Унинг бадлиғидин лашкаригина пайдо қилиб, менинг амаким Фалакулмаолий²³ * била бир бўлдилар. Фалакулмаолий лашкар била бирга келиб, отаси била Шамсулмаолийни тутдилар. Ул зарурат юзасидин мулк бегонага кетмасун деб лашкарнинг сўзи била бундоқ ишни қилди. Алқисса, уни (Шамсулмаолийни) тутуб, банд қилиб, бир отга миндириб, атрофига қоровуллар қўйиб, Хаёник қалъасига жўнатдилар. Унинг муаккалларидин бири Абдуллоҳ Жаммозабон отлиқ бир киши эрди. Шамсулмаолий унга деди: «Эй Абдуллоҳ, менинг бунча улуғлиғим била бу ҳолга гирифтор бўлмоғимга сабаб ким бўлди?» Абдуллоҳ беш кишининг отини айтиб дедиким: «Булар сабаб бўлдилар ва мен ҳам уларнинг орасида эрдим. Мен уларнинг барчасига онт бериб ишни бу ерга еткурдим. Лекин бу ишни ўзингдин кўрғил». Шамсулмаолий деди: «Нима учун?» Абдуллоҳ деди: «Халқнинг қонин кўп тўкканинг учун бу ҳол сенинг бошингга тушди». Шамсулмаолий деди: «Сен ёлғон айтурсан, бу иш менинг бошимга киши ўлдурғоним учун тушмади, балки киши ўлдурмағоним учун тушди. Нединким, мен сени ва ул беш кишини ўлдирсам эрди, бу ҳолга гирифтор бўлмас эрдим».

Эй фарзанд, бу сўзни шу жиҳатдин дедимки, муносиб жойда қон тўкишдин воз кечмағил. Ҳар ким қочса уни қаттиқ қувмағил. Уруш вақтида ўлимдин қўрқмағил ва жонингни аямағил, токи баданингни итлар емасинлар. Аниқ билғилки, ҳар киши бир кун туғулбдур, бир кун ўлғусидур. Нединким, жонивор уч наводур: бири сўзлайтурғон тириклар, бири ногиклар, бири ўликлар, яъни фаришталар, одамлар, ваҳшийлар. Бас, маълум бўлдики, барча тирик ўлғусидур ва ҳеч киши ажал етмай ўлмағусидур. Демак, эй фарзанд, бундоқ эътиқот қилиб кўшиш қилмоқ керақдур, токи яхши от ва олий даражага эга бўлғайсан.

Амиралмуъминин Али Розийё шундоғ дебдурлар: «билғилки, жаҳонда мол ва неъмат қўлингга тушса, уларни жамлашга ҳаракат қилғил, яхши сақлағил ва жойида харж этғил».

МОЛ ЖАМ ЭТМОҚНИНГ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, ўзингни мол жам этмакдин гофил тутмағил ва лекин ҳар нарсани этмак тиласанг жаҳд қилғил, токи ҳалоллик била жам бўлсун ва ҳамиша сенга боқий ҳамда ёқимли бўлсун.

Жам этгондин сўнг яхши сақлағил ва ҳар ботил¹ иш учун уни қўлдан бермағил, нединким сақламоқ йиғишдин мушкулдур. Агар керак вақтида зарур иш учун олиб харж этсанг, ҳаракат қилиб унинг ўрнини тўлдурғил. Агар ҳарж этиб, яна жойини тўлдирмасанг, агар Қорун²⁴ * нинг ганжидек² бўлса ҳам, у бир кунда йўқ бўлур.

Молни доимий турар деб унга кўнгул қўймағил. Токи бирор вақт у йўқ бўлса, тангдил бўлмағайсан.

Агар молинг кўп бўлса, уни тақдир ва тадбир била ишга яратғил. Нединким, тақдир ва тадбир била яратгон озгина мол тақдирсиз ва тадбирсиз кўп молдин яхшироқдур. Агар мол оз бўлса ҳам яхши сақламоқни вожиб билғилки, ҳар киши оз нарсани сақлай олмаса, кўп нарсани ҳам сақлай олмағувсидур.

Мол жам этарда қоҳиллик қилмағил, бу бадбахтликнинг шогирдидур.

Ўзингга ранж берғил, яъни ўзинг машаққат тортғил, нединким мол қийинчилик била йиғилади ва қоҳиллик била йўқ бўлур. Донолар дебдурларки: «Ҳаракат қилинг, то ободон бўлғайсизлар ва озга қаноат қилинг, токи молларингиз кўп бўлғай, юмшоқ табиатли ва ширин сўз бўлинг, дўстингиз кўп бўлғай».

Демак, кўп ранж била топилгон ганжни ғафлат ва қоҳиллик била қўлдин бермак ақлли кишининг иши эрмасдур. Қашшоқ бўлгондин сўнг ҳар қанча пушаймон бўлса, суд³ қилмайдур. Демак, молинг барқарор бўлғунча машаққат устига машаққат чекғил, сен бундин баҳраманд бўлғайсан.

Бироқ мол ҳар қанча азиз бўлса ҳам, уни дўстлардин дариг тутмағил. Ҳар ҳолда молни гўрингга олиб

¹ Ботил — бузилган, бузук.

² Ганж — бойлик, газна.

³ Суд — фойда.

бормагунгдур. Аммо дахлинг¹ на чоғлиқ бўлса, харжинг ҳам ул миқдор бўлсун. Шунда сенга қашшоқлик машаққати юзланмағай. Ҳар кишики харжини дахлидин оз қилса, ҳеч вақт қашшоқ бўлмағай.

Бор молингга қаноатда бўлғил, қаноат туганмас ганждур ва сенга тақдим этилғон насиба, кундалик овқат сенга, албатта, етишгусидур.

Яхши сўз ё халқнинг шафоати била ҳар ички сенга вожиб бўлса, ул ишга йиғилғон молни бадал² қилмағил, чунки молсиз одамнинг ҳеч қадри бўлмагусидур. Халойиққа бойнинг ҳеч фойдаси бўлмаса ҳам уни дўст тутғусидур, ҳеч зарари етмаса ҳам қашшоқларни душман тутғусидур. Бас, халққа қашшоқликдин ёмон ҳол йўқдур...

Халқнинг оройиши³ мол бермакдур ва кишининг оройиши ва чоғлиқ кўп бўлса, унинг қадрин шул чоғлиқ билғил. Аммо исрофни шум эътиқод қилғил. Ҳар ишнинг бир сабаби бордур. Аммо қашшоқликнинг сабаби исрофдур. Исроф танҳо молнинг харжида эрмас, балки овқатда, хулқда, сўзламакда ва ўзга ишларда ҳам ёмондур. Исроф танни алдар, нафсга ранж еткарур, ақлни қочирур, тирикни ўлдирур. Кўрмасмусанму, чироқнинг тириклиги ёғ биландур. Агар ёғни ҳаддан зиёда солсанг, ёғ фатила (пилик)нинг бошига келиб, чироғ ўчар. У ёғки чироқнинг ҳаётига сабаб эрди, исроф жиҳатдин мамотиға (сўнишига) сабаб бўлур.

Донишлар дебдурларки, ҳеч бир ишда исроф қилмағил, исроф қилғувчи барча вақт зиёнкордур. Аммо тирикликни талх қилғудек қаттиқлик қилмағил. Рўзгорингнинг зарурий ишларида тақсир нуқсон кўргузмағил. Жонингга жабр қилмағил: мол ҳар нечаким азиздур, аммо жонингдин азиз эрмасдур. Алқисса, жаҳд этиб йиғилғон молингни бахилларнинг қўлига топширмағил ва шаробхўр, қиморбозларга эътимод қилмағил. Барча кишини ўғри гумон этмағил, токи молинг ўғридин омон бўлғай.

Мол жам этмакда хато қилмағил, ҳар одам ўз ишида хато қилса, саодатдин маҳрум бўлғай ва муддаолариндин бебахра қолғай, нединким, роҳат меҳнатдадур.

¹ Дахл — даромад.

² Бадал — айирбош.

³ Оройиш — зийнат.

Шундоқки, бугуннинг роҳати кечаги меҳнатнинг натижасидур.

Ҳар нарса қўлингга тушса, бир тангадин икки ҳиссани қарилиғ ва ожизлиғ вақтининг зарурий ишларига эҳтиёт қилиб қўйғил ва ундин кўз юмиб асло унга қўл урмағил. Қолгон икки ҳиссани ўзингнинг зийнат ва асбобингга сарф этгил.

Жавоҳир, зар ва мис асбоби тартиб била бўлсун. Агар бундин зиёдроқ бўлса, мулк олғил ва бундоғ асбобларни олгондин сўнг сотмағил. Ҳозир сотиб, яна керак вақтида олурман деб ўйламағил, чунки олинмай қолиши ҳам мумкин, уйинг асбобсиз қолур ва оз фурсатда барча муфлис камбағалларнинг муфлиси бўлурсан.

Ҳар зарурий иш учун қарз этмағил ва гаров бериб фойдасин емағил.

Қарзни бетамкин¹ ликка улуғ далил билғил.

Қила олсанг, кишига танга қарз бермағил. Хусусан дўст кишиларгаки, қайтиб олмоқнинг озори бермагоннинг озоридин кўпроқдур. Агар берсанг, бергон зарни ўз молинг санамағил ва уни дўстимга бағишладим деб хаёл этғил. Ўзи бермагунча ундин талаб қилмағил, то олмоқ сабаби била дўстликка зарар етмасун ва дўстинг душман бўлмасун.

Молингдин мустаҳиқларга² едурғил. Ўзгаларнинг молидин тамаъ қилмағил, токим барча халойиқнинг яхшироқ ва азизроғи бўлғайсан.

Молингни ўзгаларнинг моли деб билғил, ўзгаларнинг молин ўз молингдин зиёдроқ билғил, токи омонатга хиёнат қилмаслик, тўғрилиқ била халққа машҳур бўлғайсан.

ИГИРМА ИККИНЧИ БОБ ОМОНАТНИ САҚЛАМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар сенга бир киши омонат топширса, то қила олсанг, ҳеч ҳол била қабул қилмағил. Ул жиҳатдинки, омонатни қабул қилмоқ бағоят душвордур. Мардум ва жувонмардликнинг йўли улдурки, омонатни қабул қилмағил ва агар қабул қилсанг, яхши

¹ Тамкин — оғирлик, чидам.

² Мустаҳиқ — муносиб, лойиқ.

сақлағил, токи омонатни эгасига саломат топширғайсан.

Ҳикоят. Мен шундоқ эшитибманки, бир киши кеча саҳар вақтида қоронғуда уйидин ташқари чиқди ва ҳаммомга бормоқ тилади. Ўз дўстларидин бирига деди: «Менинг била ҳаммомга ҳамроҳ бўлиб борғил». Ул деди: «Сенга ҳамроҳлик қилурман ва лекин ҳаммомга кирмасман, нединким, менинг бир зарурий ишим бордур». Ул киши ҳамроҳи била ҳаммом томонга кетди. Икки йўлнинг айрилғон бошига бориб, ҳаммомга борғувчи кишига хабар қилмай изига қайтди ва ўзга йўлга равона бўлди. Иттифоқо, бир ўғри ҳаммомга борғувчининг изидин тушди. Лекин ул киши: «Изимдин кетатурғон дўстимдур» — деб хаёл этди. Ул кишининг қўйнида юз тиллоси бор эрди. Ҳаммомнинг эшигида тиллони қўйнидин чиқариб, кеча қоронғусида танимамай тиллони ўғрига берди ва деди: «Эй биродар, мен ҳаммомга кириб чиққунча бу зар сенда турсун, ҳаммомдин чиқсам менга топширғил». Ўғри зарни олиб, ул жойда ўлтурди. Ул киши ҳаммомдин чиқиб, либосларин кийиб йўлга равона бўлди. Ўғри унинг изидин чақариб деди: «Эй жувонмард, келғил ва мендан зарингни олғил. Бугун мен сенинг омонатингни сақлаб ўз ишимдин қолдим». Ул киши деди: «Сен кимдурсан, бу олтин қандай олтиндир?» Ўғри деди:

— Мен бир ўғридурман ва бу сенинг менга топширган зарингдур. Ул киши деди:

— Агар сен ўғри бўлсанг, нима учун зарни олиб кетмадинг?

Ўғри деди:

— Агар минг тилло бўлса ҳам сендин андиша қилмай олиб кетар эрдим. Лекин сен, бу зарни менга омонат топшурдинг. Омонатга хиёнат қилмоқ жувонмардликдин эрмасдур.

Бас, эй фарзанд, омонат қабул қилиб, омон сақлаб, то эгасига топширмагунча сенга кўп ранж етадур. Омонат эгаси сендин ҳеч миннатдор бўлмағусидур ва айтадурким: «Топшурғон молимни олдим, унга не зарар тушди». Демак, чеккан ранжинг зоеъ бўлур. Агар омонатга бир офат етиб йўқ бўлса, сенинг ўзингга ҳеч киши ишонмағусидур ва сен халойиқнинг ўртасида хиёнатчи номи била машҳур бўлурсан. Ана шундай тухматни бўйинга кўтармоқ яхши эрмасдур. Агар

мункир бўлсанг, сендин жабр-ситам била олурлар. Шундин сўнг сенга ҳеч одам эътибор қилмас.

Аммо агар сен бир кишига омонат қўймоқ тиласанг, молингни пинҳон бермагил ва икки одил гувоҳнинг олдида бергил. Бир нима берсанг қози хати олиб бергил, то сўнгра қозининг олдига бормоқдин қутулгайсан ва агар қозининг олдига борсанг, ожиз ва залил¹ бўлмагайсан. Токи қила олсанг, ҳаргиз онт ичмагил ва онт ичмак била машҳур бўлмагил. Агар зарурат бўлғон вақтда онт ичсанг қабул бўлғай. Ундин сўнг тавонгар ва ростгўй бўлсанг ҳам, ўзингни дарвешлар жумласидин ҳисоблаб, камтар бўлғил, нединким, бадномлик ва дуруггўйликнинг охири қашшоқликдур.

Омонатга хиёнат қилмагил, омонатни кимёйи зар дебдурлар. Ростгўй бўлғил, олам моли ростгўйликка вобастадур². Кўшиш қил, то фириб емагайсан ва ҳазар қил, то фириб бермагайсан.

ИИГИРМА УЧИНЧИ БОБ

АСИР СОТҒУН ОЛМОҚНИ(НГ) ЗИКРИДА³

Эй фарзанд, агар асир сотғун олмоқ (қул сотиб олмоқ) тиласанг, ҳушёр бўлғилким, одам сотғун олмоқ бағоят душвор илмдур. Чунки кўп бандалар бўлурким кўзга кўп яхши кўринур, аммо ақл кўзи билан боқсанг акси зоҳир бўлур. Аксар халойиқ фикр қилурларким қул сотиб олмоқ осон ишдир, аммо кўп мушкулдур ва анча кўп донолиғ керакдур. Нединким, ҳар киши билмаган матони сотиб олди, билгилки, ўзига албатта зарар қилур ва барча нимарсадин одамзодни(нг) айби ҳазин билмак мушкулдур. Чунки одамнинг иллоти ҳам, фазилати ҳам кўп бўлур. Баъзан одамнинг бир айбини унинг юз минг фазилати, бир фазилати юз минг иллоти яширур. Одамни фаросат ва тажрибият илми била таниб бўлур. Нединким, бу фаросат илмидинким, одамзотни пайғамбар ва пайғамбар юборгандин ўзга зот билмағусидур. Сен билгилким, банда сотғун бўлмоқ-

¹ Залил — хор, тубан.

² Вобаста — бир-бирига боғлиқ.

³ Ушбу боб Огаҳий таржимасида тўлиқ бўлмагани учун форс тилидаги Техрон нашри билан Е. Э. Бертельс таржимаси асосида тўлдирилди. (У. Д.)

да уч шарт бордур. Аввал анинг зоҳиру¹ ботинида-
ғи² айб ва ҳазин фаросат била билмак ва иккинчи ташқи
белгиларига қараб, анинг пинҳон ва ошкор иллатларин
билмак ва учинчи, ҳар қайси жинснинг наслини, нуқсон
ва қадрини идрок қилмак. Аммо аввалги шарт
улдурким, ҳар вақт банда сотғун олсанг, яхши
билгилким, бандаларнинг харидори икки турлик бўлур:
бири юзига қарар, тан ва атрофига қарамас. Биринчи тан ва
атрофига қарар, юзига қарамас. Аммо ҳар киши қул
олса, бурун-оғзиға эҳтиёт била назар қилмоқ, андин
сўнг оёқларига ва ўзга аъзоларига назар қилмоқ
керакдур. Баъзилар нозик ва бежирим қулни, баъзилар
тўла ва гўштдор қулни ёқтирадилар. Лекин шуни
билгилки, қулга кўзи тушган одам, биринчи навбатда,
унинг юзига қарайди, кейин унинг гавдасига эътибор
беради. Чунки ҳамма вақт юз биринчи кўзга ташланади,
танаси эътибордан четроқда бўлади. Шунинг учун ҳам
қулнинг чиройлигини танламоқ маъқул, чунки
сенинг ўзинг ҳам у билан мулоқотда бўлурсан. Қул
танлашда, биринчидан, унинг кўзи ва қошига аҳамият
бер, кейин бурнига, лабига ва тишига, кейин эса сочиға
қара. Чунки парвардигори олам гўзалликни одамлар-
нинг кўзига ва қошига, нафисликни бурнига, ши-
ринликни лаб ва тишларига, нозикликни юзига жо
қилган, буларнинг ҳаммасини гўзал қилиш учун сочи
вужудга келтирмиш. Соци одамнинг кўрки учун
яратди. Агар икки кўзи ва қоши гўзал, бурни нафис, лаб
ва тишлари ширин, юзи тоза бўлса, бу қулни албатта
сотиб ол, қолганлари ҳақида ўйлама. Айниқса, унинг
назокатлилигига аҳамият бер, назокат чиройдин юқори
турадур. Иккинчи, айтадиларким, қул маълум хизмат
учун сотиб олинади. Шунинг учун мўлжалланган ишга
муносиб белгиларига эътибор бер. Ўз тинчинг, мулоқот-
тинг учун олаётган қулинг бўй-баста ўртача, юмшоқ
этли, майин терили, текис суякли, жигарранг ёки қора
ўсиқ қошли, қора кўзли, қирра бурунли, хипча белли,
юмалоқ энгакли, қизил лабли, текис оппоқ тишли, тани
мен айтгандек бўлсин. Бундай қул муносабатда чиройли
ва ёқимлидир, хушфёълли, содиқ, зукко ва очиқ
чехралидир.

¹ Зоҳир — ташқи кўриниш
² Ботин — руҳий, ички олам

Ақлли ва омадли қул аломатлари — қоматли, мўътадил сочли ва этли, оқ-қизил кенг кафтли, бармоқ оралари сербар, кенг пешонали, кулгига мойил, очиқ чеҳрали ва тўқ кулранг кўзли бўлур. Бундай қул илм ўрганишга қодир, китобат, хазина каби хўжалик ишларига мойил ва ишончли одам бўлур.

Муסיқага яроқли қул майин этли, озғин, ингичка бармоқли бўлур. Сергўшт юзли қулдан эҳтиёт бўл, у ҳеч нарсага ўргана олмайди. У юмшоқ кафтли, оралари кенг очиқ бармоқли, очиқ чеҳрали, майин терили бўлур, сочлари жуда узун ҳам эмас, жуда калта ҳам эмас, жуда ҳам қизил, жуда ҳам қора эмас, кўзлари тўқ кулранг, оёқ кафти текис бўлади. Бундай қул ҳар қандай нафис ишни, айниқса муסיқани тез ўрганади.

Ҳарбий ишга лаёқатли қул аломатлари — дағал сочли, қадди-қомати келишган, чидамли, қаттиқ этли, бақувват бармоқли, мустаҳкам суякли, тери ва тан аъзолари дағал, тортилган томирлари билан бўғимлари мустаҳкам, бўртиб чиққан пайлари танасида кўриниб турар, кенг кафтли, кенг кўкракли, кенг елкали ва бўйни бақувват бўлур. Агар кал бўлса, янада яхшироқ. Албатта қорни ботиқ, думбаси ихчам, улар ўртасида мустаҳкам пай бўлиши, юрганда болдирлари кўтарилиб туриши керак. Юзи хўмрайган, кўзи қора бўлиши керак. Бундай хусусиятларга эга қул омадли, жасоратли сипоҳ бўлур.

Аёллар хос саройини қўриқловчи қул белгилари — қора танли, аччиқ қиёфали, қўпол терили, қотма, заиф овозли, ориқ оёқли, қалин лабли, япалоқ бурунли, калта бармоқли, букчайган, ориқ бўйинли бўлур. Бундай қул аёллар хос саройида хизмат қилишга қодирдир. Бу хизматга оқ ёки қизғиш танли ярамайди. Айниқса, сочи олдинга тушган малла сочлидан эҳтиёт бўл, агар унинг кўзида хуморлик, рутбуат бўлса, бундай қулни бу ишга яқинлаштирма. Нединким, бундай одамлар аёлни яхши кўрадилар ёки қўшмачилик билан машғул бўладилар.

Итларга ва отларга қарайдиган қулнинг белгилари будур — чақчайган кўзли, қалин қошли, қовоқлари йўғон ва қизил, кўк кўзли, кўз оқида қизил нуқталари бўлур, лаб ва тишлари чўзиқ бўлур, оғзи катта бўлур. Бундай қул анча орсиз, сурбет, қўрс, жаҳлдор бўлур ва ҳамиша жанжал қидирар.

Фаррошлик ва ошпазликка ярайдиган қулнинг

сифатлари будур — унинг юзи, тани покиза бўлсин, юзи думалоқ, қўл-оёқлари нозик, кўзлари тўқ кулранг, бўйи баланд, камгап, сочлари тўқ малла бўлсин.

Учинчи шарти шулким, сен белгиларига қараб, қулнинг зоҳирий ва ботиний касалликларидан воқиф бўлғил. Қул сотиб олишда зийрак бўл. Нединким, бир кўришда жуда маъқул кўринган қул ярамас бўлиши, ёки аксинча, ярамас бўлиб кўрингани яхши бўлиши мумкин. Бундан ташқари, одамнинг юзи, ташқи кўриниши ҳамма вақт ҳам табиий бўлавермайди: баъзан гўзалликка, баъзан хунукликка мойил бўлади. Сен унинг танасин ҳамма аъзоларини эътибор билан кузат. Кўп ҳолларда пинҳона, кўзга ташланмаган ва бир неча кундан кейин юзага чиқадиган хасталикнинг аломатлари бўлур. Агар юзи бир оз сарғиш, лаблари оқарган ва кўзлари нурсиз бўлса, у бавосил¹ касалига, агар кўз қовоқларида шиш бўлса, истисқо² касалига мубтало бўлгандир. Кўзларидаги қизиллик, пешонасидаги томирларнинг шишиб чиқиши тутқанок (қуёнчиқ) хасталиги аломатидир. Киприкларининг охишта ҳаракати, лабнинг учиши дилгирлик аломатидир. Бурун суягининг қийшиқлиги бурун қон кетиши ва чипқон аломатидир. Сочнинг ўта қоралиги, қаттиқлиги, қалинлиги, ора-сира қоралиги — сочнинг бўялганлигини билдиради. Тананинг баъзи жойларига ўринсиз тамға, белги қўйилган бўлса, диққат билан қара, бу тамғалар тагида мохов аломатлари йўқми? Лабнинг оқарганлиги, кўзнинг сарғайиши сариқ касал аломатидир.

Қул сотиб олаётганда уни ётқизиб, икки биқинини пайпасла, яхши эътибор бер, бирор ери оғримаептими, хавfli саратон³ йўқми, жигар ёки талоқ хасталиклари аломатлари йўқми. Яширин хасталик белгилари билан бирга, очиқ белгиларига: оғиз-бурун, чипқон бадбўйига, қулоқ оғирлигига, дудуқлигига, қадам ташлашига, милкларининг тўғри ва мустаҳкамлигига ҳам эътибор бер.

Менинг ўғитларимни қулоғингга ол. Қулни ҳалол одамдин ол, бундай қул уйингда ҳам ҳалол бўлур. Форсийда гапира оладиган ажнабий қулдин кўра гапира олмайдиган ажнабий қулни ол, нединким

¹ Бавосил — геморрой.

² Истисқо — аъзо бўшлиқларига сув тўпланиши касаллиги.

³ Саратон — рак, ўсма.

гапира олмайдиганни ўз хоҳишингга солишинг мумкин, гапира оладиган қулни ўз хоҳишингга солишинг мушкулдир.

Сенда кучли иштиёқ уйғотган куни дарров сотиб олма, аввал бу иштиёқни пасайтир, чунки эҳтирос таъсирида қулнинг ножўя қилиқлари ҳам чиройли кўриниши мумкин. Бошқа хонадонда арзанда бўлган қулни олма: уни эркаламасанг, қочиб кетади ёки бошқага сотиб юборишингни истаб қолади, ё сени ёмон кўриб қолади. Агар уни эркаламасанг, сендан миннатдор бўлмайди, чунки у бошқа жойда ҳам бундай эркалашни кўрган. Аввалги хонадонда ёмон муносабатда бўлган қулни ол, агар сен у билан озгина яхши муомалада бўлсанг, сендин миннатдор бўлади.

Маълум муддатда қулларга бирор нарса тортиқ қилиб тур, уларнинг ҳамма вақт пулга муҳтож бўлишига йўл қўйма. Пулга муҳтож бўлган қул пул топиши йўлига ўтади. Қимматбаҳо қулларни олгин, чунки ҳар қандай нарсанинг қадр-қиммати пулига яраша бўлур. Хўжайини кўп бўлган қулни олма, эри кўп бўлган аёл каби хўжайини кўп бўлган қулдан яхшилик кам бўлур.

Агар қул ҳақиқатан ҳам сотилишини хоҳлаб қолса, тортишиб ўтирма, сотиб юбор. Ажралишни истаган аёлнинг ҳам, сотилишни истаган қулнинг ҳам баҳридин ўтгил, акс ҳолда унисидин ҳам, бунисидин ҳам кўнглинг тўлмайди. Агар қул атайин ялқовлик қилса, агар қасддан ножўя иш қилса, уни чаққонликка ўргатишга овора бўлма, у ҳеч қачон эпчил, чаққон бўлмайди. Бундай қулни тезроқ сотиб қутул, негаки, ухлаётган одамни бир хитоб билан уйғотиш мумкин, аммо дангасани карнай билан ҳам, дўмбира билан ҳам уйғота олмайсан.

Ўз атрофингга бекорчи нонхўрларни кўпайтирма, чунки кичикроқ оила ҳам — бойлик. Қароллар билан шундай муомалада бўлгилки, улар сендин қочишмасин, уларни яхши асра, чунки икки ялқовни асрагандин кўра бир андишали кишини асраш маъқулдир.

Билгилки, уйингдаги қуллар ака-ука тутинмасин, асиралар ўзларини уларнинг синглиси деб билмасинлар, кўп мушкул фалокатлар шу туфайли содир бўлади. Итоаткор бўлишлари учун қулларга ҳам, бошқа хизматкорларга ҳам қудратига яраша юкни мутаносиб бўлиб бергил. Ўзинг ҳимматлилар орасида ҳимматли,

адолатли бўл. Қул ўзининг хўжайинини оға, опа, она, ота ўрнида кўриши керак. Агар қул кўплаб қулфурушларни кўрган бўлса, уни сотиб олма, қул қулфурушдин қаттиқ қўрқиши керак. Агар қул ҳар хил арзимаган иш учун ўзини сотиб юборишларини хоҳласа, ўзининг сотилишидин ва сотиб олинishiдин қўрқмаса, унга меҳр қўйма, ундин манфаат йўқ, бошқасига алмаштир. Мен айтгандек йўл тутсанг, тилагингга эришасан.

ИИГИРМА ТҮРТИНЧИ БОБ

УЙ ВА ЕР СОТИБ ОЛМОҚ ЗИКРИДА¹

Билгил ва шоҳид бўлғилки, эй фарзанд, агар сен ер, уй сотиб олмоқ истасанг ва уни сотмоқ истамасанг, қонунга итоат эт. Сотиб олмоқ бўлсанг, касодлик вақтида сотиб ол, сотмоқчи бўлсанг, талаб қилинган вақтда сот, фойда қидир, бундин уялма, демишларки, бирон нарсани сотиб олмоқчи бўлсанг, усталик қил. Савдолашувни қўлдин берма, чунки савдолашув ва сўраш — ярим савдодур.

Бир нарса сотиб олар бўлсанг, зарар била фойдаси бир хилда бўлсин. Хонавайрон бўлмоқни тиламасанг даромад устидин харажат қилма. Агар сармояга зарар етказишни истамасанг, зарар келтирувчи фойдадин сақлан. Мўл-кўлчиликка эга бўлмоқни, қашшоқ бўлмасликни, бировга тобеъ ва очкўз бўлмасликни тиласанг, ҳар ишда сабр қил. Сабр қилмоқ оқилларнинг ишидур. Ҳар қандай ишда ўз фойдангга бепарво бўлма, нединким, бепарволик ҳам аҳмоқликдур... Шошиш била ҳар бир иш раво бўлмас.

Агар уй сотиб олмоқчи бўлсанг, тўғри одамлар яшайдиргон кўчадин сотиб олғил, шаҳар атрофидин, девор тагидаги уйлардин сотиб олмағил. Арзон бўлур деб бузуқ уй сотиб олмағил. Уй олмоқчи бўлсанг аввал қўшнини кўр, араблар аввал қўшни, кейин уй, деганлар.

Донишманд Абузуржмеҳр дейди: «Тўрт нарса оғир фалокатдур: биринчиси — ёмон қўшни; иккинчиси — катта оила; учинчиси — жиззаки хотин; тўртинчиси — муҳтожлик».

¹ Бу бобнинг бош қисми Огаҳий таржимасида йўқ, форсча кўлзмадан таржима қилинди. (С. Д.)

... Шундай бир кўчадан уй сотиб олгинки, ... қўшнинг инсофли одам бўлсин. Уй сотиб олғонингда қўшнини ҳурмат қил, унинг ҳақ-ҳуқуқига риоя қил, чунки шундай дейдилар: қўшни ҳаммадин ҳам катта ҳуқуққа эга.

Ўз кўчангдаги ва маҳаллангдаги одамлар биля яхши яша, касалларни бориб кўр ва ҳол-аҳволларини сўра, кимга таъзия билдириш зарур бўлса, таъзия билдир, маъракада иштирок эт. Қўшнининг ҳар бир ишига ёрдам бер. Агар қўшни шод-хуррам бўлса, шодлигига шерик бўл. Мумкин қадар таом ёки кийим-бошдин совғалар юбор, чунки сен шу кўчада энг ҳурматли кишилардан бўлғил¹.

Ҳамсояннинг ёш ўғлонларини кўрсанг, ўпиб қучоғинга олиб навозиш² кўргузғил, кўчанинг қариларини кўрсанг иззат ва ҳурмат расмин бажо келтур. Ҳар киши бир кишига бир ишни қилса, ул киши ҳам унга шул ишни қилур ва киши ҳар неча яхшилиқ ё ёмонлик кўрса, ўз феълидин кўрар. Демак, номуносиб ишни қилмағил ва нолойиқ сўзни айтмағилким, ҳар ким қилинмайдурғон ишни қилса, айтилмайдурғон сўзни айтса, бошқадин қайтур ва бировдин шундоғ сўзни эшитур.

Ватан қилмоқ тиласанг, улуғ шаҳарлардин ватан қилғилки, сенинг беҳбудинг³ ундадур. Уй олсанг шундоқ уй олғилки, томи ўзгаларнинг томидин баландроқ бўлсун, то халойиқ сени кўрмасунлар ва сен ҳам халойиқни кўрмагайсан.

Агар ер ва боғ олсанг, мададсиз⁴ ва ҳамсоясиз ердин олмағил ва товонлиғ ерга рағбат қилмағил. Ҳар қандай ер олсанг, айбсиз ва шубҳасиз ерни олгайсан ва айблиғ, шубҳалиғ ер олмағил. Ер олсанг, иморат солмоққа машғул бўлғил ва ҳар кун янги-янги иморатлар қилғил, то ҳамма вақт уни янги ва хуррам кўрғайсан. Ҳаргиз ер ва боғнинг иморатидин қўл тортмағилки, ерга ҳар қанча хизмат қилсанг азиз бўлур ва ҳосил берур. Агар хизмат қилмасанг ер юзи сенинг еринг бўлса ҳам ҳеч фойдаси йўқдур, балки зарардур.

¹ Шу ўриндан Огаҳий таржимаси бошланди.

² Навозиш — яхшилиқ қилиш, сийлаш.

³ Беҳбуд — яхшилиқ, фойда, нажот.

⁴ Мададсиз — кўмаксиз.

ЧАҲОРПОЙ (ОТ) СОТИБ ОЛМОҚНИНГ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар от олмоқ тиласанг ҳушёр бўл, то хато қилмағайсанки, от била одамнинг зоти бирдек бўлур: яхши от ва яхши одамга ҳар нечук оғир қўйсанг кўтарур. Агар ёмон от ва ёмон одамни ҳар нечаким ёмон десанг ҳануз оздур. Донишлар дебдурларки, жаҳон одам била барподур ва одамлар ҳайвонлар била барподур. Ҳайвонот жумласининг яхшироғи отдур. Уни азиз тутмоқ ҳам кадхудоликдур ва ҳам мурувватдандур. Масалда айтурларки, отни ва либосни яхши тутғил, токи от ва либос ҳам сени яхши тутғай.

Отнинг яхши ва ёмонин билмоқ одамларнинг яхши ва ёмонин билмакдин мушкулдур, нединким, одам сўзлайдур ва унинг қандайлигин сўзининг маъносидин билса бўлур. От сўзламас ва унинг давоси дийдоридур. Аввал отнинг дийдорига қарағил, дийдорига назар этгон киши хато қилмайдур, нединки, яхши отнинг дийдори яхши бўлур ва ёмоннинг сурати ёмон бўлур.

Яхши кўркем отга астон байтара дерлар. Унинг тиши нозик, пайваста туташган ва оқ бўлғай. Пастки лаби узунроқ, бурни баландроқ ва кенг, манглайи кенг, чеккаси очик, қулоғи узун ва қулоқларининг ораси очик, бўйни тўғри, бўйнининг туби йўғон, орқаси баланд, бўғини қисқа, сийнаси кенг, қўл-аёғининг ораси очик, қўйруғи қаттиқ ва узун, қўйруғининг турраси¹ нозик ва қисқа, кўз киприклари қора бўлур. Йўл юргонда ҳушёрдур ва орқаси қисқа, қўйруғи ўсуқ, сағриси кенг, икки сонининг ораси гўшт била тўлиқ ва бир-бирига ёпишгон бўлғай. Шунинг учун мингон киши ҳаракат қилса, унинг ҳаракатидин огоҳ бўлғай. Бу аломатларни баён қилдим. Агар бу аломатлар ҳар бир отда бўлса яхши бўлур.

Яна ҳар рангнинг бир нав ҳунари бўлур. Энг яхши рангли от тўриқ ва хурмо ранг бўлур. Ул иссиқ ва совуққа бардошли бўлур. Аммо хурмо ранг от, яъни жийрон от заиф бўлур. Агар гўшти, сонларининг ораси, қўл-аёғи, туёғи, лабининг ости, манглайи ва қўйруғи қора бўлса, кўп яхши бўлур. Саман от, яъни сариқ қизилга мойил от бағоят яхши бўлур. Агар саман

¹ Турраси — кокили.

отнинг юзида нуқта-нуқта қораси бўлса, манглайи, гўшти, сонининг ораси, кўзи, лаби қора бўлса, ул энг яхши саман от саналғай. Гулгун тусли, яъни у бир рангда бўлса ва аблақ¹ асари бўлмаса ва адҳам², яъни тим қора бўлса, кўзи қизил бўлмаса, ул ҳам яхшидур. Нединким, аксари қизил кўзли от девона ва айбдор бўлур. Бўз отнинг яхшиси кам бўлур. Кўк рангдаги от кўпинча бадфеъл бўлур. Хусусан, кўзининг кети, туёғи оқ бўлса, бадхулқ бўлур. Кулранг туслик отнинг аёғлари оқ бўлса, яхши от бўлур. Аблақ от ёмон бўлур ва унинг яхши қилиқлари кам бўлур.

Мана, сен отларнинг фазилатларин билдинг, энди айбларин ҳам билғил. Отларнинг бир неча турлик айблари бўлур: ҳар айбники ишга зиёни бўлса, кўргувчига ҳам зиёни бўлғай. Яна шундай ҳам от бўлурки, ўзи шум бўлур ва эгасин ўлдиратурғон бўлур. Бундай от ўзининг шу айби била бадхўй бўлур.

Ҳар айб, иллатнинг бир оти бордур. Отнинг ёмонин шул айб ва иллат била билса бўлур. Буларнинг аломатларин айтурман. Билғилки, отнинг нуқсонларидин бири — гунглик. Гунг от йўлдин чиқиб, йўлин йўқотур. Бирор шарпадин ҳуркса, уни тўхтатиб бўлмас. Аъмо от, яъни шабкўр от янада ёмон бўлур. У ўзга отлар ҳурккан нарасин ҳуркмас ва ҳар жойга сурсанг борур, парҳез қилмас ва сени сақламас. Кар от ҳам ёмон бўлур. Бунингдек отнинг аломати улким, ўзга отлар овоз берса, ул жавоб бермас ва ҳамиша қулоғи пастга осилғон бўлур. Чап от ҳам ёмон бўлур, кўп хато қилур. Бул отнинг аломати улки, уни бир уйга бурсанг, аввал чап аёғин бўсағадин ичкари қўяр.

Шилпиқ кўзли, яъни шабкўр от кундузи кўр бўлур. Бу отнинг аломати улки, кўзи кўк ўтга мойил бўлур. Ҳамиша кўзини очик тутар ва кипригини тебратмас. Айби бир кўзда бўлур, баъзи отнинг икки кўзида ҳам бўлур. Аҳвал, яъни ғилай отнинг айби сиртида бўлур, лекин араблар ва форслар бунингдек отга муборак деб қарарлар. Шундоқ эшитибманким, Дулдул аҳвал эрди. Аржал ва аҳим от, яъни аёғи оқ шум бўлур, агар чап қўли оқроқ бўлса, шумроқ бўлур. Кўк отнинг икки кўзи кўк бўлса, яхши бўлур. Аммо агар бир кўзи кўк бўлса, хусусан чап кўзи кўк бўлса, ёмон бўлур. Мурғаб от,

¹ Аблақ — ола-була.

² Адҳам — қора тўриқ от.

яъни кўзи қаро от ёмон бўлур. Бура от ёки қўнғир от ҳам ёмон бўлур. Аҳвар от, яъни икки аёғи қийшиқ от ёмон бўлур. Форслар уни «камон пой» дерлар — ул кўпинча йиқилур. Қойиғ от, яъни кокилининг устида тик мўй бўлгон от шум бўлур. Мақхуъ от, яъни қўлтиғининг остида тик мўй бўлгон от ҳам шум бўлур ва агар икки аёғи оқ бўлса, янада шумроқ бўлур. Асдаф от, яъни туёғи кичик от ҳам шум бўлур, уни ахнаф от ҳам дерлар. Отнинг қўл ва аёғи узун бўлса, ёмон бўлур, бунингдек отни афрақ дерлар.

Аъзал от, яъни қўйруғи эгри от ҳам ёмон бўлур, уни аканаф ҳам дерлар... Ит қўйруқлик от ҳам ёмон бўлур. Афҳаж от ҳам ёмон бўлур, чунки у аёғларини қўлининг ўрнига қўя олмас. Асбақ от ҳам ёмон бўлур, чунки у ҳамиша чўлоқ бўлур, нединким суякларининг бўғинларида шиш бўлур.

Аруи от ҳам ёмон бўлур, чунки қўл бўғинларида суяк бўлур. Бул суяк аёғларининг бўғинида бўлса, акраи дерлар. Бундай от ниҳоятда ёмондур ва ул саркашлик қилур ва миндирғони қўймас.

Шамс от кўп кишновчи ва тишлоғич бўлур, заррот от тепагон бўлур, бошин кўп кўтарғон от ҳам ёмон бўлур. Қарға кўз от ҳам ёмон бўлур.

Ҳикоят. Андоқким эшитибман, Аҳмад Фаригуннинг чўпони Наврўз куни Аҳмаднинг олдига келиб деди: «Мен наврўзлик келтира олмадим, аммо наврўзликдин яхшироқ бир хушхабар келтирдим». Аҳмад деди: «Айтгил!» Чўпон деди: «Ўтғон кеча сизнинг йилқиларингиз минг нафар зоғ кўзлик той туғди». Аҳмад уни юз таёқ уруб деди: «Бу нечук хушхабардурки, менинг минг тойим шабкўр бўлғай!»

Эй фарзанд, буларни билгондин сўнг отларнинг иллатларидин огоҳ бўлгилким, ҳар бирининг бир оти бор дур... Мен бу иллатларни қисқача зикр қилдим. Агар бу воқеаларни мукамал баён қилсам, сўз чўзилур. Бу деганларимнинг барчаси отнинг айбидур. Аммо қариллик барчасидин ёмонроқ айбдур. Ҳар айбга илож қилса бўлур, лекин қарилликка илож қилиб бўлмас.

От минмак тиласанг, хурмо ранг катта отни минғил, нединким агар кишининг сурати ҳар қанча салобатлиғ бўлса ҳам, кичик от минса ҳақир кўринур. Билғилки, отнинг чап тарафининг қовурғаси ўнг тарафининг қовурғасидин ортиқ бўлур, санаб кўрғил, агар ҳар отнинг икки тарафи баробар бўлса, унда чап томони-

нинг қобурғаси зиёдроқ бўлгон отни олғилки, у айбсиз ва югурак бўлур, ундин ҳеч от ўтолмас. Чаҳорпой, ер, боғ ва бошқа нарсалар олишни истасанг, шундай нарсаларни олғилки, у тирикликда сенга фойда келтурсин, сендин сўнг ворисларингга яна ҳам фойда берсун ва сенинг аҳли аёлларинг ҳам манфаат топсунлар.

ИГИРМА ОЛТИНЧИ БОБ

ХОТИН ОЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар хотин олмоқ тиласанг, ўз ҳурматингни яхши сақлағил. Гарчи мол азиз бўлса ҳам, хотин ва фарзандингдин дариг тутмағил. Аммо хотинни покдил, фарзандни фармонбардор ва меҳрибон тутғил, бу иш сенинг қўлингдатур.

Хотин талаб қилсанг, хотиннинг молини талаб қилмағил. Ниҳоятда хушрўй хотин олмағилки, уни маъшуқ тутарлар. Хотин пок ниҳод¹ ва пок дил бўлсун: кадбону² эрига дўст бўлғай. Ҳаёлиғ, тақводор, тили қисқа, молни яхши сақлағувчи бўлсун. Дебдурларки, яхши хотин эрнинг ва умрнинг роҳати бўлур.

Агар хотининг хўбрўй, меҳрибон ва мақбул бўлса ҳам ихтиёрингни буткул унга бермағил ва унинг ҳукми остига кирмағил. Нединким, Искандарга дебдурлар: «Доронинг қизин нима учун олиб хотин қилмассан, бағоят хушрўйдур». Искандар деди: «Жаҳон халқига ғолибман, энди бир хотинга мағлуб бўлсам, кўп ёмон кўринур». Бас, ўзингдин муҳташамроқ хотинни олмағил, қиз топилса, эридин қолгон хотинни талаб қилмағил. Нединким унинг (қиз боланинг) кўнглида сенинг меҳрингдин ўзга кишининг меҳри бўлмағай, ҳамма киши бирдек бўлғай деб гумон этғай ва ўзга кишидин, тама қилмағай.

Аммо дўст бўлмагон ва кадбону бўлмагон хотиндин қочғил, нединким, дебдурлар: «Кадбону бўлмагон тезроқ банд бўлур, аммо ул масобада³ эрмак. Бунингдек хотин сенинг молингни қўлингдин олиб, сўнгра сени унга молик бўлурға қўймағай, ундин сўнг сен унинг хотини бўлурсан, лекин ул сенга хотин бўлмас».

¹ Пок ниҳод — тоза табиат.

² Кадбону — уй бекаси, ишчан хотин.

³ Масоба — даража, ҳолат.

Хотин олсанг улуғ салоҳлиғ¹ хонадондин хотин талаб қилғил. Ҳар турлук авбошнинг қизин олмағил, нединким, хотинни уйнинг кадбонулиғи учун олурлар, шаҳват учун олмаслар.

Хотин камолга етғон, оқила бўлғон, онасининг кадбонулиғин, отасининг кадхудолиғин кўрғон ва билғон бўлсун. Агар бундоқ нозанин қўлингга тушса, уни асло қўлдин чиқармағил ва жаҳд қилиб уни олғил...

Агар сен хотинингга рашклик қилмасанг, у сенга самимият била муносабатда бўлур. У сенга ота-онанг ва фарзандингдин ҳам мушфиқроқ бўлур ва сенга ундин дўстроқ киши топилмас. Агар унга ғайрат² кўргузсанг, сенга минг душмандин душманроқ бўлур ва бегона душмандин ҳазар қилса бўлур, лекин ундин ҳазар қилиб бўлмас.

Агар қиз олсанг, уни ҳар қанча яхши кўрсанг ҳам ҳар кеча унинг била ётмағил, ул барчанинг одати ушбудур деб хаёл этар, агар бир вақт сенинг узринг бўлса, ул хотин сенсиз сабр қилур. Агар ҳар кеча унинг била ётмоқни одат қилсанг, ул сенсиз ўзгани орзу қилар ва сабр қилмоқ душвор бўлур.

Ғайрат мардин³ бажо келтурғил. Беғайрат кишини киши демағил. Ҳар кишида ғайрат бўлмаса, дини ҳам бўлмағусидир. Хотинни айтғонимдек тутғондин сўнг, агар Худойи Таоло сенга фарзанд берса, унинг парвариши фикрида бўлғил.

ИИГИРМА ЕТТИНЧИ БОБ

ФАРЗАНД ПАРВАРИШ ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар фарзандинг бўлса, анга яхши от қўйғил, нединким, отадин фарзанд ҳақларидин бири унга яхши от қўймоқдур. Яна бири улдуким, фарзандни оқил ва меҳрибон дояларга топшурғайсан. Суннат қилур вақтида суннат қилғайсан, қудратингга лойиқ тўй ва томоша қилғайсан ҳамда ўқишни ўргатғайсан. Улуғроқ бўлғондин сўнг, агар раият⁴ бўлсанг, унга ҳунар ва касб ўргатғайсан, агар сипоҳ

¹ Салоҳ — яхшилиқ.

² Ғайрат — рашк, қизғаниш.

³ Мардин — ҳақиқий рашк

⁴ Раият — тобе халқ.

аҳлидин¹ бўлсанг, сипоҳ илмин ўргатгайсан. Буларни билгондин сўнг шиноварлик, яъни сувда юзмакни ўргатғил. Андоқким, мен ўн ёшимда эрконда менинг бир ҳожибим бор эрди, унга Манзар соҳиб дер эрдилар. Ул от минмак илмин яхши билур эрди ва Райҳон отлиқ бир ходимим бор эрди. Отам мени ул икковига топширди, токи улар менга отда юрмоқ, найза урмоқ, завбин отмоқ, чавгон урмоқ, каманд ташламоқ илмин ўргатгайлар. Мен уларнинг ёнида юриб, бир оз фурсатда от устида юришнинг барча илмин ўргандим ва ҳунарларини билдим. Ундин сўнг Манзар соҳиб ва Райҳон ходим мени отамнинг олдига олиб бориб дедилар: «Эй амир, агар рухсат берсангиз эрта тонгда саҳрода фарзандингиз амирзода ўйнаса, сиз унинг барча ўргангон ишларин кўрсангиз». Амир «Кўп яхши бўлур!» — деди. Мен иккинчи кун ҳар на билгон илмин ва ҳунаримни отамга намойиш қилдим, отам ҳожиб ва ходимга яхши хилъатлар инъом қилди. Ундин сўнг уларга деди: «Фарзандимга ўргатгон ишларингизни барчасин яхши билибдур, ҳунарларнинг яхшисин ўргатмишсизлар, лекин яна бир зарур ҳунар қолибдур». Улар дедилар: «Ул на ҳунардур?». Отам деди: «Бу ўргатгон ҳунарларингизни зарур вақтда фарзандим учун бошқалар ҳам қила олур, лекин унинг ўзи қиладургон, унинг учун бошқалар қила олмайтургон ҳунар қолибдур». Улар: «Ул қайси ҳунар?» дедилар. Амир: «Сувда юзмақдурким, бундай ишни фарзандим учун ҳамма одамлар қила олмас», — деди. Шундин кейин икки маллоҳни, яъни икки кемачини келтуриб, мени уларга топширди. Улар менга юзмак ҳунарин ўргатдилар. Мен каробит² била ул ишга машғул бўлдим ва яхши ўргандим. Бир вақт бир неча киши била кемага кириб (ўтириб), Дажла дарёсидин ўтар бўлдик. Тоғгира отлиғ жойда гирдоб бор эрди ва хавфлиғ жой эрди. Устод кемачилар ундин кўп машаққатлар била ўтар эрдилар. Биз кема била ўша жойга етушдик. Аммо кемачи уста эрмас ва кемани нечук сурарини билмади. Алқисса, йигирма етти чоғлиқ киши барча бирдан фарқ бўлдик. Аммо мен ва бир киши, яъни менинг гуломим, уни зийрак Кайковус дер эрдилар, сузуб чиқдик. Бу воқеадин сўнг отамнинг меҳри кўнглумда беҳад зиёда

¹ Сипоҳ аҳли — ҳарбий кишилар.

² Каробит — хуррам нохуррамлик билан.

бўлди, садақалар бердим ва кўп дуолар қилдим. Мен отамнинг бошига ҳам шундай иш тушғонин билмас эрдим. Шунинг учун менга юзмак ҳунарин ўргатғон эркан.

Бас, керакдурким, ҳар турлик фазл ва ҳунарни фарзандингга ўргатғайсан, то оталик шафқати шартин бажо келтурмиш бўлғайсан. Киши бошига на иш тушарин билмағусидур, фазл ва ҳунар ишга яратғусидур.

Демак, фарзандингга ҳунар ва фазл ўргатмакда тақсир қилмағил ва ҳар илмни ўргатувчи муаллимлар таълим учун урсалар, сен шафқат кўргузғил, майли урсунлар, нединким ёш ўғлон илм ва адабни таёқ била ўрганур ва ўз ихтиёри била ўрганмас. Аммо фарзанд беадаб бўлса ва сенинг ул сабабдин қаҳринг келса, ўз қўлинг била урмағил, муаллимларнинг таёғи била қўрқутғил. Болаларга муаллимлар адаб берсунлар, токи сендин ўғлингнинг кўнглида гина қолмасин. Аммо унинг кўзига ўзингни ҳайбатлиғ кўргузғил, то сени хор тутмасин ва ҳамиша сендин қўрқиб юрсин. У бир нарсани орзу қилса, қудратинг етгунча ундин аямағил, то танга ҳаваси била сенинг ўлимингни тиламасин.

Фарзандга адаб, ҳунар ўргатмакни мерос деб билғил. Агар сен хоҳ унга адаб ўргатғил, хоҳ ўргатмағил турмуш машаққатларининг ўзи унга ўргатур. Ундоқким дебдурлар, ота-она тарбияламаса, кеча ва кундуз уни тарбиялайдур.

Оталиқ шартин бажо келтурғилки, фарзандинг вужудга келғондагидек тириклик қилсин, яъни ҳар одамки вужудга келур ва шу кундин эътиборан хулқи ва табиати унга ҳамроҳ бўлур, аммо ул ожизлик ва беқувватликдин уни намоён қила олмағусидур. Катта бўлғон сайин жисми ва руҳи қувват топар ва барча руҳи¹ ривожланадур, камолга етғондин сўнг тамоми яхшилик ва ёмонлиғини зоҳир қилур. Лекин сен адаб, ҳунар ва донишни фарзандингга ўзингдин мерос қилғил, токи унинг ҳаққин бажо келтурмуш бўлғайсан. Чунки хос кишиларнинг фарзандларига адаб ва ҳунардин яхшироқ мерос йўқтур ва омий халойиқнинг фарзандларига ҳирфа², пеша³дин яхшироқ мерос

¹ Барча руҳи — ҳамма феъл-атвори

² Ҳирфа — савдо, ҳунар.

³ Пеша — касб

йўқдур. Пеша қилмоқ (ўрганмоқ) муҳташамларнинг фарзандларига номуносиб кўринур. Аммо пеша ҳақиқатда барча ҳунарларнинг улуғидур. Агар хос одамларнинг фарзанди юз ҳунар билса ва лекин ҳеч касбни қилмаса, айб эрмасдур. Ҳунар эса бир кун ишга ярағусидур.

Ҳикоят. Гиштосб²⁵ * ўзининг мулки ва салтанатидин жудо бўлди. Унинг қиссаси бағоят узоқдур. Салтанатидин жудо бўлгондин сўнг Рум²⁶ * шаҳарларидин Кустантана²⁷ * шаҳрига борди. Ёнида бир танга йўқ эрди, кишилардин бир танга ҳам тилай олмади. Аммо ундоқ эрдиким, ёшликда бир темирчининг фарзандин кўрмиш эрдиким, ул ҳунар ўрганиб, отаси била пичоқлар ва қиличлар тузатур эрди. Гиштосбнинг толеъига ушбу ҳунар эсига тушмиш. Ноилож, бир кун уларнинг олдига бориб, темирчилик пешасин (ҳунарин) ўргонмиш эрди. Бир кун Рум шаҳрига борди, лекин авқотгузарлик учун ҳеч нарсаси йўқ эрди. Охир бир темирчининг дўконига борди ва деди: «Мен бу ҳунарни билурман». Алар уни муздурлик (мардикорчилик)учун ишлатди. Ул мазкур вилоятда мутаваққиф¹ бўлди ва ул ҳунар сабабидин ўз элига келгунча ҳеч кишига муҳтож бўлмади, унинг қиссаси машҳурдур. Ундин сўнг: ҳеч бир муҳташам, ҳашаматли, ҳайбатли киши ўз фарзандига ҳунар ва пеша ўргатмоқни айб билмасун. Кўп вақтлар бўлурки, мол, асбоб ва шижоат наф қилмағусидур. Бирон пешани ўргонса, бир кун ул пеша ишга ярағусидур», — деб буюрди. Ундин сўнг Ажам аслзодалари орасида расм ундоқ бўлдиким, муҳташам кишилардин пешасиз ҳеч ким қолмади ва унга муҳтож бўлмасалар ҳам ўзларига ул ҳунарни одат қилдилар.

Бас, фарзандингга ҳар на ўргата олсанг ўргатгил, унинг фойдаси сенга ҳам етишур. Аммо фарзандинг балоғатга етгон бўлса кўргил, унинг оила бошлиғи бўлмоққа, хотин олмоқ ва рўзғор ишларига машғул бўлмоққа салоҳияти бўлса, сен унга хотин олиб берғил, токи шу била сен унинг бу ҳақин ҳам бажаргон бўлғайсан. Лекин агар ўғлингни уйлантирмоқ ва қизингни эрга бермоқ тиласанг, зинҳор ўз қариндошларинг била беришиб-олишмағил. Бегонадин хотин олғил, нединким ўз қариндошларингдин олмасанг ҳам улар

¹ Мутаваққиф — тўхташ, яшаб қолиш

сенинг била гўшт, қондек яқиндурлар. Бошқа қабиладин хотин олғил. Бу била бир қабилани икки қабила қилмиш бўлғайсан, бегонани ўзинга қариндош қилғайсан, токи бир қувватинг икки бўлғай, икки тарафдин мададинг ва кўмагинг кўпайғай.

Аммо агар билсангким, ўғлингга кадхудо¹ бўлмоқлик ва хотин олмоқлик майли бўлмаса, бир мусулмоннинг қизини балога қўймағилки, иккови ҳам бир-бирининг безор бўлурлар. Қиз ва йигитни ўз ҳолига қўйғил, катта бўлгондин сўнг ўзи нима қилса, шундоқ қилсун.

Агар қизинг бўлса, уни мастура дояларга топширғил, токи яхши парвариш қилғайлар ва каттароқ бўлгондин сўнг муаллимга топширғил... Балоғатга етгондин сўнг ҳаракат қилиб эрга берғил, унга шафқат ва марҳамат кўргузғил, нединким қиз отанинг асири бўлур. Ўғил отасиз бўлса ҳам бир иш талабига бора олур ва ўзин маишатлиг тутар. Қиз эса ожиз ва бечора бўлур. Ҳар на боринг бўлса, аввал бурун қизга берғил ва унинг асбобин тузатғил. Тезроқ уни бир кишининг бўйнига банд этғил, токи унинг ғамидин қутулғайсан. Агар қизинг эрга тегмагон бўлса, уйланмагон йигитга топширғил, токи унга кўнгул боғласин ва ул бунга кўнгул боғласин.

Ҳикоят. Ундоқ эшитибманки, Ажам подшоҳининг қизи Шаҳрбонуни^{28*} асир этиб, Ажамдин Арабга Салмон Форисининг^{29*} уйига келтурдилар ва шу ерда уни эрга бермоқчи бўлдилар. Шаҳрбону деди: «То куёвни кўрмагунимча унга хотин бўлмасман. Мени мезанага ўтқизиб, арабнинг сайидларини менинг олдимдин ўтказинглар. Мен қай кишини ихтиёр қилсам, ул киши менга эр бўлсун». Уни Салмоннинг уйида бир мезанага ўтқизиб қўйдилар ва Салмон ҳам унинг қошида ўлтуруб, сайидларни унинг олдидан ўтказиб, «Бу фалон, бу фалондур» деб таъриф қилур эрди ва ҳар бирининг ҳақида бир нима дер эрди.

Ҳазрат Умар^{30*} келган вақтда Шаҳрбону: «Бу кимдур?» — деб сўради. Салмон деди: «Умардур!» Шаҳрбону деди: «Бу бағоят улуғ ва мухташам кишидур, аммо қаридур». Ундан сўнг ҳазрат Али^{31*} ўтди. Шаҳрбону сўради: «Бу кимдур?». Салмон деди: «Ҳазрат расул Акрамнинг амакизодаси Алидур».

¹ Кадхудо — рўзгор боши.

Шаҳрбону деди: «Бу бағоят улуғ ва муҳташамдур ва менга муносибдур. Лекин мен эрта қиёматда Фоти-май³² * захродин шарм қилурман, бу жиҳатдин уни қабул қилмасман». Ундин сўнг ҳазрат имом Ҳасанни³³ * кўриб деди: «Бу менга лойиқдур, аммо кўп хотин олибдур. Бу сабабдин уни ҳам қабул қилмасман». Ундин сўнг имом Ҳусанни³⁴ * кўриб деди: «Бу киши менга муносибдур, яъни бўйдоқ йигитга эрга тегмағон қиз муносиб. Мен шу вақтга қадар эрга текканим йўқ, у ҳам шу вақтга қадар уйланмағон.

Аммо, эй фарзанд, яхши юзлик¹ куёв талаб қил ва қизингни хунук юзли одамга бермағил, нединким, қиз бадруй йигитга кўнгул қўймағусидур ва сенга ҳамда куёвга бадномлик ҳосил бўлғусидур. Куёвнинг юзи, сўзи пок бўлсун. У номусли ва кадхудо бўлмоғи керакдур, аммо куёв неъмат ва ҳашаматда сендин пастроқ бўлсун, у сен била фахрлансун, аммо сен у била фахрланмағил, токи қизинг иззат ва роҳат била зиндагонлик қилсун. Бундоқ бўлғондин сўнг куёвдин кўп нарса талаб қилмағил.

Қизингни канизақдек сотмағил, токи унинг ўзи мурувват ва ҳамият² қоидасин қўлдин бермағусидур. Сен ҳар нарсани қабул қилиб, қизингни куёвингнинг бўйнига банд қилғил ва шунинг била қизингнинг ҳам меҳнатидин қутулғил.

ИГИРМА САККИЗИНЧИ БОБ

ДЎСТ ТУТМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилки, то киши тирикдур, дўстсиз бўлмағусидур. Кишининг дўстсиз бўлғонидин биродарсиз бўлғони яхшидур. Бир ҳақимдан сўрдилар: «Дўст яхшироқдурму, ё биродар?» Ҳақим айтди: «Дўст бўлса яхшидур».

Демак, дўстнинг иши ҳақида ўйлағил, уларга ҳадялар бермоқ, мурувватлар қилмоқ била дўстлик қоидасин маҳкам қилғил. Нединким, ҳар киши дўстларни ёд қилмаса, дўстлар ҳам ёд қилмағусидур ва ул киши ҳамиша дўстсиз қолғусидур.

Ҳамма вақт дўст тутмоқни одат қилғил, зероки, ҳар кишининг дўсти кўп бўлса, айблари шунча сир тутилур

¹ Яхши юзлик — хушрўй

² Ҳамият — ор-номусни сақлаш.

ва фазилати кўпаюр. Лекин ҳар вақт янги дўст топсанг, кўҳна дўстларни тарк этмағил ва улардин юз ўгурмағил, токи ҳамиша дўстинг кўп бўлсун, дебдурларки, яхши дўст кишига улуғ ганждур. Одамлар ҳақида ўйлаб кўрки, улар сен била дўстлик йўлига кирарлар, аммо ярим дўст бўлурлар. Шулар била соз муносабатда бўл ва улар била ҳар турлук яхши ва ёмонда муттафиқ¹ бўлғил, токи улар сендин кўп яхшиликларни кўрса, тадриж² била кейинроқ яқдил дўст бўлурлар. Бир кун Искандардин сўрдиларки: «Бунча оз сармоя била бу мардикор кўп мулкни қандай хислат била қўлга киргуздинг?» Искандар жавоб бердиким: «Талаттуф³ била душманларни қўлга киритдим ва тааххуд⁴ йўли била дўстларни йўлга солдим. Бу жиҳатдин шунча мамлакатни қўлга олдим».

Яна билғилки, дўстларнинг дўстлари ҳам дўстларингдур. Эҳтимолки, унинг ўша одамға дўстлиғи сенинг дўстлигингдин кўпроқдур. Агар дўстинг сенинг душманингни севса, бундай дўстдин эҳтиёт бўл, нединким бундай дўст душман тарафидин сенга ёмонлик қилишдин ҳам андиша қилмағай. Сенинг дўстингга душман бўлғон дўстдин ҳам парҳез этғил.

Ҳар дўстким, сендин ҳеч сабабсиз гинали бўлса, унинг дўстлиғидин тамаъ қилмағил ва жаҳонда ундин айбироқ ва ундин ҳам ёмонроқ бўлмағай.

Билғилки, жаҳонда айбсиз одам бўлмас, аммо сен салоҳиятли, мурувватлиғ бўл, нединким бундайларнинг айби кам бўлур. Мурувватсиз, фазилатсиз кишини дўст тутмағилки, бундай кишининг хосияти бўлмас ва уларни нон дўстлари зумрасидин тутғил, нединким, улар нон дўстидурлар, ор ва номус дўсти эмасдурлар.

Яхши, ёмон одамни билғил ва икковига ҳам дўстлик қилғил. Яхшиларга кўнгул била ва ёмонларга тил била дўстлик қилғил, токи икки тоифанинг ҳам дўстлиғи сенга нисбатан ҳосил бўлсун, нединким, кишининг ҳожати танҳо дўстиға тушмағусидур. Бир вақт бўлурки, кишининг ҳожати зарурат юзидин ёмонларға ҳам тушғусидур. Демак, бу икки тоифанинг ҳам дўстлигин ҳосил қилғил.

¹ Муттафиқ — дўст, бирлашган.

² Тадриж — аста-секин.

³ Талаттуф — раҳмдиллик.

⁴ Тааххуд — аҳд қилиш, сўз бериш.

Ақлсиз одамлар била ҳаргиз дўст бўлмағил. Ақлсиз дўст ақлли душмандин ёмонроқдур, чунки ақлсиз дўст шундоқ иш қилурки, ақлли душман уни қила олмас. Мурувватлиғ, илмлиғ ва вафолиғ кишиларни дўст тутғилки, то сен ҳам ул фазилатлар била янада машхур бўлғайсан. Бемурувват, меҳр-шафқатсиз, ҳунарсиз (илмсиз) кишилар била ўлтурмағил. Беҳунар била ўлтурғондин танҳолиғ яхшироқдур. Ҳаргиз дўстларнинг ҳақин зоеъ қилмағил, то сендин маломат қилмасунлар.

Одамлар икки гуруҳ бўлурлар: бири — дўстларнинг ҳақин зоеъ қилғувчи ва бири — яхшиликни яхши билғувчи. Билғилки, дўстликка лойиқ одамни икки нарасадин билса бўлур: бири улки, дўстига тангдастлик етишгой вақтда қудрати кетгунча молин дўстидин дариг қилмас ва қашшоқлик вақтида ундин юз ўгирмас, яна бири улки, дўсти бу жаҳондин ўтғондин сўнг ҳам ул дўстининг фарзандларин, қариндошларин ва дўстларин талаб қилғай, уларга яхшилик кўргузғай. Гоҳ-гоҳ дўстининг мозори зиёратига борғай ва ҳасрат чекиб, дуолар қилғай.

Ҳикоят. Ундоғ эшитибманки, Суқрот ҳакимни ўлдириш учун олиб бораётган чоғда унга «Бутпараст бўл!» — деб кўп айтдилар. Ул деди: «Бундоқ сўзни айтурдин тил чекинларким, мен ҳаргиз ул ишни қилмасман!». Уни ўлдиришга олиб борар эдилар. Шогирдларидин бир жамоа унга ҳамроҳ бўлиб борар эдилар. Улар йиғлаб, зорлиғ қилиб сўрардилар: «Эй ҳаким, энди ўлимга кўнгили қўймишсан, айтғил, сени қайси ерга дафн этайлик?». Суқрот табассум қилиб деди: «Қай жойни кўнглунгиз тиласа, ул жойга дафн қилинг, яъни менинг жасадим қайда бўлса, сўнгақларим унда бўлғай, фақат мени ёд қилсангиз бас!».

Эй фарзанд, одамлар била дўстлиғинг ўртача бўлсун. Дўстим кўп деб барчасига умид била кўнгул боғламағил, илгари ва кейинга қарағил. Дўстларингнинг эътиқодидин ғофил бўлмағил. Агар сенинг мингта дўстинг бўлса, зоҳирда барчасига сендин дўстроқ киши бўлмағай. Дўстликни фароғлиқда ва тангдастликда имтиҳон қилғил, фароғлиқда роз ва таом била, тангдастликда суд ва зиён била.

Ҳар дўстки, сенинг душманингни душман тутмас, уни дўст демағил.

Агар қашшоқ бўлсанг, молдор дўст талаб қилмағил, нединким қашшоқни ҳеч киши дўст тутмағусидур, хусусан молдорлар ёмон кўргусидур. Ўзингга лойиқ дўст ахтарғил. Агар сен молдор бўлсанг ва қашшоқ дўст тутсанг бу раводур. Аммо халқнинг дўстлиғига кўнглингни роса тутғил, токи барча ишларинг тўғри бўлғай.

Агар дўстингнинг кўнгли ҳеч гуноҳсиз сендин қолса, уни қайтиб келурга машғул бўлмағил, нединким тамаъгир, кекчи дўстдин узоқ бўлғил, унинг дўстлиғи ҳақиқий эрмасдур, балки тамаъ учундур. Ҳасадлиғ кишиларга ҳаргиз дўст бўлмағил, чунки ҳасадлик киши дўстлиққа лойиқ эрмасдур, чунки ҳосиднинг¹ ҳасади ҳаргиз кетмағусидур ва ҳамиша сендин озурда² ва гинадор бўлғусидур.

Эй фарзанд, сен чин дўст тутмоқ ҳолидин огоҳ бўлдинг, энди душман ҳолин ҳам огоҳлик топғил.

ИГИРМА ТУҚҚИЗИНЧИ БОБ

ДУШМАНДИН АНДИША ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, жаҳд³ қилиб ҳаргиз ҳеч кишини ўзингга душман тутмағил. Аммо бир киши ногоҳ сенга душман бўлса, асло қўрқмағил, лекин унинг ошкор ва ниҳон ишларидин ғофил бўлмағил ва ҳамиша унинг тадбирида бўлғил. Ҳар вақт унинг ҳийласидин хабардор бўлғил. Ҳамиша душманнинг ҳолин ва фикр-хаёлин билмакнинг ҳаракатида бўлғил, то бир бало ва офатга гирифтор бўлмағайсан. Ишинг ривож топмаса, қувватинг бўлмаса, душманга душманлик кўргузмағил. Ўзингни душманга улуғ кўргузғил. Агарчи ожиз бўлсанг ҳам ғайрат қил, ўзингни ожиз кўргузмағил.

Душманнинг хуш сўзига кўнгул қўймағил. Агар душман ҳар қанча яхшилик кўргузса, ундин бегумон бўлмағил. Қувватлик душмандин ҳамиша ҳушёр ва эҳтиёт бўлғилки, дебдурлар: икки кишидин қўрқмоқ керакдур: бири қавий⁴ душман ва бири ғаддор⁵ дўст.

¹ Ҳосид — ҳасадчи

² Озурда — озор чеккан.

³ Жаҳд — астойдил ҳаракат қилиш.

⁴ Қавий — кучли, қувватли.

⁵ Ғаддор — алдамчи, бераҳм, золим.

Кичик душманни кам куч ва хор деб ўйламағил. Унга улуғ душмандин кўпроқ душманлик қил ва уни кичик, ожиз билмағил.

Ҳикоят. Шундоқ эшитибманким, Хуросонда Муҳаллаб отлиғ бир мухташам иёр³⁵ * бор эрди. У бир кун кўчада юриб борур эрди, йўлда ётгон бир қовуннинг пўчоғига суруниб йиқилди. Дарҳол пичоғини чиқариб ҳалиги пўчоқни пичоқлади. Унинг чокари деди: «Сарҳанг¹, бунча иёр ва мухташам бўла туриб пўчоққа пичоқ урдинг, бунинг боиси недур, шарм қилмасмусан?». Муҳаллаб деди: «Мени-ку йиқитгон пўчоқ бўлғоч, хўш, кимга пичоқ урай? Ҳар ким мени йиқса, ул душмандур».

Демак, (душман) ҳар қанча хор бўлса ҳам, уни хор ва ҳақир билмағилким, ҳар ким душманни хор тутса, тезроқ ўзи хор бўлур.

Бас, душман сени ҳалок этмасун, балки сен унинг ҳалокати тадбирида бўлғил. Аммо душманга ғолиб бўлсанг, фахрланиб ҳамиша ожизлигин ва манкуб²-лигин халққа зоҳир қилмағил ва «шундай ғолиблик била унинг ожизлиғига тараҳҳум қилдим», — демағил. Агар ул сенга ғолиб бўлса, улуғ ору номусдурки, бир ожиз душманга мағлуб бўлмиш бўлғайсан. Агар душман бир кичик подшоҳ бўлса, ногоҳ бир улуғ подшоҳга ғолиб бўлса, шоирлар унинг отига зафарномалар айтурлар, котиблар фатҳномалар ёзулар ва уни улуғ подшоҳдин баландроқ таъриф этурлар, унинг лашкарларини, пиёда ва суворийларини шердин, аждаҳодин зиёдароқ тавсиф қилурлар, шаън-шавкат ва фавқулодда ҳодисаларни мадҳ қилишни вужудга келтирурлар, нединким, агар ул мағлуб бўлгон улуғ подшоҳни ожизлик била мазаммат қилсалар, зафар топгон кичик подшоҳга ҳеч қандай ифтихор ва номдорлиғ бўлмағусидур.

Ҳикоят. Бир вақтда бир хотин подшоҳ бор эрди. Уни Саййида³⁶ * дер эрдилар. (У хотин) Подшоҳ бағоят афифа, зоҳида³ ва малик зода⁴ хотин эрди. Саййида менинг онамнинг амакисига қиз эрди ва Фахруддавланинг хотини эрди. Фахруддавла вафот қилди, ундин бир

¹ Сарҳанг — лашкарбоши.

² Манкуб — бахтсиз, азобда қолган, хароб.

³ Зоҳида — диндор.

⁴ Малик зода — подшоҳзода.

ўғил фарзанд қолди. Унга Миждуддавла деб от қўйиб, подшоҳлик отин бердилар. Аммо ўттиз йилгача онаси подшоҳлик қилди. Миждуддавла катта бўлди, аммо кўп ярамас эрди, оти подшоҳ, лекин ҳамиша канизаклар била ишрат сураб эрди. Онаси Рай, Исфаҳон ва Қўҳистон вилоятларида ўттиз йилдин кўпроқ подшоҳлик маснадида ўлтуриб, ҳукумат сўрарди.

Эй фарзанд, бу сўздин менинг мақсудим улдурким: сенинг бобонг султон Маҳмуд Ғозий бир вақт ул хотиннинг олдиға элчи юбориб дедики: «Хутба ва сикка¹ менинг номимга музайян этгил ва хирож берғил. Йўқ эрса бориб вилоятингни олиб, сени неснобуд қилурман ва кўп таҳдид, тахвиф² кўргузиб, вайрон қилурман», — деб нома юборди. Элчи номани ва пайғомни Саййидаға топширди. Саййида элчига деди: «Султон Маҳмудга айтғил, менинг эрим тирикликда сен биз томонга йўл солмасанг ва Райга ҳужум қилмасанг деб кўнглумга келур эрди. Менинг эрим ўлди, сўнг бу андиша менинг бошимга тушди ва дер эрдимки, Султон Маҳмуд улуғ ва оқил подшоҳдур ва ўзи яхши билурки, шунингдек, улуғ подшоҳ менингдек бир ожиз хотиннинг урушига келмоғи бағоят номуносибдур. Энди шунча сўз била ҳам келмак тиласа, келсун. Ҳақ гувоҳ бўлғайки, мен ҳаргиз қочмағумдур ва уруш майдонида барқарор турғумдур, нединким, уруш икки ишдин ташқари бўлмағусидур; икки лашкарнинг бирига шикаст берсам, барча оламга: «Жаҳон подшоҳларига шикаст бергон султонга шикаст бердим!» — деган мазмун била нома ёзарман. Яна шуаро³ ва фузалолар⁴ ҳам фатҳнома ёзарлар ва қасидалар айтарлар. Бу иш бутун оламга машҳур бўлур. Агар ул зафар топиб, менга шикаст еткурса, на сўз ёза олғай, чунки бир хотиннинг шикасти унингдек улуғ подшоҳга фатҳ ва фахр бўлмағусидур».

Султон Маҳмуд бу сўздин сўнг то ул хотин ўлмагунча унинг мулкига шикаст бермакка қасд этмади.

Демак, эй фарзанд, ҳеч душманни кичик тутмағил ва унинг ҳолидин ғофил бўлмағил. Хусусан, уйдаги

¹ Сикка — олтин, кумуш ва чақа пул устига урилган тамға.

² Тахвиф — хавф туғдирмоқ.

³ Шуаро — шоирлар.

⁴ Фузалолар — олимлар, донишмандлар.

душмандин кўпроқ қўрқилки, унинг қилғон ишини бегона душман қила олмағай. Ул сендин хижолатманд бўлгондин сўнг ҳаргиз кўнглини сенинг фикрингдин холи қилмас. Сенинг барча аҳволингни билур, бегона душман эса уни билмас. Бас, ҳеч душманга якдил, ҳақиқий дўстлик қилмағил ва лекин мажозий дўстлиг қилғил. Эҳтимол, бундай дўстлик ҳақиқатга айланғай, нединким кўп дўстликнинг охири душманликка ва кўп душманликнинг охири дўстликка айланур. Сўнгги бўлгон дўстлик ёки душманлик маҳкам ва қаттиқроқ бўлур. Душмандин кўра дўстни кўпроқ қилмоққа жаҳд қилғил. Лекин мингта дўстинг бўлса, бирисини ҳам ўзингга душман қилмағил, нединким, мингта дўстинг сени ҳимоя қила олмас ва ул бир душман сенга бадфеъллик била қарашдин бир нафас гофил бўлмас.

Халойиқни иссиқ ва совуғин кўтармакни ҳамиша ўзингга ор билғилки, ҳар киши ўз қадрин билмаса ўзинга нуқсон қилур. Душман сендин қувватлироқ бўлса, унга душманлик изҳор қилмағил ва ҳар душман сендин ожизроқ бўлса, унинг макридин осуда бўлмағил. Агар душман омонлик тиласа, гарчи у бадкирдор ва қаттиқ душман бўлса ҳам, унга омонлик берғил ва буни улур давлат ва яхши ғанимат кўрғил. Дебдурларки: душманнинг қочғони ва омонлик тилағони (унинг) ўлғони била баробардур. Лекин бир душман сенинг илқингда ҳалок бўлса, унга шодлик қилмоғинг раводур ва агар ул ўз ажали била ўлса, бунга шодмон бўлмағил. Агар ўзингни ўлмаслиғингни таҳқиқ билсанг, ундин сўнг шодлик қил. Ҳақимлар дебдурларки: ҳар киши душмандин бир нафас сўнг ўлса, бу ўлимни ғанимат деб билмак керакдур. Аммо барчамиз ўлмоғимизни билмағонимиздин сўнг душманнинг ўлимига шодмон бўлғонимиз муносиб эрмасдур. Барчамиз сафар қилурмиз ва ҳеч қачон ўзимиз била бирга яхшилиқдин бошқа озуқни олиб кета олмасмиз.

Ҳикоят. Эшитибманки, Искандар Зулқарнайн³⁷ * оламнинг атрофин айланиб, жаҳоннинг барча мамоликин¹ мусаххар² қилди. Ундин сўнг ўз уйига келмак қасди била қайтиб, Домған вилоятига етгон эрди, ажали етди, умаросига васият қилиб деди: «Мени бир тобутга қўйинг ва тобутнинг бир тарафин тешиб, ул тешиқдин

¹ Мамолик — мамлакатлар.

² Мусаххар — фатҳ этилган, бўйсундирилган.

илкимни чиқариб, кафтимни очиб қўйинг, ундин сўнг тобутни кўтаринг, то барча халойиқ кўрсунларки, гарчи бутун жаҳон мамоликин олмишман, аммо охири холи (бўш) илик¹ била жаҳондин борурман».

Бас, эй фарзанд, хоҳ дўстлиғ бўлсин ва хоҳ душманлиғ бўлсин, барча ишни андозада эътидол² била қилғил, нединким, эътидол ақлнинг бир жузъидир. Бадхоҳ³ларга бадхоҳ бўлғил, гарданкаш⁴ларга гарданкаш бўлғил, нодон ва жангжўйларга сабр қилғил. Қаҳринг келгон вақтда қаҳрни ютғил ва дўст, душман била оҳиста сўзлашғил, яхши ва ёмон ҳар сўзким айтсанг, унинг жавобига кўз тутғил, ҳар сўзни халқнинг юзига айта олмасанг, изидин ҳам айтма. Сенинг айбингга тил оча олмағудек кишининг айбига ҳам тил очмағил, ҳаргиз икки юзлик бўлмағил ва икки юзлик одамдин йироқ бўлғил. Ғаммоз⁵ кишидин қўрқғил, нединким, унинг бир соатда бузгон ишин бир йилда тузатиб бўлмағусидур. Ҳар қанча улғ ва муҳташам бўлсанг ҳам сендин кучлироқ киши била урушмағил. Фашёгурс^{38*} ҳақим дебдурки: ўн хислатни ўзингга пеша қилғил, то балолардин қутулғайсан: бири шуки, ўзингдин зўр киши била урушмағил; тундхўй⁶ кишининг олдида сўзга лажож⁷ бермағил; ҳасуд⁸ одам била мажлисда ўлтурмағил; нодон киши била мунозара қилмағил; риёий⁹ одам била дўст бўлмағил; ёлғончи одам била муомала қилмағил; бахил киши била суҳбат тутмағил; ғаюр, тамкин киши била шароб ичмағил; хотинлар била бир ерда кўп ўлтурмағил; кишига сирингни айтмағил, токи обрўйинг тўкилмасин. Агар бир киши сенинг айбингни айтса, жаҳд ва саъй била ул айбни ўзингдин йироқ қилғил; ҳеч одамни ул миқдор таъриф қилмағилки, бир вақти келиб уни мазаммат қила олмағайсан ва ҳеч одамни ул соҳада мазаммат қилмағилки, яна бир вақт келса, уни таъриф эта олмағайсан. Ҳар киши сенга муҳтож бўлса, уни гила,

¹ Илик — қўл.

² Эътидол — ўрта даража, мўътадиллик.

³ Бадхоҳ — бировга ёмонлик соғинувчи.

⁴ Гарданкаш — бўйин товловчи, итоатсиз.

⁵ Ғаммоз — чақимчи, сир очувчи.

⁶ Тундхўй — бир гаплик, ўжар.

⁷ Лажож — бир иш ва талаб устида қаттиқ туриш.

⁸ Ҳасуд — ҳасадчи, кўролмовчи.

⁹ Риёий — риёкор, иккиюзламачи.

қахр била құрқутмағил, нединким, ҳар киши сендин мустағний¹ бўлмаса, сенинг гила ва қаҳрингдин құрқмағусидур. Ҳар киши сенга муҳтож бўлса, уни бирдан забун² этмағил ва агар улуғ гуноҳ қилғон бўлса ҳам афв этғил ва ўзингдин кичиклар била ободон, меҳрибон бўлғил, нединким кичиклар сенинг зироатгоҳингдурлар ва сенинг барча ишингни улар битказурлар. Агар мазраа³ вайрон бўлса, баргу⁴ навосиз⁵ ва ҳосилсиз қолгунгдур.

Бир ишни икки кишига буюрмағил. Бу сенинг амрингдур, амринг халал топмасун. Нединким, дебдурлар: икки киши шерик бўлса, қозон қайнамағусидур.

Агар бир киши сенга иш буюрса, ул ишни бажаришда ўзингга шерик тиламағил, токи ул ишда халал зоҳир бўлмағай ва ул ишда обрўлиғ бўлғайсан. Аммо дўст ва душманинг ҳақида карим⁶ бўлғил. Гуноҳи учун халқни қаттиқ тутмағил ва ботил учун халқнинг уқубатига кўнгул боғламағил. Карам ва лутф тарафин илгари тутғил, токи барча яхшига яхши кўринғайсан.

УТТИЗИНЧИ БОБ

АФВ ВА УҚУБАТ ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, ҳар нарса учун халқни уқубатга мустаҳиқ⁷ билмағил. Агар бир киши гуноҳ қилиб, узр айтса, қабул қилғил, нединким ул одамдур ва гуноҳни барчадин бурун Одам қилибдур.

Қахр била уқубат қилмағил, токи бир бегуноҳни уқубатга сазовор қилмағайсан. Ҳар нарса учун кишига ғазаб қилмағил ва ғазаб вақтида қаҳрни ютмоқни одат қил. Бир гуноҳ учун сендин афв тиласалар афв қилмоқни ўзингга вожиб бил. Агар гуноҳқорнинг гуноҳин афв қилмай, унга уқубат қилсанг, сенинг ундин зиёдалиғинг қачон маълум бўлғай? Унинг гуноҳин афв қилғонингдин сўнг уни койимағил ва унинг гуноҳин асло ёдингга келтурмағил, йўқ эрса гуноҳин афв қилмаиш бўлғайсан. Аммо ўзинг узр сўрагулик даражада гуноҳ

¹ Мустағний — риёкор, иккиюзламачи.

² Забун — ожиз, бечора, кучси.

³ Мазраа, мазраъ — экинзор.

⁴ Барг — япроқ, бойлик.

⁵ Навосиз — мевасиз.

⁶ Карим — карамли, олижаноб.

⁷ Мустаҳиқ — муносиб ҳақли.

қилмағил ва агар қилсанг уэр қўлмоқдин¹ ор этмағил. Агар бир киши уқубатга лойиқ гуноҳ қилса, унинг гуноҳин ҳаддига қарағил ва гуноҳига лойиқ уқубат буюрғил. Инсоф аҳли дебдурларки, уқубатни гуноҳга лойиқ қилмоқ керакдур. Аммо мен айтурманки, бир киши гуноҳ қилиб, унга уқубат қилмоқ вожиб бўлгон бўлса, сен унинг гуноҳига лойиқ уқубат қилмоқчи бўлсанг, раҳм, карам ва ҳалим тариқин қўлдин бермағил. Бу ҳолда шундоқ қилғилки, бир дирам гуноҳига ярим дирам уқубатни буюрғил, токи бу била ҳам сиёсат расмин бажо келтурмиш бўлғайсан ва ҳам мурувват ва карам шартин бажо келтурмиш бўлғайсан, ҳар каримлар хайлидин, ҳам сиёсат аҳлидин бўлғайсан, нединким, раҳмлиқ одамлардин раҳмсиз кишиларнинг иши пайдо бўлмоғи номуносибдур.

Ҳикоят. Шундоқ эшитибманким, Муовиянинг³⁹ * замонида бир жамоа гуноҳ қилдиларки, уларга ўлим вожиб эрди. Муовия уларни ўз олдида ўлдурмакка буюрди. Уларнинг орасидин бир кишини ўлдурмак учун келтурдилар. Ул киши деди: «Эй амир, бизлар ўз гуноҳларимизга муқаррардурмиз. Ҳар уқубат қилсанг, бизларга сазовордур. Аммо Худо учун мендин икки калима сўз эшит ва жавобин берғил». Муовия деди: «Айтғил!». Ул гуноҳкор деди: «Барча оламда сенинг ҳалимкараминг, мурувватинг ҳақида сўз машҳур ва мунташирдур². Агар бизлар бу гуноҳни бирорта бераҳм ва золим подшоҳнинг олдида қилсак, ул подшоҳ бизларнинг ҳақимизда на иш қилур эрди?» Муовия деди: «Мен сизларга на иш қилмоқ бўлгон бўлсам, ул ҳам ушбу ишни қилур эрди». Ул киши деди: «Сенинг шунча ҳалим, раҳим ва каримлигингдин бизларга на фойда бўлғайки, гарчи сен бераҳм ва бемурувват подшоҳнинг қилгон ишин қилғайсан!» Муовия деди: «Агар бу сўзни бурунғи ўлгон киши айтса эрди, барчасин озод қилур эрдим, энди қолгонларин афв қилдим».

Бас, эй фарзанд, агар гуноҳкор афв тиласа, қабул қилғил. Агар ҳар киши сенга ҳожатманд бўлса, бақадри ҳол уни маҳрум қўймағил ва у ҳожатмандни ўз ҳақингда ёлғончи гумон айтмағил. Агар у сени яхши

¹ Қўлмоқ — сўрамоқ.

² Мунташир — ёйилган, тарқалган.

гумон этмаса эрди сендин ҳожатин тиламас эрди. Ҳожатманд ҳожат тилар вақтда сенга асир бўлгусидур, асирларга эса раҳм қилмоқ керакдур, нединким асир бўлмоқ осон эрмасдур ва кўп мушкул ишдур. Бас, ушбу ишда тақсир кўргузмагил, то икки жаҳон некном лигин топгайсан.

Агар сенинг бир кишига ҳожатинг тушса, бурун кўргулки, ул киши каримму, ё лаимму². Агар карим бўлса, ҳожатингни тилағил, агар лаим бўлса тиламағил. Аммо каримдин ҳожат тиласанг ҳам кўп тиламағил, то қабул умиди кўпроқ бўлғай. Ҳожат тиламақда яхши андиша қилғил ва кўп талаттуф³ била ҳожатингни изҳор этғилки, ҳожат тиламоқдин талаттуф кўргузмақ ҳожатни биткармақда улў шафеъдур⁴. Нединким, агар ҳожат тиламақ қоидасин билсанг ҳеч жойдин ҳожатингни битказмай қайтмассан. Ҳар кишигаки муҳтож бўлсанг, ўзингни унинг чокари, бандаси деб билғил...

Яна бурунги ҳожат қабулига шукр қилмоқ сўнгни ҳожат қабулининг умидидур. Агар ҳар киши ҳожатингни раво қилмаса, ўз бахтингдин кўрғил ва ул одамдин гила (гина) қилмағил. Сенинг гила қилмоғингдин унинг парвоси йўқдур, чунки агар унинг парвоси бўлса эрди, ҳожатингни раво қилур эрди. Агар ҳожатинг тушғон киши лаим бўлса, ҳушёр вақтида ундин ҳеч нарса тиламағил, бул вақтда у ҳаргиз ҳеч нарса бермағусидур. Аммо мастлик ҳолида тилағил, бахиллар ва лаимлар мастлик вақтида саҳий бўлурлар, гарчи сўнгни кун пушаймон бўлсалар ҳам, мастлик чоғида карам қилурлар. Агар бир лаимга ишинг тушса, ўзингни раҳм жойида билғил, нединким, уч кишининг ҳолига раҳм қилмоқ керакдур: бири соҳиби ақл одамки, ақлсиз одамнинг зердасти бўлғай; бири ожиз одамнинг бўйни қавий одамга ҳам бўлғай; яна бири, карим киши лаим одамга муҳтож бўлғай.

Эй фарзанд, агар бундин зиёдароқ илмни биладиғон донишманд бўлсам эрди, сенга ўргатур эрдим ва оламдин кетар вақтимда беғам кетар эрдим. Аммо на қилайки, донишдин пиёдамен. Шундоқ бўлса ҳам

¹ Некном — яхши ном чиқарган.

² Лаим — хасис, нокас.

³ Талаттуф — меҳрибонлик.

⁴ Шафеъ — воситачи, ҳимоячи.

мендин нимаики сўз эшитгон бўлсанг қабул қилғил. Аммо сен хоҳ қабул қилғил, хоҳ қабул қилмағил, мен ҳар бир илм, ҳунардин билғонимча бир неча сўз айтдим, сўзда бахиллик қилмадим.

УТТИЗ БИРИНЧИ БОБ

ИЛМ ТАЛАБИ ВА ҚОЗИГАРЛИК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, билғилки, аввал пешалардин сўз айтурман, пешадин мақсад дўкондорлик эрмасдур. Ҳар киши ҳар ишни қўлига олса, ул ишни яхши билсин ва уни кўп варзиш¹ қилсин, токи ул ишдин кўп наф кўрғай. Бироқ одам наф ва ҳунарни талаб қилур. Пеша бағоят кўпдур, ҳар бирин бошқа-бошқа шарҳ қилмоқ мумкин эрмасдур ва сўз узолгусидур. Илмнинг сифати уч важҳдандур: ё бир пеша била боғлангон илм; илм била боғлиқ пеша; хайр ва далолатга тааллуқли одат. Бирор пеша била боғлиқ ишлар табиблик, мунажжимлик, муҳандислик, массоҳлик², шоирлик ва буларга ўхшаш ишлардур. Илмга тааллуқи бор пешалар хунёгарлик³, байторлик⁴, бинокорлик, коризкунлик ва булардин ташқари ишлар ҳам бордур. Буларнинг ҳар бирисида шундоқ қоида бордурки, агар сен унинг расмин ва тартибин билмасанг, ҳар қанча уста бўлсанг ҳам, ул бобда серрайгон кишидек бўлурсан, яъни таажжубланиб турғайсан.

Ақлга маълум бўлгон пешани шарҳ қилмоққа ҳожат йўқдур. Лекин мен билғонимча айтурман ва ҳар бирининг тартибин сенга баён қилурман. Булар икки ишдин ташқари эрмасдур: ё бир вақтда рўзгор ҳаводисидин шундай бир вақт келурки, замон ҳодисалари била ул пешага муҳтож бўлурсан. Муҳтож бўлгон вақтда ҳар қайси пешанинг асроридин хабардор бўлғонинг яхшидур. Агар пешага муҳтож бўлмасанг, ушбу улуғлиғингдин ўлтиурсан, лекин улуғларга барча илмни билмак лозимдур...

¹ Варзиш — машқ, одат.

² Массоҳ — ер ўлчовчи, танобчи.

³ Хунёгарлик — мусиқа асбоблари устаси.

⁴ Байторлик — отларни даволовчи.

Фасл. Шариат илмининг пешаси қозилик, муфтилик ва музаккирликдур... Барча пешаларнинг орасида илми толиб бўлсанг, парҳезкор ва қониъ¹ бўлғил. Илми дўст, бекорчи турмушни душман тутғил. Соҳиби тамкин ва сабук руҳ² бўлғил, кеч ётғил ва эрта турғил, китоб ва дарсга ҳарис³ бўлғил, ишдин малул⁴ бўлмағил, ҳифз⁵ этғил, такрор қилғил, ҳақ⁶ шунос бўлғил, китоб, қалам, қаламтарош ва бунга ўхшаш нарсаларни ҳамиша ёнингда сақлағил, булардин ўзга нарсани ёдингга асло келтурмағил. Оз сўзлағил ва узоқни ўйлағил. Чунки ҳар бир толиби илм агар бу сифатда бўлса, тез фурсатда замоннинг ягона кишиси бўлур.

Фасл. Эй фарзанд, муфти бўлсанг, диёнатлиг бўлғил. Ҳифзинг ва дарс ўқишинг кўп бўлсун, икки юзли бўлмағил, тан ва либосингни пок тутғил ва ҳозиржавоб бўлғил. Ҳеч масалага то андиша қилмағунча жавоб бермағил. Ўз тақлидингга қониъ бўлмағил ва кишининг тақлиди бида ҳам иш қилмағил. Ўз раъйингни баланд билғил. Қандайдур икки изоҳга қаноат қилмағил, муътамад⁷ одамларнинг хати бўлмағунча ҳеч сўзга эътиمود этмағил. Ҳар китобни ва жузвни (дафтарни) муқаддас тутғил. Агар рост сўз эшитмак тиласанг, сўз ва ўйларга қарағил. Ҳар одамнинг ноаниқ сўзин эшитмағил.

Хабари мутавотир⁸га қарағил ва ундин қочмағил Жонкуярлик бида сўзламағил. Агар мунозара қилмоқ тиласанг, хасм⁹га қарағил, агар унинг бида тортишмоққа қувватинг бўлса ва сўз узайсун десанг далиллар ва мисоллар бида мунозара қилғил. Йўқ эрса сўзни муқуф¹⁰ қўйғил ва бир мисолга қаноат қилғил, бир исбот бида тур, рад қилма, эҳтиёт бўлғилки, кейинги сўзинг аввалгисини тескари баён қилмасин, яъни бурунги сўзни кейинги сўз вайрон қилмасин. Агар фақиҳлар

¹ Қониъ — қаноатли.

² Сабук руҳ — шод-хуррам, ҳаракатчан.

³ Ҳарис — бирор нарсага берилиш.

⁴ Малул — қайғули, ғамгин, хафа.

⁵ Ҳифз — сақлаш, ёдлаш.

⁶ Ҳақ — тўғри, рост, адл, лаёқат.

⁷ Муътамад — эътиқодли, ишончли.

⁸ Мутавотир — оғиздан-оғизга кўчган хабар.

⁹ Хасм — душман, рақиб.

¹⁰ Муқуф — сўзни қисқартириш.

мунозара қилсалар, сўзни урф-одатдин бошлағил ва урф-одатни қиёс, мумкинот била айтғил.

Мунозара усулида мужабот¹ ва номужабот, мумкинот ва номумкинот бўлса, айб эрмасдур. Охирги мақсадни аниқ маълум қилғил ва сўзни зийнат била деғил. Бағоят қисқа ва бағоят узун сўз айтмағил, бемаъни сўз демағил.

Фасл. Эй фарзанд, агар музаккир бўлсанг, ҳофиз бўлғил ва кўп нарсани ёд қилғил. Ҳеч киши била жадал² ва мунозара қилмағил. Курсининг устида ўлтириб (минбарга чиқиб) кўнглинг тилагон ишни даъво қилмағил, фасих³ тил била деғил, либосингни пок тутғил. Мажлисда ўлтурғон муридларинг орасида таъсирли сўз айтғил, токи ҳар сўзингни эшитиб, улар наъра урсунлар ва мажлисингни қиздирғил. Халқ йиғласа, сен ҳам гоҳо йиғлагил.

Курсининг устида суст ва совуқ сўзлик бўлиб ўлтурмағил, муридларинг ҳам суст бўлурлар. Ҳамиша мутаҳаррик⁴ бўлғил. Сўз айтур вақтингда мажлис аҳлига қарағил, агар сўз эшитмоқ тиласалар сўз айтғил ва агар афсона эшитмоқ тиласалар афсона айтғил. Чунки авом сенга харидор бўлиб, барча сени қабул этгондин сўнг ҳеч нимадин хавф этмағил. Емонроқ сўзни яхшироқ баҳога сотғил, нединким, қабул вақтида ҳар нарсани сотсанг олурлар ва лекин қабул вақтида мудом қўрқинчда бўлғилки, музаккирларнинг хасми қабул вақтида пайдо бўлғусидур. Қабул топмагон жойда қарор тутмағил. Курсининг устида вақтингда ким сендин бир саволни сўрасалар, билғонингча жавоб берғил, билмағонингга: «курсининг устида бу масалага жавоб бермоқ муносиб эрмасдур ва уйга борғил, токи уйда бунга жавоб берурман», — деғил. Агар кўп лажож била таъна қилсалар, вараққа ёзсалар, айтғилким: «Бу масала мулҳид⁵ ва зиндиқлар⁶ масаласидур ва буни сўрагон одам мулҳид ва зиндиқдур». ... Ҳар сўзни бир мажлисида айтсанг, уни ёдингда сақлағил, токи уни яна қайтариб айтмағил ва беобрў бўлмағил. Хушзабон бўлғил. Шаҳарларда кўп ўлтурмағилки, музаккирлар

¹ Мужабот — сабаб, баҳона.

² Жадал — тортишув, мунозара, жанжал.

³ Фасих — очик, равшан, равон.

⁴ Мутаҳаррик — ҳаракатланувчи, қимирлаб турувчи.

⁵ Мулҳид — дин аҳкомини бузғувчи, даҳри дин.

⁶ Зиндиқлар — худосизлар.

ва фолбинларнинг ризқи оёқ устида юрса кўп бўлур... Бозорда авомуннинг орасида кўп сўзламағил, то уларнинг кўзига азиз кўрингайсан ва ёмон ишдин парҳез қилғил. Курсинишинлик¹ одобин сақлағил, такаббурликдин, ёлғон сўзлашдин ва ришва²дин йироқ бўлғил. Ва ўзинг қиладурғон ишни буюрғилки, халқ ҳам қилсин.

Олим беамал бўлмағай. Илмни яхши ўрганғил. Билғон илмингни яхши иборалар била баён қилғил, то бемаъни даъво била хижолатманд бўлмағайсан. Ваъз ва пандни хавф ва рижо била айтғил... Шундоқ сўзларни кўпроқ айтғилки, ўзинг унга қодир бўлсанг ва сенга ул сўз яхши маълум бўлғон бўлса, токи бемаъни даъво била шарманда бўлмағайсан.

Фасл. Эй фарзанд, агар донишмандликда баланд даражага етиб, қози бўлсанг, оҳиста ва тамкин бўлғил ва тез фаҳм, соҳиби тадбир, пешбин³, мардумшунос⁴ ва соҳиби сиёсат бўлғил, ҳар гуруҳнинг урф-одатидин, йўл-йўриғидин хабардор, ҳар қавмнинг мазҳабидин огоҳ бўлғил. Керакдурким, қозилик ҳийлалари сенга маълум бўлғай. Агар бир вақт бир мазлум олдинга келса, унинг гуноҳи бўлмаса ва зулм етиб, унинг ҳаққи бекор кетар бўлса, ул мазлумнинг фарёдига етғил ва тадбир юзидин ул мустаҳиққа ҳаққин еткурғил.

Ҳикоят. Табаристонда бир қуззот шахс бор эрди. Бу шахсни Абу-л-Аббос Руёий қозиюл қуззот деб атар эрдилар. Бу одам ниҳоятда олим, мастур, пешбин ва соҳиби тадбир эрди. Бир кун бир киши унинг олдига: «Мендин юз тилло олди» деб бошқа бир кишининг устидин даъво қилиб келди. Қози унинг рақибидин сўради, у инкор қилди. Қози ул инкор этғон одамга: «Онт ичармусан?» — деб сўради. У киши: «Ичаман», — деб жавоб берди. Қози даъво этғон кишига: «Гувоҳинг борму?» — деб сўради. У одам «йўқ», — деб жавоб берди. Қози: «Гувоҳинг бўлмаса, унга онт берурман!» — деди. Ул чоғда муддаий⁵ зор-зор йиғлаб деди: «Эй қози, унга онт бермағил, ул ёлғон онт ичмоқдин асло қўрқмағусидур ва онт ичарга бағоят далирдур».

Қози деди:

¹ Курсинишинлик — минбарда туриш.

² Ришва — пора.

³ Пешбин — олдиндан кўрувчи.

⁴ Мардумшунос — одамларни текшира олувчи.

⁵ Муддаий — даъвогар.

— Мен шариатдин чиқа олмағумдур. Е сен гувоҳ топғил, ё у онт ичсин.

Муддаий қозининг олдида ўзин тупроққа ташлаб, зор-зор йиғлаб деди:

— Эй қози, менинг гувоҳим йўқдур. У, албатта, онт ичар ва мен мазлум бўлиб қолурман. Зинҳор бир тадбир қилғил, йўқ эрса мени мазлум ва мағмум¹ қилурсан.

Қози унинг зорланғонин кўриб билдиким, унинг сўзи ростдур. Унга деди: «Эй хўжа, на важҳ била у кишига юз тилло қарз бермиш эрдинг?»

Мазлум деди: «Бу киши неча йилдин бери мен била дўст эрди. Иттифоқо бир канизакка ошиқ бўлди. Канизакнинг баҳоси юз эллик тилло эрди ва бу кишининг эллик тиллодин зиёда нақдга қудрати етмас эрди. Хеч илож топмай, оқшом-кундуз девоналардек ҳар тарафга юрар, йиғлар, фарёд чекар эрди.

Бир кун икковимиз томоша учун сахро сайрига чиқдик ва икковимиз танҳо бир дашт ичинда ҳар тарафга югурдик. Бир замон икковимиз бир жойда ўлтурдик. У киши менга канизак ҳақида айтиб, зор-зор йиғлаб деди: «Мен сенга йигирма йилдан бери дўст эрдим. Энди менинг ҳолимга тарахҳум кўргизғил». Ноилож унинг ҳолига кўнглум куйиб дедим: «Эй дўст, сенда канизакнинг баҳосига етуклик ақчанг йўқдур. Бу ишда фарёдингга етиб, мадад бергудек ҳеч бир кишинг борму?»

У киши деди: «Йўқ, агар менинг фарёдимга сен етмасанг, ҳолим мушкулдур!» Мен дедим: «Бори менинг юз тиллом бордурким, уни неча йилдин бери кўп меҳнатлар била жамъ этдим. Ушбу юз тиллони сенга берурман. Сен буни ўзингнинг эллик тиллонгнинг устига қўшиб, ул канизакни олғил ва бир ой муддат унинг била турғил, бир ойдин сўнг сотиб менинг заримни берғил». Бу киши мендин бу сўзни тингландин сўнг ўзин тупроққа ташлаб онт ичдики: «Бир ойдин зиёда сақламасман. Бир ойдин сўнг хоҳ зиён бўлсин, хоҳ суд бўлсин, сотиб сенинг тиллонгни берурман». Шундин сўнг мен ҳам ул юз тиллони белимдин ечиб олиб, унга бердим. Ул жойда мен ва унинг ўзидан бошқа киши йўқ эрди. Мана, тўрт ой бўлибдур, канизакни ҳам сотмайдур, менинг тилломни ҳам бермайдур». Қози деди: «Сен тиллони унга берғон

¹ Мағмум — ғамли, ғамгин.

вақтда қайси ерда ўлтурмиш эрдинг?» Ул деди: «Фалон дарахтнинг остида ўлтуриб эрдук». Қози деди: «Унда нечун гувоҳим йўқ дерсан?» Ул хасмга деди: «Сен бу ерда ўлтурғил!» ва муддаийга деди: «Сен тезроқ дарахтнинг остига бориб, ... дарахтга айтғилки: «Қози сени, менинг олдимга келиб гувоҳлик берсун,— дер». Хасм бу сўзни эшитиб пинҳоний табассум қилди. Муддаий деди: «Эй қози, дарахт менинг сўзим била келмаса на иш қилай?» Қози деди: «Менинг муҳримни олиб борғил ва дарахтга айтғилки, бу қозининг муҳридур, қози сени айтиб юборди, борар эмушсан ва бу бобда кўрғон ишингга гувоҳлик берар эмушсан дегил».

Муддаий қозининг муҳрин олиб дарахт томонга равона бўлди ва хасм қозининг қошида ўлтурди. Қози бошқа ҳукмга машғул бўлди ва хасмга асло қарамади. Кўп вақтдин сўнг ўзга ҳукмларнинг орасида бир мартаба хасмга қараб деди: «Фалон муддаий дарахтнинг ёнига етишгонмукан?» Ул деди: «Йўқ!» Қози яна ўзга ишларга машғул бўлди. Муддаий дарахтнинг остига бориб, муҳрни кўргузуб: «Эй дарахт, сени қози чақирадур»,— деди. Бир қанча замон ўлтуриб турди. Аммо дарахтдин ҳеч жавоб эшитмади ва ғамгин бўлиб қайтди. Қозининг олдига келиб деди: «Эй қози, дарахтга муҳрингни кўргуздим, лекин келмади». Қози деди: «Сен билмадинг, дарахт келиб гувоҳлик берди». Ундин сўнг қози хасмга қараб деди: «Агар заринг бор бўлса, бу кишининг ҳақин бер, йўқ эрса канизакни сотиб берғил». Ул киши деди: «Эй қози, мен бу ерда ўлтурурман, ҳеч дарахт келиб гувоҳлик бермади-ку!» Қози деди: «Агар сен бу одамдин зарни олмагон бўлсанг, нима учун «муддаий ул дарахтнинг остига етдиму эркан, ё йўқ»,— дея сендин сўрагонимда, сен «йўқ» дединг ва ул вақтда нечун: «Қайси дарахтдур ва ул муддаий қайси ерга кетибдур, мен уни ҳаргиз билмасман,— демаядинг». Қози хасмни мулзам қилиб, ундин тиллоларни муддаийга олиб берди.

Эй фарзанд, билғилки, барча ҳукми китоб бўйича қилмаслар, ўз фикрлари била ҳам ҳукм қилурлар ва бундоқ тадбирлар била ҳам ишни билиб олурлар.

Уйингда мутавозеъ¹ бўл. Ҳукм мажлисида ҳайбатлиғ ўлтурғил. Лекин турушрўй бўлмағил, савлатлиғ бўлғил ва ҳар турли сўзни эшитмоқда ва ҳукм

¹ Мутавозеъ — адабли, тавозели.

қилмоқда малул бўлмағил ва сабр қилғил. Муфтиларга машварат қил. Ҳар вақт очиқ фикр била сўзлағил. Ҳеч вақтда мазҳаблар, масалалар дарсидин холи бўлмағил, тажриба ва тадбирни ҳам қўлдин бермағилки, булар қози ва қонунлар раъйига баробардур ва кўп ҳукми шариат раъйидин қилиш қийин бўлур, қози эрса уни осон ҳал қилур. Қози мужтахид¹ доно ва порсо бўлмоғи лозим. Аммо у маълум вақтларда ҳукм қилмағай: очликда, ташналикда, ҳаммомдан чиқиб турғон пайтида, дилтанг бўлғонида.

Маълумки, қозининг иши ҳукм қилмоқдур, аммо имтиҳон қилмоқ эрмасдур. Сўзни қисқа қилиш зарур. Тезроқ гувоҳга, ё онтга ўтсин. (Қози) даъвода мол кўплигини билса, қила олғунча тафтиш қилсун, шунда у хатога йўл қўймағай. (Қози) ўз ҳузурига одил котиблар қўйсин. У ҳаргиз ўз илки била қарз ҳужжатлари ясамасин ва ёрлик ёзмасин, ўзининг сўзин ва хатин қадрласин, азиз тутсин. Қозига яхши ҳунар — илм ва мулоимликдир...

Эй фарзанд, бу ҳунарни билғонингдин сўнг тижорат² йўлин ҳам олдингга олғил, токи ундин улуғ наф топғайсан.

УТТИЗ ИККИНЧИ БОБ

ТИЖОРАТ ВА БОЗОРГОНЛИК РАСМИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, ҳар ҳолда тижорат ва бозоргонлик пеша ҳисобида эрмасдур, аммо уни яхши санъат деса бўлур, чунки ҳақиқатда унга назар қилсанг, унинг расм-русуми худди пешавар³ларнинг расм-русумига ўхшашдур. Улуғлар дебдурларки, бозоргонлик ақлсизлик асосига, фойда топмоқ тартиби ақл асосига қурилмиш, бу — агар жоҳиллар бўлмаса эрди, жаҳон вайрон бўлур эди, деган гапдур. Бу сўздин мақсуд улдурки, ҳар киши молини зиёда қилмоқ тамаъсида бўлса, бир танга учун мағрибдин машриққа борур, ўзин тоққа, дарёга учур, жонин, танин ва молин мухотарага⁴ солур,

¹ Мужтахид — тиришқоқ.

² Тижорат — савдо-соғиқ.

³ Пешаварлар — ҳунармандлар.

⁴ Мухотара — қўрқинчли, хатарли.

йўлнинг ноимнлигидин¹, ҳайвонотдин (дарранда, ҳайвондин) қўрқмас, шунинг учун мағрибдин машрикқа, машрикдин мағрибга бориб халққа неъмат келтирур. Ложарам² жаҳоннинг ободлиғи унинг била вожиб бўлур, бу иш бозоргондин бошқа халқдин зоҳир бўлмас. Бундоқ хавотирлиқ ишни ақлнинг кўзи кўр бўлгон киши ихтиёр қилур.

Бозоргонлик икки нав бўлур ва иккови ҳам хатарлидур: бири муомала ва бири мусофирликдур. Муомала муқимларга³ хосдурким, касод молларни фойда тамаъ била сотиб олурлар. Бундай мол хатарлидур ва бу ишда далир⁴, пеш⁵ бин⁶ киши керакдурким, касод матони суд умиди била олғай. Демак, ҳар тариқа йўл била бозоргон ўзининг моли ва танига далир бўлмоғи, бебок⁷ бўлмаслиги, ўзининг нафи учун ўзгаларнинг зиёнин тиламаслиги керакдур. Зердаст⁸ бўлгон киши била муомала қилғай, ўздан улўғроқ одам билан муомала қилиши мумкинки, ул диёнатли ва мурувватли бўлғай, фирибгар кишидин қочғай. Матонинг яхши, ёмонин билмагон одам била муомала қилмағай ва моли оз одам била ҳам муомала қилмағай. Агар муомала қилса, фойдадин тамаъ қилмағай, токим икковининг орасидағи дўстлик вайрон бўлмағай.

Фойдадин умид этса, нася била муомала қилмағайким, оз суд кўп зиён келтирур.

Ушоқ (майда) нарсаларга назар солмағилки, паст назарлик улўғларга зарар еткарур. Бозоргонлик зарарининг асли — беҳуда харж қилмоқдур. Агар молдин суд қилсанг, суддин гил, то суд қилмағунча сармойдин олмағил, нединким, бозоргонликнинг катта зиёни сармойдин емакдур. Матонинг яхшиси улдурким, ботмон тош била олиниб, мисқол била сотилса. Аммо суд умиди била ғалла олмоқдин парҳез қилғил, нединким, ғаллафуруш ҳамиша бадном ва бадният бўлур.

¹ Ноимн — хавфли.

² Ложарам — чорасиз, ноилж.

³ Муқим — доимий турувчи.

⁴ Далир — шижоатли.

⁵ Пеш — илгари, олдин.

⁶ Бин — кўрувчи.

⁷ Бебок — тортинмас, ҳаёсиз, бепарво

⁸ Зердаст — биронинг қўли остидағи шахс.

Диёнат камоли савдода ёлгон сўз айтмакдур, нединким кофир ва мусулмоннинг орасида савдода ёлгон сўз айтмоқ кўп ёмон феълдур. Сотмагунча ҳеч молни қўлдин бермағил. Муомалада шарм қилмағилки, улуғлар дебдурлар, шармдин кўп умид ва орзулар ҳосил бўлмағусидур ва лекин кўп бемурувватлик ва беდიёнатлик ҳам бўлма, бу фойда бермас. Дебдурларки, бозоргонликнинг асли тасарруф ва мурувватдур, нединким, булар молни омон сақламоққа сабаб бўлур.

Ҳикоят. Эшитибманким, бир бозоргон бўёқчининг дўконида юз тиллога мато савдо қилди ва савдодин сўнг унинг била бўёқчининг орасида ҳисоб қилурда бир танганинг устуда хилоф воқеъ бўлди. Бўёқчи мухташам киши эрди, деди: «Эй тожир¹, сен бир танганинг устида эрта тонгдин пешинғача низо қилурсан, ўзга тожирлар бундоқ қилмас эрдилар».

Алқисса (тожир) кўп сўзлаб, қичқириб бўёқчининг бошин оғритди ва бўёқчи бирор тариқа йўл била бул ғавғодин қутулмоқ бўлди. Охири бўёқчи танг бўлиб, унга бир танга берди ва тожир тангани олиб кетди. Бир киши бу ҳолни кўрди ва тожирни кўп музаммат қилди.

Бўёқчининг шогирди тожирнинг изидан бориб, унга деди: «Эй тожир, менинг шогирдона ва ширинкомамни берғил». Тожир ҳалиги тангани унга берди ва ул тангани олиб қайтиб келди. Бўёқчи шогирдига деди: «Эй ҳаромзода, ул тожир эртандин то пешинғача бир танга учун урушиб, халқдин ҳеч шарм қилмади, на тамаъ била унинг изидин бординг?» Шогирд тангани устодига кўргузди. Бўёқчи ҳайрон бўлуб ўзига дедик: «Субҳоналлоҳ, бу шогирд хушрўй эрмасдур ва бағоят ёшдур, бошқа бир ҳеч гумон ҳам йўқдур. Ул тожир бунча бахиллик била нечук бундоқ саховат қилди?» Бу сўздин сўнг тожирнинг изидин бориб деди: «Эй хўжа, мен бугун сендин кўп таажжуб иш кўрдим. Бир танга учун бутун жамоанинг орасида мунозара қилиб, менинг бошимни оғритиб, ул тангани олдинг. Ундин сўнг ул тангани шогирдимга ширинкома учун бердинг. Менинг бошимни оғритмоғинг надин эрди?» Тожир деди: «Бу ишга таажжуб кўргузмағил. Мен бир бозоргон киши-дурман. Бозоргонликнинг шарти шундоқдурки, савдо вақтида агар киши бир дирам зиён қилса, гўё умрининг арми кетгондек бўлғусидур. Мурувват вақтида агар

¹ Тожир — савдогар.

кишидин бемурувватлик зоҳир бўлса, ўз аслининг нопоклигига далилдур. Демак, мен умримни кам қилғудек зиён этмадим ва аслимнинг поклигига гувоҳлик ҳам бердим».

Бозоргоннинг сармояси оз бўлса, ўзгаларга баҳс қилиб улуғ ишларга аралашмасун. Ўз ҳолига лойиқ мато олсун ва унинг била ўз бахтин имтиҳон қилсун.

Бундай пайтда агар зиён қилса ҳам, сармоядин ортиқ зиён бўлмағусидур.

Агар бир киши фалон жойга еткурғил деб, нома топширса, бурун номани ўқиб кўрсин, ундин сўнг олиб кетсин, нединким, чирмаб топширилгон номада кўп балолар бўлғусидур ва нечук ҳол бўларин билиб бўлмағусидур. Ҳар бир одам нома топширса, бурун очиб ўқимоқ керакдир. Чунки бозоргон ҳар шаҳаргаким борса, ёмон хабар тарқатмасун, ҳатто, таъзият, мотамли хабарни, ҳам еткурмасун, шодлик хабарин айтурда нуқсон қилмасун. Йўлдошсиз ҳеч йўлга қадам урмасун ва тажрибакор ҳамроҳ талаб қилсун ва молларни кўп одамнинг ўртасига қўйсун. Агар пиёда бўлса, отлиқлар била ҳамроҳ бўлиб юрмасун, бегона кишидин йўл сўрамасун. Агар яхши одам эканин билса, сўрсун, нединким кўп нопок одамлар бўлурки, йўлни нотўғри кўрсатурлар. Ҳар кишиким йўлда йўлиқса, очиқ юзлик била салом берсун, ўзини мустар, ғамнок қилиб кўргузмасун. Озуқсиз йўлга кирмасун ва ёзда қиш либосин олмай юрмасун.

Гарчи йўл бехатар бўлса ҳам, бадрақа¹ ва раҳдор²ни хушнуд қилсун. Бориб бир жойга тушгонда, амин (тўғри кўнгил) ва диёнатли одамнинг уйиға тушсун. Уч тоифа била суҳбат тутсун: бири жувонмарди иёр киши била; бири мурувватлик одам била; бири йўл билатургон ва ўзгаларнинг ҳақин ҳимоя қилатургон киши била. Молни осойиш ва фароғат вақтида исроф қилмасун, токи бир вақт келиб зарур бўлса ранж чекмасун. Ҳар ишни қила олса, ўзи қилсун ва бошқа кишига буюрмасунки, фирибгар кишилар кўп бўлур. Аммо ростлик ва диёнатликни бозоргонликка сармоя деб билсун. Олмоқ ва сотмоқда чаққон бўлсун, кўп олиб, кўп сотсун. Қила олса, кишига насия қилмасун. Ҳар кимга насия мато бермасун. Агар насия қилса, бир неча

¹ Бадрақа — йўл бошловчи, карвон бошлиғи.

² Раҳдор — йўл соқчиси.

одамлар била қилмасун: андоққим, матоси оз одам била, янги бой бўлгон одам била, саййид била, ёш бола била, қозининг вакиллари, шаҳарнинг муфтилари ва ходимлари била. Ҳар одам бу тоифалар била насия муомала қилса, ҳаргиз пушаймонликдин ва дарди-сарликдин қутулмоғусидур. Имтиҳон қилмагон одамдин бехатар бўлмасун, имтиҳон қилгон одамни ҳали имтиҳон қилинмагон одамдин илгари тутмасун, нединким, умрида бир имтиҳон қилинмагон одамнинг қўлига тушгусидур. Масалда бордурки, имтиҳон қилингон дев, имтиҳон қилингон бўри имтиҳон этилмагон одамдин яхшидур.

Кишини киши орқали имтиҳон қил, ундин сўнг ўзинг имтиҳон қилиб кўр, нединким, бир одам бировга мувофиқ бўлмаса, бошқа бировга мувофиқ бўлиши мумкин. Аммо ҳар кишини текшириб кўриб, ишда имтиҳон қилғил, тўғридан-тўғри имтиҳонга ўтмағил ва сўзига ишониб қўймағил. Нақд чумчуқни насия товусдин афзал бил.

Сафар қилсанг, дарё йўлининг ўн беш тилло фойдасидин қуруқлик йўлининг ўн тилло фойдасини илгари тутғил, нединким, дарё йўлининг суди тезлашар ва зиёни бошдин ўтар. Оз фойда учун барча сармояни барбод бермағил. Қуруқ йўлда агар хатар етса молга етади, аммо жон қолади. Молнинг иложи бўлур, дарёда эса ҳам молга, ҳам жонга зиён ва зарар етур. Дунёнинг ишини подшоҳнинг ишига ўхшатибдурлар: оз-оздин келур ва бирдин кетур, лекин таажжибот осорин¹ кўрмоқ учун бир мартаба кемага минсанг, раводур. Баҳо қўймасдин олмоқ ва сотмоқ қилмағил.

Савдо жадалида ишни ўзгаларнинг қўлига бермағил. Ўзингнинг суд ва зиёнларингни ҳамиша ўзинг ҳисоб қилғил, нединким, ҳисоб қилмоқ ва на чоғлик суд ва зиён бўлгонин билмоқ бозоргон учун кўп фойдали ишдур. Ҳамма вақт оз ва кўп фойдани, оз ва кўп зиёнини фикр эт ва мутолаа қил, токи суд ва зиёнингдин ғофил қолмағайсан. Кишига хиёнат қилмоқдин қочғилки, ҳар ким бирор кишига хиёнат қилса, ўзига хиёнат қилгонидур.

Ҳикоят. Шундоқ эшитдимки, бир кишининг қўйла-ри бағоят кўп эрди. Унинг бир порсо ва диёнатли чўпони бор эрди. У ҳар куни қўйларни соғиб, ҳар на ҳосил

¹ Таажжибот осорин — ажойиботларни.

бўлгон сутни қўй эгасининг олдига келтирур эрди. Қўй эгаси ул сутга ярим ҳисса сув қўшиб, чўпонга сотғил деб берур эрди. Чўпон унга бундоқ насиҳат берур эрди: «Эй хўжа, мусулмонларга хиёнат қилмағилки, ўзингга зарар еткарурсан». Ул киши чўпоннинг насиҳатини эшитмасдан ул ишни қилур эрди.

Бир кеча баҳор вақтида чўпон қўйларни осойиши учун бир сел оқадигон паст жойга қўймиш ва ўзи баланд жойга чиқиб уйқуга кетмиш эрди. Иттифоқо кўп ёмғир ёғиб, сел оқиб келиб қўйларни оқизиб кетди ва барча қўйлар ҳалок бўлди. Сўнгра чўпон шаҳарга келди. Қўй эгаси унга деди: «Бугун нима учун сут келтурмадинг?» Чўпон деди: «Эй хўжа, мен сенга неча бор: «Сутга сув қўшмағил, охирини ўйлағил, дедим. Лекин менинг сўзимни ҳаргиз эшитмадинг. Охири сутга қўшгон сувларинг ҳаммаси йиғилиб, ўтган кеча бир сел бўлиб шундай оқдики, ҳамма қўйларни оқизиб кетди».

Бас, эй фарзанд, хиёнатдин қочғилки, ҳар киши бир мартаба хиёнат қилса, унга ҳеч одам асло эътимод қилмас. Ростликни пеша қилки, норостлик улуг қароқчиликдур. Олмоқ ва сотмоқда мулойим бўлғил ва кишига ваъда қилмағил, агар ваъда қилсанг хилоф этмағил. Олувчи одамга ёлгон сўз демағил ва агар сўз десанг, рост сўзни айтғил. Муомалада олмоқ ва бермоқ ҳужжатиға огоҳ бўлғил, ҳужжат бермоқ тиласанг, токи аввал ҳақни қўлга олмагунча ҳужжатни қўлдин бермағил.

Ҳар жойга борсанг, ошно талаб қил. Билмагон киши, жоҳил ва нопоклар била сафар қилмағилки, дебдурлар: аввал рафиқ, кейин йўл.

Ҳар на олмоқ тиласанг, кўрмай, кўргузмай олмағил. Ҳар на сотмоқ тиласанг, бугунги нархидин огоҳ бўлғил ҳамда шарт ва паймон била сотғилки, охирида дардисарликдин қутулғайсан. Хукмронлик йўлини илгари тутғилки, улугларга улугроқ иш — уй асбобин тузатмоқ ва керак нарсаларни олмоқдур. Аммо бирор нарса олмоқ тиласанг қутлуғ (яхши) вақтда олғил. Ҳар турли керак нарсалардин бир йилга етадигон қилиб икки ҳисса олғил. Ундин сўнг нархдин хабардор бўлғил. Нарх оғир бўлгон чоғда ул олгон нарсангнинг ярмини сотғил, токи бир йилга етадигон озуқинг муфт¹ бўлғай.

¹ Муфт — текин.

Бу ишдин ҳеч гуноҳ, бадномлик бўлмағусидур ва ҳеч одам бу бобда сени бахил одам деб ўйламас, нединким, бу иш кадхудолик зарурати жумласидандур ва бахилликдин эрмасдур, бу ишда ҳеч айб йўқдур. Кадхудоликка зарар етмасин десанг, шундай тadbир қилғилки, дахлинг харжингдин зиёда бўлсин, токи кадхудолигинга халал етмасин. Агар дахлингни зиёда қилмоқ тариқин билмасанг, дахлингдин зиёда харж этмакни тарк этғил.

Агар бозоргонлик пешаси сенга насиб бўлмаса, шарофатлиғ илм ўрганмоқ ва ундин шуҳрат қозонмоқ тиласанг, тиб илмидин судмандроқ¹ илм йўқдур...

УТТИЗ УЧИНЧИ БОБ

ТИБ ИЛМИ РАСМИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар табиб бўлсанг, тиб илмининг усулини яхши билғил, нединким бу илм яхши илмдур ва ул фойдали илмлар жумласидандур. Билғил, одамларнинг танасида нимаики бўлса, ё табиатга тегишли бўлади ёки табиатдин ташқари бўлади. Табиатга дахллиғи уч хил бўлади: биринчи хили таннинг барқарорлиғини ва мустаҳкамлиғини сақлайди, иккинчи эргашувчи (тавобеъ) дурки, танни бу ҳолдин бошқа бир ҳолга айлантиради, учинчи хили эса, табиатдин ташқари бўлиб, бевосита ёки билвосита танага зарар еткази.

Инсоннинг танасин ушлаб турғувчи нарсалар ё моддий, ёки сурати ҳиссий бўлур. Моддадин узоқ бўлгон унсур тўрттадур: ўт, сув, тупроқ ва ҳаводур. Ёки мижоз — ул унсурга яқин бўлур. Уларнинг миқдори тўққизта бўлур: бири мўътадил, саккизтаси номўътадилдурки, уларнинг тўрттаси содда, тўрттаси мураккабдур. Ана шуларнинг барчаси мижозга яқиндур. Бундин ахлот миқдори тўрттадур: қон, сафро, балғам, авдо (сарик-яшил суюқлик). Ахлотнинг яқинлари ана шулар. Масалан, аъзонинг таркибий бир таълимотига қарағонда иккитадур. Бу баён қилгонларнинг маъноси шундайки, аъзонинг таркиби ахлотдандур, ахлотнинг таркиби эрса мижоздандур. Мижознинг таркиби унсур-

¹ Судмандроқ — фойдалироқ.

дандур. Унсур одам танасидин узоқроқ моддадур, ахлот яқин моддадур.

Сурати ҳиссий уч турда бўлғусидур: қавий¹, ал-афъол² ва арвоҳ³. Қавий ҳам уч қисмдур: нафсоний, ҳайвоний ва табиий. Нафсоний олти қисмдур: кўрмоқ, маза қилмоқ, эшитмоқ, ҳидламоқ, қувват, ҳаракат. Бу қисмлар аъзонинг сони била баробардур. Қувват-ҳаракат уч бўлимдин иборатдур. Булар: хаёл қилмоқ, фикрламоқ ва хотира. Ҳайвоний қавий икки хилдур: фаол, нофаол. Табиий қавий уч хилдур: ишлаб чиқарувчи, ташкил этувчи, сингдирувчи.

Ҳаракат-қувватнинг миқдори ҳам нафсоний, ҳайвоний ва табиий бўлғусидур. Нединким, ал-афъол қавий биринчидур ва ҳаракат-қувватнинг таъсиридур. Шундай бўлғоч, ал-афъол қавий миқдори била мос келғусидур.

Арвоҳ уч қисмдур: нафсоний, ҳайвоний ва табиий. Шул боисдин ҳам арвоҳ қувватнинг ходимидур. Шу сабабдин ал-афъол миқдори қавий миқдори била мос келгай. Таннинг мустаҳкамлиғи ва барқарорлиғи бирон бир нарсага боғлиқдур. Масалан, семизлик мижоз совуқлиғининг оқибатидур, қизиллик қоннинг, сариқлик сафронинг оқибатидур, қон томирининг ҳаракати ҳайвоний кучнинг оқибатидур ёки ғазаб ҳайвоний кучнинг, нофаол ҳаракатнинг оқибатидур, иффат мўътадил даражадаги шаҳват қувватининг оқибатидур, донишмандлик сўзловчи руҳий вазминлиғининг оқибатидур.

Таннинг бир ҳолдин иккинчи ҳолга айланиши зарурий сабаб деб аталади. Бу олти хилдин иборат: биринчи — ҳаво; иккинчи — таом; учинчи — ҳаракат; тўртинчи — уйқу ва бедорлик; бешинчи — киши табиатининг хушнудлиғи ва маъюслиғи; олтинчи — тандаги ўзгаришлар, масалан, ғам, ғазаб, хавф ва шунга ўхшаш руҳий ҳолат. Буларни шунинг учун зарурий дерларки, одам булардан холи бўла олмайди, булардан ҳар бири инсон танасида ҳаракатга эга бўладилар. Агар инсон шуларнинг биридин нотўғри фойдаланса, касаллик ва иллат пайдо бўлғусидур. Табиатдин ташқари уч тур бордур; ўзаро ўхшаш аъзоларнинг касаллик сабаблари,

¹ Қавий — қувват.

² Ал-афъол — ҳаракат.

³ Арвоҳ — руҳ.

ўзаро ўхшаш бўлмагон аъзоларнинг касаллик сабаблари ва боғланиш бўлмасликнинг сабаблари.

Аъзолар ўзаро ўхшаш касалликларининг сабаби ёки иситма касали беш хил бўлади: беморликка сабаб бўлувчи — яра (бу ҳам беш қисмдур), беморликка сабаб бўлувчи намгарчилик ёки қурғоқчилик. Бунинг ҳам бири тўрт қисмдур. Ҳазаро бир-бирига ўхшамагон аъзолар касаллигининг сабаблари ёки нохушликнинг сабаблари, яратилишда тушгон беморликнинг сабаби, миқдори ёки ададда тушгон беморликнинг сабаби бўлур. Яратилишдаги беморликнинг сабаби ё шакл беморлигининг сабаби бўлади, ё қўрқув касаллигининг сабаби бўлур ва бу етти қисмдур, бунга сержаҳллик сабаб бўлур. Бу икки қисмдур. Миқдор беморлигининг сабаби уч хилдур, адад беморликларининг сабаби икки хилдур, аъзоларнинг бўгин-бўгин бўлиб ириши тўрт хил бўлур. Касаллик уч қисмдур: ўхшаш аъзоларнинг касаллиги, ўзаро ўхшаш бўлгон аъзоларнинг касаллиги, ўзаро ўхшаш бўлмагон аъзоларнинг касаллиги. Аъзоларнинг бўгин-бўгин бўлиб иришини муштарак касаллик дейилади. Бундай касаллик ўхшаш аъзоларга ва ўзаро ўхшаш бўлмагон аъзоларга тушади.

Ўхшаш аъзоларнинг касалликлари саккиз қисмдур: тўрттаси муфрад¹, тўрттаси мураккабдур. Тўртта муфради шулардин иборат: иссиқ, совуқ, нам, қуруқ; тўртта мураккаби шулардин иборат: иссиғу нам, иссиғу қуруқ, совуғу нам, совуғу қуруқ.

Ўзаро ўхшаш бўлмагон аъзоларнинг касалликлари тўрт хилдур: ташқи кўринишнинг касаллиги, миқдор касаллиги, аҳвол касаллиги, адад касаллиги. Ташқи кўринишнинг касаллиги тўрт хилдур: бу касаллик шаклга, айрим аъзоларнинг нуқсонига, асабиятга, юмшатишга келиб тушади. Миқдор беморликлари икки хилдур: бир нарсани торттириш йўли била касаллик туғилади, бир нарсага зарар келтириш била касаллик туғилади. Аъзолар аҳволининг касалланиши ҳам икки хил бўлади: ё бир аъзо ўз жойидин йўқолади, ё бошқа аъзолар била фасодга мойил бўлади. Адад беморликлари ҳам икки хил бўлади: ё кўпайиш йўли била касаллик пайдо бўлади, ё камайиш йўли била касаллик туғилади.

Бўгин-бўгин ириш эса ё ўхшаш аъзоларга, ёки ўзаро

¹ Муфрад — содда.

ўхшаш бўлмагон аъзоларга, ёхуд ҳар икковига тушадур.

Ирз¹ уч қисмдур, ҳаракатга тааллуқли бўлгон ирз; касалнинг ташқи аломати ёки қайт қилишга тааллуқли бўлгон ирз; ёхуд отилиб чиқишда пайдо бўлгон ирз. Ал-аъфолга тааллуқли бўлгон ирз уч хилдур; қайт қилишга тааллуқли бўлгон ирз уч қисмдур; отилиб чиқишда пайдо бўлгон ирз ҳам уч қисмдур.

Билиш керакки, тиб илми икки қисмдур: назарий ва амалий. Амалий қисмини баён қилдим. Энди назарнинг назарий қисмини қандай қидириб топиш кераклигини баён қиламан, токи ҳар бирининг изоҳини ва маҳсудини билгайсан, ўзинг китобдин излағайсан.

Юқорида сўзлағонларимни Жолинус^{40*} ҳаким «Ўн олти» («Ситта ашар»^{41*}) номли китобида изоҳлайдур ва мукамал баён қиладур, юқоридағиларнинг баъзиларини эса «Ўн олти»дан ташқарида изоҳлайдур. Аммо истиқсот илми қанча бўлмасин, табибга керакдур, (бу илмни) «Ўн олти» мажмуасига киргон «Истиқсот» китобидин излағил. Мижоз илмини эрса, «Ўн олти» мажмуасига киргон «Мижоз» китобидин излағил. Ахлот илмини «Ўн олти»га киргон «Қуввати табиа» китобидағи иккинчи мақоладин излағил. Табиатнинг қуввати ҳақидағи илмни «Қуввати табиа» китобидин излағил, бу китоб ҳам «Ўн олти»га киргон. Ҳайвонларнинг қувватлари ҳақидағи илмни «Ўн олти»га киргон «Аннабз» китобидин излағил. Нафсоният қуввати ҳақидағи илмни «Буқрот ва Афлотун қарашлари» китобидин излағил. Бу китобни ҳам Жолинус тасниф қилгон, «Ўн олти» китобига кирмагон. Агар шу илм юзасидин кучли олим бўлишни истасанг ва ҳамма вақт изланишни давом эттирсанг, истиқсот ва мижоз илмини «Ал қави ва-л-фаод» ва «Ас-Самоъ ва-л-олам» китобларидин излағил. Қувват ва ҳаракат илмини тиласанг, «Ан-Нафис», «Ал-Ҳисс ва-л-маҳсус» китобларидин излағил. Аъзолар илмини «ал-Илал ва-л-амроз ал-мараз» китобининг биринчи мақоласи «Ал-Ҳайвон ва ақсому-ал ал-мараз» китобидин излағил. Бу китоб ҳам «Ўн олти» китобига кирадур.

Фасл. Ундин сўнг беморни шиша ичига бавл қилдириб кўрғил, бавл қилгонда сийдикнинг рангига

¹ Ирз — ташқи белги.

қарағил, агар сийдик оқ бұлса ва тиниқ бұлмаса, у киши бир ғамдин касалдур. Агар оқ ва тиниқ бұлса, бир кароҳатдин касалдур.

Агар сийдик гуруч ранг бұлса, унда майда-майда нарсалар бұлса, ошқозон бузилиш касалидур. Агар сийдик ёғдек кўринса, шишанинг тубида бир чизик кўринса, бу ўлим яқинлиғи аломатидур. Агар заъфарон ранг бұлса, унинг касали иситма ва сафродур, қон сафро била ҳам қўшилғон бўладур. Агар сийдикнинг усти сариқ, тағи қора бұлса, ҳужайралар йиринглашидур, буни дори қилмағил. Агар сийдикнинг усти қора, шишанинг ости сариқликка, кўк рангга мойил бұлса, бемор тузалади. Агар бемор алаҳласа ва сийдиги қизилга мойил қора бұлса ёки қон аралашғон бұлса, ундин эҳтиёт бўлғил. Агар сийдиги қора бўлиб, устида қон бұлса, бундай беморнинг яқиниға бормағил, агар сийдиги қора бўлиб, унда кепакдек нарса пайдо бўлғон бұлса ёки устида қон турғон бұлса, ул касалдин умид узғил. Агар сийдиги сариқ бұлса унда офтобдек бир нарса ярқираб кўринса ёки қизилга мойил сариқ бұлса, касали қондандур, бу бемордан қон олсанг тезроқ тузаладур. Агар сийдиги сариқ бўлиб, унда оқ чизиклар кўринса, касаллик тузалиб кетадур. Агар сийдиги кўк рангга мойил сариқ бұлса, қора жигарнинг касаллиғидур. Агар сийдиги кўк рангга мойил бұлса, унда майда қуртдек нарсалар кўринса бавосил касалидур.

Сийдикни кўриб бўлғонингдин кейин касалликнинг турларини қидирғилки, касалликнинг турлари кўпдир ва ҳаммаси бир хил бўлмайдур.

Фасл. Энди гарчи сўз узоқ бұлса ҳам бу илмнинг илмий томонин баён этгумдур, чунки илм ва амал вобасталикда бир-бириға жисм ва руҳдекдур. Жисм руҳсиз, руҳ жисмсиз бўлмағусидур. Агар муолажа қилмоқ истасанг шуни билғилки, беморнинг муолажаси икки хил бўлур. Шунинг учун табиб токи беморнинг қувватидин, мижознинг ҳолидин, иллатнинг сабабидин, беморнинг ёшидин, сўзидин ва табиатидин огоҳ бўлмағунча ҳеч қачон муолажаға қўл узатмаслиғи лозим.

Беморликнинг аломатлари турлича бўлуб, улар қуйидағичадур. Агар беморни кўрғон вақтингда уни уйқуда ётғондек хаёл этсанг ва сўз айтғонда жавоб берса, аммо сени танимаса, кўзин ярим очиб яна

юммаса, бу ёмон аломатдур. Агар хушсиз бўлса, қўлин силтаб тортиб урса ва ётгон жойида изтироб ва фиғон қилса ёмон аломатдур. Яна агар хушсиз бўлса ва ҳар вақт қичқирса, бармоқларини тишлаб тишига қисса, бу ҳам ёмон аломатдур. Агар бемор кўзининг оқи аввалгисига нисбатан кўпроқ оқариб кетса ва қароси бурунғидан зиёда қаро бўлса, тилини оғзининг атрофида айлантирса, қаттиқ-қаттиқ нафас олса, бу ҳам ёмон аломатдур. Агар бемор ҳамиша қайт қилса, ранги қизил, сарик, қаро, умуман ҳар турли рангга айланса, бу ҳам ёмон аломатдур.

Бу айтилгон аломатлар қайси беморда зоҳир бўлса, унга муолажа қилмағил, чунки фойдаси йўқдур. Қайси беморда бу аломатларни кўрмасанг, унинг тузалишига умид боғлағил.

Фасл. Шундин сўнг беморнинг томирига қўл урғил. Агар томири қаттиқ урса, билғилки, қон ғолибдур. Агар қўлининг кичик бармоғининг остидаги томири қаттиқ урмаса яъни суст, мулойим урса, балғам ғолибдур. Агар қўлдаги қатта бармоқнинг томири муҳолиф урса ҳам унинг майли қайси тарафга кўпроқ бўлса, ўша тарафга ҳукм қилғил.

Буни билғонингдин кейин, касаллик овқат била кифояланса, дори ва малҳам била тузаладигон бўлса, маъжусун ишлатмағил ва дори беришга журъат қилмағил. Бемор тинчлик ва оромдин тузалса, қайт қилдиришга ортиқча ҳаракат қилмағил, агар иш ҳаддин ўтса, дори қилишга ва тинчлантиришга машғул бўлғил. Касални асло қўрқитмағил, касаллик ўтиб кетмасдин илгари даволағил. Қорин бандаси ва беқанот беморга қаттиқ парҳез буюрмағилки, у қабул қилмайдур. Сен унинг еган таомини йўқ қилишга ҳаракат қил.

Тиббиётнинг энг яхши нарсаси дорини ва касални билишдур. Бу илм ҳақида кўп гапирдимки, баъзи кишилар узоқ сўзлашни яхши кўрурлар.

Бундин сўнг фойдали илм — илми нужумдурки, уни ўрганишга ҳаракат қил ва бу илм кўп фойдалидур.

НУЖУМ (ЮЛДУЗЛАР) ВА ҲАНДАСА (ГЕОМЕТРИЯ) ИЛМИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар мунажжим¹ бўлмоқ истасанг, ҳаракат қилиб риёзиёт² илми устида кўпроқ машаққат чекғил, чунки илми аҳком³ яхши илмдур, уни батамом билиб бўлмайду ва уни тўғри билғон, хато қилмағон одам йўқдур. Аммо, ҳар ҳолда, аҳком илмининг самараси бордур. Ҳаракат қил, токи унинг усулини яхши билғил нужумларнинг тақвим⁴ муқаддимасини тўғри тузғил. Нужумларнинг толеини дуруст билғил. Агар нужум толеини яхши билсанг, башоратнинг асли ҳам тўғри келғусидур, тахминий толега эътимод қилмағил.

Намудорот⁵ ҳисоби тўғри чиқғондин сўнг нужумлар ҳолатидин чиқорғон ҳукминг ҳам тўғри бўлғусидур.

Масалан, толе (юлдузнинг) чиқиши ва толе даражасидин, ой ва оининг бурж⁶ларидин ва нужумларинин ойга қандай қилиб яқинлашувидин хабардор бўлғил. Яна шундай нужумлар ҳам борки, уларнинг чақнаб туришидин огоҳ бўлғил. Булар шундай нужумларки, улар худди оқ наргис гулига ўхшайдур ва худди наргис янглиғ бўйсунғондек кўринурлар. Улар юксак мартаба бахт-саодат нишонлари била тўлғон — буларнинг ҳаммаси офтоб била намоён бўлур. Буларнинг ҳеч биридин гофил бўлмағил.

Сен башорат қилишга оид жадвални тузғон вақтингда, нужумларнинг ҳолатини, шунингдек, намудоротни, ой ва унинг чамбар йўлини, хўжангга тегишли бўлғон ой чамбарининг белгисини, чамбар белгиси ва нужумлар ҳаракатини, қачонгача бу белгиларнинг ҳар бир чамбарда мавжуд бўлишини ва қай хилда бўлишини, хўжанинг хонадонида муҳтожликни ва бу муҳ-

¹ Мунажжим — юлдузшунос, астроном.

² Риёзиёт — математика.

³ Аҳком — ҳукмлар, қонунлар, фалсафа.

⁴ Тақвим — сайёраларнинг ҳол ва ҳаракатларини кўрсатувчи йиллик жадвал.

⁵ Намудорот — гороскоп — ўрта аср мунажжимларининг юлдуз қарайдиган асбоблари.

⁶ Бурж — қадимги астрономияда Қуёшнинг йиллик доирасидаги ўн икки нуқта.

тожликдин қутулишни кўрсатувчи ой ва нужумларнинг силжишини, уларнинг намудорот даражаларни устидин баланд кўтарилишини, ҳаракатсиз нужумларга ҳаракатли нужумларнинг яқинлашувини ёки даража ва ҳаракат бўйича юлдузларнинг тутилишини, даражанинг зарарли таъсирини, чақнаб турувчи даражани яъни қуёш даражаларининг кўтарилиши, пасайишини билмасдин туриб жадвал тузмағил, яшири сирларни очмағил, буларнинг ҳеч бирини унутмағил.

Ун икки белги ва даражалар, учбурчаклар, чегара шакл, баландлик ғуруб¹, ғамхона, шодлик, офат, авж ва энг паст (қуйи) кабиларни билғонингдин кейин бахт ва толедин хабар берувчи хилма-хил нужумларга, бу лутсиз осмонга қарағил, ой ва нужумларнинг ҳолиг назар ташлағил, масалан, бахтли ва бахтсиз, эзгулик ва ёмонлик, интилиш, яқинлашиш ва тармоқланиш нурдин узоқлашиш, яқинлашишдин узоқлашиш, яқинлашув ва итариб ташлаш, нур бериш, фикр бериш, ку бериш, табиий хоссани бериш, келишувнинг бузилиши қаршилиқ, яратиш, қўшилиш, уларни зиёда қилиш сайёра ҳаракатининг беш тури каби буларнинг ҳаммасидин огоҳ бўлғондин сўнг ҳукмлар тўғрисида сўзлағил, шунда сенинг ҳукминг тўғри бўлғай. Б жадвалнинг ҳукми эътимодли устодлар томониди шундай меҳнат била юзага келмишки, булар ёзув бил машҳур бўлмиш эдилар. Унинг ўртасига қарагонлар кенг жойнинг йиғиндисини кўрғонлар. Сен унинг тартибини яхшилаб ўйлаб кўрғил, яъни бир хато рў бермасун. Шунча эҳтиёт қилғонингдин кейин ҳам, ҳа қандай ҳукм этсам, шундай бўлади, деб эътимо қилмағил ва сўзга ишонмағил.

Яширин фикрларни сўрасалар, айтилиши мумки бўлғон ҳамма масалани айтаверма, шунда ҳукмингнинг кўпи тўғри чиқиши керак.

Туғилишга келғонда, мен буни ўз устозимди эшитғонманки, ҳақиқатда одамнинг туғилиши аноди туғилғон вақти бўлмайди. Эрнинг уруғи анони бачадонига тушади ва бачадон қабул қилади. Бун аслий туғилиш дейилади, яхшилиқ ва ёмонлик у бил боғланур. Бола анонинг бачадонидин тушғон соатидаг

¹ Ғуруб — куннинг ботиши.

кўринишига буюк таҳвили кубаро¹ дерлар, таҳвилнинг йилдин-йилга ўтишини ўрта таҳвил дерлар... Эркак уруғида нимаики кўринса анонинг қорнига ҳам ўша ўтади...

Буюк таҳвили кубародаги тулуъни² ўтғон устодларнинг йўли бўйича баён қилғил, шундин кейин қандай ҳукм қилсанг, юқорида айтғонимдек қил. Агар вақт масаласини сўрасалар, аввал вақт намудоротига ва унинг соҳибига қарағил, ундин кейин ойға ва ойнинг буржига, унинг соҳибига ҳамда ойга яқинлашиб борадиғон нужумга, ойга тескари бўлғон нужумга қарағил, буни ё тулуъда ёки тиккада топурсан Агар тиккада бир нужумдин кўпроқ нужум кўрсанг, ким устун турғонлиғин, кимнинг баландлиғин ўшал нужумга қараб гапирғил, шунда сен тўғри гапирғон бўлғайсан.

Фасл. Мен аҳком шартларидан бир қанча сўзни баён қилдим. Энди, агар, эй фарзанд, мухандис ва танобчи бўлсанг, ҳисобни яхши билғил. Зинҳор бир соатни ҳам ҳисобни такрорлашдин холи ўтказмағил, чунки ҳисоб шиддатли илмдур. Агар ҳар вақт ер ўлчасанг, бурчакларни аниқла, қовурғалари хилма-хил бўлғон шаклларни хор қилмағил, «буни ўлчайман, бошқаларни тахмин била биламан» демағил, чунки ўлчағон вақтда кўп фарқлар вужудга келади. Бурчакларни яхши билишга ҳаракат қилғил, чунки менинг устодим ҳамма вақт менга: «Эй фалони, ҳисоблашда бурчаклардин ғофил бўлмасликка ҳаракат қил, чунки қавссимон бурчаклари бўлғон кўпёқли шаклларни, ўтмас бурчакларни ўлчашда катта фарқ қилиб қолади»,— дер эрди.

Агар бир шакл сенга қийин бўлиб кўринса ва маълум бўлмаса, унинг ўлчовини тахмин била қилмағил. (Бундай шаклнинг) ҳаммасини мусаллас ёки мураббаъга бўлғил, чунки ҳар бир шаклни шундай қилса бўлади, шундин кейин ҳар бирини дуруст ўлчасанг, ҳисоб тўғри чиқади. Бу бобда айтмоқчи бўладиғон сўзим кўпдур, аммо зарурларини айтдим.

¹ Таҳвили кубаро — энг улуғ нарсанинг бир ҳолдан бошқа бир ҳолга кўчиши, ўзгариши.

² Тулуъ — кўриниш, қуёш ёки ой.

ШОИРЛИК РАСМИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар шоирлик қилмоқчи бўлсанг, ҳаракат қил, токи сўзинг осон ва фойдали бўлсун, ғомиз¹ ва мушкул сўздин парҳез қилғил ва ўзинг билиб, ўзгалар унинг шарҳига муҳтож бўлғудек сўзни айтмағил, нединким, шеър айтғон киши халқ учун айтур ва ўзи учун айтмас. Бир хил вазн ва бир хил қофияга қаноат қилмағил, санъатсиз ва тартибсиз шеър айтмағил. Шеърда зарб, яъни оҳанг, яхши садо, мунг бўлса ва шаклда алъал бўлса, яъни вазни тўла бўлса, яхши бўлур. Шоирларнинг расми одатига кўра уларнинг санъатларидин ғофил бўлмағил, чунончи, шоирларнинг зарур усуллари шулардин иборат: музавваж (бирлаштирувчи)², мужонис (ўхшаш), мушокил (шаклдош), мукаррар (такрор), мусаммат, муставий (тенг), мушобеҳ (ўхшаш), музмар (яширин), мулавван (бўялган), мувассал (уланган) муқаттаъ (кесик), мустазод (қарама-қарши), мустаор (кўчма маъноли), муздаваж (бирлашиш), мувозана (баробарлик), музмин (эскирган, ҳаракатдан қолган), мусажжаъ (қофиядош), мувашшаъ (зийнатланган, безалган), мавсул (қўшилган), мухаллаъ, мустаҳиёт (бўртмоқ), мустаҳил (мумкин эмас), зуқофиятайн (қўш қофияли), ражази мақлуб (ҳарбий мазмундаги шеърларни тантанавор ўқиш), мақлуб (тескари), мутобиқ (уйғун), муташобих (ўхшатиш), мураддаф (радифли) ва буларга ўхшашлар.

Аммо сўзининг баланд³ бўлишини истасанг ўт, олов⁴ сўзларни ишлатмағил, лекин бошқача қилиб, яъни мумкин қадар сўзни истиорот шаклида ишлатғил ва кишилар тушуниши мумкин бўлғон тил била баён қилғил. Мадҳда истиоротни ишлатғил, агар ғазал ёзмоқ бўлсанг, осон, ва раvon ва латиф сўзлар била ёзғил ва машҳур қофиялар била музайян қилғил, совуқ ва ғариб вазнлар, қофияларни қўлламағил, ошиқона, латиф сўзларни илкингдин бермағил ва яхши масалаларни

¹ Ғомиз — тушунилмайдиган ва ноаниқ.

² Қавс ичидаги таржималар нашрга тайёрлашда киритилди (ред).

³ Баланд — таъсирчан.

⁴ Ут, олов — киноя, истеҳзоли.

ҳам унутмағил. Шундай ёзсанг, токи хос ва авом¹ га хуш кўриниб, шеъринг машҳур бўлғай.

Оғир вазн ва аруз била айтмағил, нединким, аруз ва оғир вазн совуқ (табиатли), латиф лафз ҳамда зариф маънидин ожиз бўлгон одамларга яхшидур. Агар бирон киши аруз вазнига талабгор бўлса, бу вазнда шеър ёзишинг мумкин. Аммо яхши шеърни шоирлик, алқоб² ва нақд илми била ўрганғил. Токи агар шоирларнинг орасида мунозара бўлса, ё сенинг била бир киши фикрини очиқдин-очиқ сўзласа, ёки сени синаб кўрса, ожиз бўлмағайсан. Арузнинг доираларини ва уларнинг номларини, доираларда пайдо бўладиғон баҳрларнинг отларини билғил.

Ҳар сўзники шеърда айтмоқ бўлсанг, мадҳия, ғазал, ҳажв ёки марсия ёзмоқ бўлсанг, сўзни батамом ва мукаммал ишлат, ҳаргиз сўзни нотаом айтмағил. Насрда айтилгон сўзни назмда айтмағил, нединким насрий сўз раият манзиласидандур, назм эса подшоҳ мартабасидандур. Агар бирор нарса раиятга лойиқ бўлмаса, подшоҳга ҳам лойиқ эрмасдур.

Ғазални гўзал ва равон айтғил, мадҳ айтишда қавий дил ва баланд ҳиммат бўлғил. Ҳар одамга лойиқ сўзни ва ҳар кишининг қадрига мувофиқ шеърни билиб ёзғил. Ҳар одамда диловарлик³ бўлмаса, уни шижоят ва баҳодирлик била тавсиф этмағил ва агар ҳар одамки белига ҳаргиз пичоқ осмагон бўлса, унга шамшир била шерни ўлдирурсан, найза била Бесутун тоғин гардун⁴ дин оширурсан, ўқни мўр⁵ кўзидин ўткарурсан демағил. Ҳар одамки эшакка минмагон бўлса, унга сен Дулдулни, Буроқ⁶ ни ва Рахш⁷ ни яхши сурарсан демағил ва ҳар кишига муносиб сўзни айтғил. Аммо шоирга мамдух⁸ нинг табиатидин огоҳ бўлмоқ ва унга қандай сўз хуш келишин билмоқ вожибдур. Унинг хоҳишига лойиқ мадҳ қилғил. Шундин сўнг унинг инъомидин қанча миқдор дилхоҳинг бўлса, шунча кўз тутғил ва ҳимма-

¹ Авом — умум, оддий кишилар.

² Алқоб — лақаблар, номлар.

³ Диловарлик — қаҳрамонлик

⁴ Гардун — фалак, осмон.

⁵ Мўр — чумоли.

⁶ Буроқ — диний ривоятларга кўра Муҳаммад пайғамбар «Меърож» кечаси кўкка миниб чиққан учар от.

⁷ Рахш — жуда югурик от

⁸ Мамдух — мақталаётган киши

тингни паст тутмағил, ҳар қиссада ўзингни банда ва ходим деб кўп айтмағил, агар мадҳ қилғон кишинг шул сўзга лойиқ бўлса, айтғил. Ҳажв қилмоқни одат қилмағилки, ёмон бўлур. Гарчи шеърда муболага ва дуруғни яхши дерлар, лекин ундай бўлса ҳам дуруғни ҳаддан оширмағил, дўстларнинг, муҳташамларнинг баланд мартабали эканини айтмоқни вожиб билғил. Аммо ғазал ва марсияни бир тариқда, ҳажв ва мадҳни бир услубда ёзмағил. Ҳар вақт бир кишини мадҳ ва ситойиш¹ қилсанг, мадҳнинг зидди ҳажв бўлур. Ғазал ва марсияда ҳам шундоқдир.

Ҳар на ёзмоқ бўлсанг, ўз таъбинг била ёзғил ва ўзгаларнинг сўзини такрор қилмағил. Агар шундоқ қилмасанг, ундан кейин табиатинг очилмағай, шеър майдони сен учун кенг бўлмағай ва шеър ёзишда аввалги аҳволингда қолурсан.

Таъбинг очилиб, шоирликка қодир ва моҳир бўлғонингдин сўнг агар бир ердин бирон ғаройиб маънили сўз эшитсанг ва ул сўз сенга хуш келса, уни олиб бошқа бир ерда истеъмол этмақ тиласанг (ул сўзни истеъмол қилдим деб) мукобара² қилмағил, яъни баланд парвоз гапни истеъмол этмағил... Агар одамларнинг сўзи ўзини мадҳ қилиш билан боғланса, сен уларнинг мақташларига қарши ул сўзни ҳажвда келтирғил. Агар у ғазалда бўлса, сен марсияда келтирғил, токи киши бу сўзларнинг қайси ердин олинғонин билмай қолсин.

Агар мақтаниш, мамдуҳ талаб бўлсанг ва бозор ишин қилсанг, мудбиррўй³ ва палид жома⁴ бўлмағил. Ҳамиша тоза рўй⁵ ва хандон бўлғил. Нодир ҳикоятларни ва кулгили сўзларни эсда сақлағил, чунки мамдуҳнинг олдида шоирнинг бундин бошқа чораси йўқдир.

¹ Ситойиш — мақташ.

² Мукобара — кибрланиш.

³ Мудбиррўй — толесиз.

⁴ Палид жома — ифлос, кир кийим.

⁵ Тоза рўй — очиқ чехрали.

ҲОФИЗ ВА СОЗАНДАЛИК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар ҳофиз бўлсанг, хушфеъл, қувнок бўл, ҳамиша пок, мутайяб¹ ва хуш забон бўлғил ва ўз ишингга машғул бўлғил, ярамас хулқ, қўпол башара бўлмағил. Ҳамма вақт оғир йўл²ларни чертмағил, чунки барча машқ ва оҳангни бир хилда чертиш шарт эрмасдур, нединким одамларнинг барчаси бир хилда бўлгон эрмаслар, таъблари ҳам бир-бирига мувофиқ эрмас, яъни халқ мухталиф³ дурлар. Шул важдин бу фаннинг устодлари санъатга шундоғ тартиб бермишларки, аввал подшоҳлар мажлиси учун хисравона дostonлар тузмишлар, ундин сўнг вазнисиз бир оғир йўл тузмишларки, уни икки суруд⁴ била айтса бўлур ва унга оғир йўл деб от қўймишлар. Бу йўл қариларнинг ва хирадмандларнинг таъбига мос келмуш эрди ва бул йўлни мазкур қавм учун туздилар. Ундин сўнг эрса кўрдиларки, халқнинг барчаси қарилар ва хирадмандлар эрмасдурлар. Шундин кейин ложарам йигитлар учун бир йўл тузатдилар. Ундин кейин энгилроқ вазник шеърлар учун энгил йўллар тузиб, уларга хафиф⁵ деб от қўйдилар, оғир йўлдан сўнг бу хафиф йўлни чертдилар. Мутриблар⁶ қарилар ҳам, йигитлар ҳам ундан бахраманд бўлсинлар, дедилар. Ундин кейин ёш ўғлонлар ва латиф⁷ таъб одамларнинг баъзилари бебахра қолдилар. Мазкур қавм учун тарона айтмоқни пайдо қилдилар, токи мазкур қавм ҳам бахра ва роҳат топғайлар, чунки барча вазиларнинг орасида таронадин латифроқ вазн йўқдур. Демак, буларнинг барчасини бирдек қилиб чертмағил ва бир хилда қуйламағил, менинг баён қилгонимдек чертиб, айтғил. Бас, барча улус сенинг созингдин, овозингдин бахраманд бўлсин.

Бир мажлисда ўлтурсанг, мажлис аҳлига қарағил, агар эшитгувчи қизил юзлик ва мош-биринч⁸ соқоллик

¹ Мутайяб — хушрўй

² Йўл — мақом, оҳанг

³ Мухталиф — ҳар хил

⁴ Суруд — ашула, қўшиқ

⁵ Хафиф — вазни энгил

⁶ Мутриб — созанда

⁷ Латиф — юмшоқ, мулойим, гўзал

⁸ Мош-биринч — мошгуруч.

бўлса, пайвас¹ зер² тор била чертғил: агар сариқ юзлик бўлса, бўш тор била чертғил; агар қора юзлик, наҳиф³ ва савдойи бўлса, кўпроқ уч тор била чертғил, агар оқ, семиз ва мартуб⁴ бўлса, кўпроқ бам⁵ била чертғил, нединким, бу рудни⁶ одамнинг тўрт таъби учун муҳайё қилмишлар. Бу айтғонларимда мутриблик, яъни шеър айтмоқ шарти ва расми йўқдур. Ҳофизлик қилсанг, шеър ёзмоқни ҳам билсанг, ўз шеърингни айтмоққа ҳарис⁷ бўлмағил, нединким, сенинг шеъринг ўзингга хуш келса ҳам, бошқага хуш келмаслиги мумкин, чунки ҳофизлар халқ шеърининг ровийси^{42*} дур, ўз шеърининг ровийси эмас.

Агар сени бир мажлисга олиб борсалар, унда икки киши нард ўйнаб ўтирғон бўлса, гарчи сен нардбоз бўлсанг ҳам, ҳофизликни тарк этиб, уларнинг таълим ва томошасига машғул бўлма, чунки сени ҳофизлик учун келтирмишлар, нардбозлик учун келтирғон эмаслар.

Ҳар сурудни ўрғонсанг, вазиндин ғофил бўлмағил, вазнсиз тарона айтмағил ва ғазал ёзмағил. Куйлар вақтингда сурудинг бошқа жойдин, созинг бошқа жойдин бўлмасин. Агар бир кишига ошиқ бўлсанг, бутун кунни бошидин охиригача ўзингга хуш келғон ғазални айтмоқ била ўткармағил, (бундай ғазал) ўзингга хуш келса ҳам, ўзгаларга хуш келмағусидур. Ҳар сурудни бошқа бир маънида айтғил.

Шеър ва ғазални кўп ёд билғил ва ҳар турли шеър ёзишни ўзингга лозим билғил. Ҳар вақтнинг ўзига муносиб ғазалларни ўқиғил: баҳорда хазонга муносиб, хазонда баҳорга муносиб, қишда ёзга муносиб ва ёзда қишга муносиб ғазалларни ўқимағил.

Агар назирсиз⁸ устод бўлсанг ҳам мажлис ичидаги ҳариф⁹ларга қарағил, агар мусиқийдан завқ олғувчи қарилар ва хос одамлар бўлса, мутриблик қил, яхши йўллارни ва наволарни чертғил. Қарилик ва дунёнинг

¹ Пайвас — туташ, доимий, узлуксиз.

² Зер — мусиқийда энг ингичка ва нозик овоз.

³ Наҳиф — озгин.

⁴ Мартуб — рутубатли, ҳўл, нам.

⁵ Бам — мусиқадаги баланд тон.

⁶ Руд — мусиқа қуроли.

⁷ Ҳарис — берилиб кетмоқ, ҳирс қўймоқ.

⁸ Назирсиз — беназир, мислсиз.

⁹ Ҳариф — улфат.

мазаммати¹дин кўпроқ суруд айтғил. Агар мажлис аҳли ёш йигитлар бўлса, енгил йўлларни кўпроқ чертғил ва осон суруд айтғил. Агар мажлис аҳли сипохий ва баҳодирлар бўлса, уруш қилмоққа, қахрамонликка ва иёрлик қилмоққа оид махсус шеърларни ўқиғил. Бундай вақтда улуғ йўллардин — ироқ, наво, фарёд ва буларга ўхшашларни чертаман деб мажлисни совутмағил. Яна диққат қилиб қарағилки, мазкур базмда ҳар киши қайси йўлни яхши кўради, шу кишига коса етгон чокда уни айтғил. Ундай вақтда ул одамлардин бирор нарса умид қилсанг, шуни топасан, нединким ҳофизлик яхши ҳунардирки, эшитгон одамларнинг кўнглини олурсан.

Ҳар мажлисдаки бўлсанг, бодани ва набизни оз ичғил, чунки сен танга олишинг лозим. Тангадин эса қанча берсалар, рози бўлғил. Ҳаргиз умматларга² истиза³ қилмағил ва ишрат аҳли маст бўлгон пайтда сен ўз дўстларинг била сўзлашмакка машғул бўлғил, нединким, танга бу ишдин ҳосил бўлур.

Ҳофиз бўлсанг арбада⁴ қилғувчи бўлмағил, токи арбада сабабидин ҳофизлик тангаси қўлингдин кетмасин ва бошинг ёрилиб, тўнинг йиртилиб, танбуринг синиб, уйингга қайтиб бормағил, нединким ҳофизлар мастларнинг муздур⁵ бўлурлар. Арбада ва густоҳлик⁶ қилгон муздурга музд бермаслар.

Агар мажлисда бир одам сени мақтаса, таъриф қилса, сен унга меҳрибонлик кўргазғил ва у қайси сурудни хоҳласа шуни айтғил, токи ўзгалар ҳам сени таъриф қилсунлар, маст бўлгонларидин сўнг ул таърифга лойиқ танга берсунлар. Агар мастлар бир йўла суруд айт десалар, уни айтмоқ сенга малол келмасин, ҳар на буюрсалар, шуни чертғил ва шуни айтғил, нединким, мутрибларнинг улуғ ҳунари мастларнинг ишига сабр қилмоқдур. Агар сабр қилмасалар, муздурлик инъомидин маҳрум бўлурлар. Яна дебдурларки, ҳофиз кўр, қар ва соқов бўлмоғи керакдир.

¹ Мазаммат — ёмонлик, кўрлик.

² Уммат — бир тилда сўзлашувчи инсонлар.

³ Истиза — жанжал, кураш.

⁴ Арбада — тўполон, қий-чув.

⁵ Муздур — ёлланиб ишловчи, мардикор.

⁶ Густоҳ — андишасиз, тортинмайдиган.

Агар ҳофиз бир мажлисга борса, унда кўрғон ва эшитғон нарсаларни ўзга жойга бориб айтмасун. Бундай мутриб ҳамиша азиз ва аржуманд бўлур.

УТТИЗ ЕТТИНЧИ БОБ

ПОДШОҲГА ХИЗМАТ ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, иттифоқо, подшоҳ хизматига ўтиб, хослар жумласига қўшилсанг, подшоҳ ҳар қанча сени ўзига яқин тутса ҳам, унга ғарра¹ бўлмағилким, унинг яқинлиғидин узоқлиғини яхши кўргил. Аммо ҳар турли хизматдин қочмағил, нединким, подшоҳга яқин бўлишнинг охири узоқликдур. Агар подшоҳ сени ҳар қанча имн² қилса, сен ундин ноимнроқ бўлғил ва ўз ҳадиндингдин асло ошмағил, нединким, сенинг семирмоғинг унинг қурби³ била ва ўлиминг ҳам унинг тиғи била бўлғусидур. Ҳар қанча азиз бўлсанг ҳам, ўз ҳадиндинги билмакдин ғофил бўлмағил. Подшоҳнинг муродидин ўзга сўзни айтмағил, ҳар бир сўз устида у била мунозара қилмағил, нединким, ҳар одам подшоҳ била мунозара қилса, ажалидин бурунроқ ўлғусидур. Утқир тигнинг дамига мушт урмоқ ниҳоятда аҳмоқликдур.

Подшоҳга яхшилик қилмоқнинг йўлини тузғил, токи ул ҳам сенга яхшилик қилғай. Агар подшоҳга ёмонликни ўргатсанг, у ёмонликни олдин ўзингга қилур.

Ҳикоят. Дебдурларки, амир Фазлун Биссувор ибн Ҳомоннинг^{43*} Ганжада подшоҳлик қилғон замонида Дайлабий халқининг улуғларидин бир муҳташам одам унинг муқараби⁴ ва мушовари⁵ эрди. Ул ҳамиша подшоҳга ёмонлик ўргатур эрди. Мамлакатнинг муҳташам⁶ одамларидин ҳар ким бир гуноҳ қилса, уни банд қилиб, зиндонга солур эрди. Подшоҳга дер эрдиким: «Озод одамга озор бермағил ва озор берғондин сўнг уни

¹ Ғарра — мағрурланиш.

² Имн — омон, хавфсиз.

³ Қурб — яқинлик.

⁴ Муқараб — яқин дўст.

⁵ Мушовари — кенгашиш.

⁶ Муҳташам — ҳашаматли.

ўлдирғил». Мана шул дайлабийликнинг машварати¹ била кўп одам подшоҳнинг қўлида ҳалок бўлди.

Иттифоқо, бир кун шу дайлабийлик кенгашдор бир гуноҳ иш қилди. Подшоҳ буюрди, уни банд этиб, зиндонга солдилар. Дайлабийлик подшоҳнинг олдига киши юбориб дедиким: «Мен минг тилло берурман, мени подшоҳ ўлдирмасун». Подшоҳ деди: «Мен сенинг ўзингдин ўрганмиш эрдим, сен ўзинг озодга озор бермағил ва агар озор берсанг ўлдирғил, деб ўргатар эрдинг». Дайлабийлик ёмонлик ўргатмоқнинг шумлиғидин ўз жонидин айрилди.

Эй фарзанд, барча орзуларнинг охирини нуқсон билғил, давлатга ғарра бўлмағил. Подшоҳнинг хизматида ҳурматли бўлғил, нединким, неъмат ҳашаматидин сўнг зиёдароқ бўлур, подшоҳ хизматининг иззати тавонгарликдин зиёдадур. Агар подшоҳнинг амалида ҳар қанча семирсанг ҳам ўзингни ориқ кўргизғил, токи имн бўлғайсан. Кўрғилки ориқ қўй ўлимдин имн бўлур.

Дирам учун подшоҳнинг хизматин тарк этмағил, нединким, дирам гулдек хушранг, хушбўй, машҳур ва азиздур ва лекин умри гулнинг умридек бебақодир ва яроқсиздур. Подшоҳнинг хизматида ҳар қанча дирамни кўп жам этсанг, унинг бақоси йўқдур. Подшоҳнинг хизмати дирам судининг сармоясидур. Бас, суд тилаб сармояни қўлдин бермағил, нединким, сармоя ўз жойида турса, ҳамиша суд умиди бордур. Аммо сармоя қўлдин кетса, суд умиди йўқолур.

Ҳар одам дирамни ўзидин азизроқ тутса, азизликдин хорлиқларга тушгусидур. Азиз одамнинг мол жамига рағбат этғони ўзин ҳалок қилғонидур.

Молни ўлчов ва андаза била жам этғил ва ўзга халққа ҳам ундин насиб берғил, токи халойиқнинг тили сенинг мазамматинг била боғлиқ бўлғай. Подшоҳнинг хизматида улуғ мартаба топғондин сўнг ҳаргиз подшоҳга хиёнат қилмағил. Агар хиёнат қилсанг ул мартабадин тушғонингдур ва хорлиқ домига етишғонингдур, нединким, подшоҳ бир кичик кишини улуғ қилса ва у бунинг эвазига хиёнат кўргузса, бу иш ул кишининг иззат ва улуғликдин маҳрум бўлмоғига сабабчидур, нединким, агар у кишига меҳнат ва хорлиқ етишмаса эрди, ўз валенеъммати баробаринда яхшилиқ қилғон кишига ёмонлик қилмас эрди.

¹ Машварат — кенгаш.

Ҳикоят. Амир Фазлун Биссувор бир кун ўзининг хожиби Абу Асирни Бурдаъ вилоятига сипоҳсоларликка юбормоқчи бўлди. Абу Асир хожиб деди: «То қиш фасли бўлмагунча бормасман, нединким, Бурдаънинг обу ҳавоси ниҳоятда ёмондур». Унга амир Фазлун деди: «Бундоқ эътиқод яхши эрмас, нединким, ҳеч киши ҳаргиз беажал ўлмағусидур». Хожиб деди: «Айтғонинг дурустдур, лекин то кишининг ажали етмаса Бурдаъга бормағусидур».

Эй фарзанд, дўст ва душман ишидин гофил бўлмағилки, сенинг нафинг дўстга ва зараринг душманга етсин. Улуғликка муносиблик улдурки, дўстга яхшилик, душманга ёмонлик била жазо еткурғайсан.

Давлатга, неъматга молик бўлғонингдин сўнг халойиққа наф еткурғил, саховатни халқдин дариг қилмағил. Давлати камолга етгон одамнинг хизматига бормағил, чунки камолга етиш — залолатга яқиндур.

Қаригон давлатманднинг атрофига яқин бормағил, чунки қарининг умри узоқ бўлса ҳам, халойиқ уни йигитларга қарагонда ўлимга яқинроқ тутарлар. Агар подшоҳнинг хизматида ҳамиша барқарор бўлмоқ тиласанг, Расул алайҳиссаломнинг катта амакиси ҳазрати Аббос ўз ўғли Абдуллоҳга айтғондек бўлғил. Ул ўз ўғлига деди: «Эй фарзанд, билғилким, бу киши, яъни Умар сенга эътимод қилди ва барча халқдин илгари тутди. Энди, агар (сенга) душман голиб бўлмасин десанг, беш хислатни маҳкам тутғил, шунда сен ҳамиша имн бўлғайсан. Биринчиси шуки, ҳаргиз ёлгон сўзламағил, иккинчиси, подшоҳ олдида ҳеч кишининг айбин айтмағил, учинчиси, подшоҳга ҳеч важҳ била хиёнат қилмағил, тўртинчиси, подшоҳнинг фармонига хилоф иш қилмағил, бешинчиси, подшоҳнинг сири, ҳасрати, кучсизлиғини ҳеч бир одамга айтмағил, нединким, киши бу беш хислат била ўз мақсудига етса бўлур».

Подшоҳнинг хизматида нуқсон қилмағил. Агар баногоҳ нуқсон қилсанг, ўзингни нодонликка солғил ва ул нуқсонни билмағондек кўргизғил, токи сенинг қасд била қилғонингни подшоҳ билмасин ва билмағонингга ишонсин.

Ҳамиша хизматга машғул бўлғил. Агар буюрмаса ҳам ўзгалар қилмоқчи бўлгон хизматни сен қилишни тилағил ва бажарғил. Ҳамиша хизматда ҳозир бўлғил, сени ҳар вақт сўраб қолсалар (тезда) топсунлар, недин-

ким подшоҳлар ҳамма вақт хизматкорларини имтиҳон қилурлар ва сени ҳамиша муқим кўрсалар, улуғ ва нофий¹ ишларни сенга эътимод қилиб буюрурлар, токи кичиклик ранжин чекмагунча улуғлик роҳатига ета олмағайсан...

Ҳамиша подшоҳнинг ғазабидин қўрқғил. Икки нарсани ҳаргиз хор ва саҳл² тутмағил: бири подшоҳнинг қаҳри, яна бири донишманднинг панди. Ҳар одамки бу икки нарсани саҳл ва хор тутса, ўзи хор бўлур ва агар сен бу даражадин илгари ўтиб, подшоҳ надимликлариға восил бўлсанг, надимлик шартларини билмоғинг керакдур.

УТТИЗ САККИЗИНЧИ БОБ

ПОДШОҲҒА НАДИМЛИК ҚИЛМОҚ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар сени подшоҳ ўз надимлиғига талаб қилса ва сенда надимлик хислатлари бўлмаса, қабул қилмағил, нединким, ҳар киши подшоҳнинг надимлиғини қабул қилса, ул дастлаб ўзида надимликка қанчалик хислати борлиғини аниқламоғи лозим. Чунки подшоҳ хизматида жулус³ рухсатин топгондин сўнг аввал беш сезгиси ҳиссиёти унинг фармонида бўлиши керакдур ва яна одамларга жирканч кўрингудай бадрўй бўлмаслиғи керак, токи бу кўринишдин подшоҳга малол етмасин ва яна форсий, арабий тил била иншо ёза билсин, токи агар бир вақт подшоҳ иншога ҳожатманд бўлса, надим шу ишни биткара олсин. Яна керакдурким, надим шоирликни ҳам билсин ва форсий, арабий байтларни кўп ёд ўқисин, токи бир вақт подшоҳга шоир керак бўлса, бошқа жойларга киши юбориб шоир талаб қилиб юрмасин, шоирлик хизматини ўша надимнинг ўзи бажарсин. Бундин бошқа, надим илми тиб ва илми нужумни ҳам билсин, токи табиб ва мунажжим керак бўлса, сен бу бобда ҳам билгонингни баён қилғайсан, бу била надимлик шартин бажо келтирурсан. Подшоҳ эрса сенинг ҳамма илмдин хабардор эканиннга эътимод қилғай ва хизматинг маъқул бўлғай. Яна созанда-

¹ Нофий — фойдали.

² Саҳл — енгил, қулай.

³ Жулус, мажлис.

ликдин ҳам хабардор бўлгайсан, токи подшоҳ бир хилват қилса, мутриб бундай хилватга кира олмаса, сен соз чертиб вақтини хуш қилгайсан, шу муносабат била подшоҳ сенга муҳаббат пайдо қилгай. Яна керакдурким муҳоки муҳоко¹ бўлгайсан. Яна кўп кулгили ҳикояларни, ажойиб сўзларни, нодир қиссаларни ёд билгайсан, нединким, ҳикоят билмагон надим ноком² бўлур. Яна керакдурким, нардобозликни ва шатранжбозликни ҳам билгайсан, лекин қиморбоз бўлмагайсан. Яна Қуръон, тафсир илмидин хабардор бўлгайсан ва ҳадис, шариат илмининг ҳар туридин зуфунун бўлгайсан. Агар подшоҳнинг мажлисида бу илмлар ҳақида орага сўз тушса, сен жавоб бергайсан, шунда қози, муфтиларни талаб қилишга ҳожат бўлмагай.

Яна ўтган подшоҳларнинг қиссаларини кўп ўқигон бўлишинг лозим. Сен барча подшоҳларнинг хислатларини ўз подшоҳинг олдида сўзлаб бергайсан, токи шу сўзларинг подшоҳнинг кўнглига таъсир этгай.

Ҳар сўзнинг истеъмол вақтини билгайсан, вақтга номуносиб сўз айтмагайсан. Мардона ва баҳодир бўлгайсан, нединким, подшоҳ ҳамиша ҳам ишрат ва томошага машғул бўлгусидур. Баъзи вақт подшоҳ муҳораба ишига машғул кўргизгусидур. Бундай вақтда баҳодирлик кўргизгил, токи агар ўлсанг яхши от била ўлгайсан ва сенинг қабила, фарзандларингнинг ҳақини тўлаб туриш подшоҳга вожиб бўлгай. Агар ўлмай қутулсанг ишинг улуғ бўлгай ва подшоҳга муътамад³ муътабар бўлурсан. Бу айтилгонларнинг ҳаммаси сенда бўлса, шундин кейин подшоҳнинг надимлигига лойиқ бўлгайсан.

Агар мақсудинг нон емоқ, шарбат ичмоқ, ҳазил айтмоқ бўлса, бу надимлик эмасдур, балки насимлик⁴ дур.

Надимликнинг барча тадбирин билгил, токи хизматинг бекор кетмагай. Мажлисида подшоҳнинг ҳолидин ҳаргиз ғофил бўлмагил ва подшоҳнинг ғуломларига қарамагил. Соқий сенга коса берса олгил, аммо унга назар қилмагил ва ўзингни сақлагил, токи подшоҳ сени

¹ Муҳоки муҳоко — бир бири билан сўзлашиш.

² Ноком — истагига етмаган.

³ Муътамад — ишончга сазовор.

⁴ Насимлик — разиллик.

унга мойил кўрмасин ва қози Абдумалик Ақайрийнинг бўйнига тушғон иш сенинг бўйнингга ҳам тушмасин.

Ҳикоят. Эшитдимки, халифа Маъмун қози Абдумалик Ақайрийни^{44*} ўзига надим қилди. Қози набизни кўп ичар эрди, шунинг учун подшоҳ уни қозилиқдин маҳрум этгонди. Бир куни мажлисда бир ғулом соқий бўлди ва ул қозига набиз берди. Қози набизни олур вақтида ғуломга қараб бир кўзи била унга ишорат қилди, бир кўзини юмди. Унга Маъмун халифанинг кўзи тушди. Қози халифанинг кўрғонин билиб қолди. Қози ғуломга қилғон ишоратини халифадин яширмақ учун бир кўзини ишорат қилгондек юмуқ тутди. Халифа бир соатдин кейин қасд била: «Эй қози, кўзингга нима тушди?» — деб сўради. Қози деди: «Эй халифа, билмадим, ушбу соат кўзим юмулди». Шундин кейин қози ҳам хоҳ йўлда кетаётгон бўлсин, хоҳ уйга кетаётгон бўлсин, одамлар била кетаётгон вақтда ҳам, якка ўзи бўлгон вақтда ҳам, ҳатто зиёфатга кетаётгон вақтда ҳам асло кўзини очмади, токи халифанинг кўнгли шубҳадин холи бўлмагунча.

Демак, ҳар киши подшоҳга надим бўлмоқ тиласа, келажакни кўргувчи, ақлли ва огоҳ бўлиши лозим. Шунда подшоҳ хизматида кўп вақт яхши от била умр кечиргай ва ишни охирига етказгай.

УТТИЗ ТУҚҚИЗИНЧИ БОБ

ДАБИРЛИК ВА КОТИБЛИК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар дабир¹ ва котиб бўлсанг, ёзма нутқни яхши эгаллагил, хатни яхши билғил ва кўп ёзмоқни одат қилғил, токи яхшироқ моҳир бўлгайсан.

Ҳикоят. Ундоқ эшитиб эдимки, ҳожиб Исмоил^{45*} шанба куни девонхонада^{46*} ўтириб, бир нарса ёзар эди. Котибларга қараб деди: «Ҳар шанба куни ўзимнинг котиблигимда нуқсон кўраман, бунинг сабаби шу жиҳатданки, мен ҳар жума куни девонхонага келмайман ва ҳеч нарса ёзмайман. Бир кун то пешингача хат ёзишни тарк этгонимнинг нуқсони менга таъсир қилур ва хатимда нуқсон кўрурман».

Бас, эй фарзанд, ҳамиша хат ёзишга машғул бўлғил, номада кўп арз ёзишни одат қилғил ва номани

¹ Дабир — иш юритувчи.

истиоралар, ибратли ҳикоялар, масаллар, шеърлар, ибратли фикрлар била бойитғил. Агар ёзув форсча бўлса, бу сўзларни форс тили била ёзиб ўтирмағил, чунки бундай сўзларни халқ тушунмайдур, у яхши эмас, хусусан, қадимғи форс дарий тилини кўп халқ тушунмайди, шунинг учун дарий тил била ёзилмағон маъқул.

Араб ёзувидағи қофия — бир санъатдур, у ёқимли эшитилур, аммо форс тилидағи қофия ёқимсиз эшитилади. Энг яхшиси форсча қофияни татбиқ этмаслик керак. Аммо сенинг ўзинг қадимғи дарий тилида гапирмаслигинг керак, энг юксак услуб била, нозик ва қисқа сўз била гапирғил.

Номада сажънинг ўзи бир ҳунардур, лекин сажъ форсча номада нохуш кўринур. Ҳар сўзниким ёзсанг ширин, мустаар¹, ва мухтасар² ёзғил. Котибга соҳиб идрок бўлмоқ ва котиблик сирларин яхши билмоқ, рамзли сўзларни англамоқ лозимдур.

Ҳикоят. Шундоқ эшитғонманки, эй фарзанд, сенинг бобонг султон Ғазнавий (Маҳмуд) Бағдод халифаси Алқодир биллоҳга^{47*} нома ёзиб юборди ва дедиким: «Мовароуннаҳрни менга берғил, йўқ эрса қилич била олурман ва раият³ менга мутиъ бўладилар. Агар сен Мовароуннаҳр тасарруфининг ёрлиғини юборсанг, мен у ёрлиқни халойиққа кўргузарман, токи сенинг фармонинг била раият менга мутиъ бўлғайлар».

Алқодир биллоҳ элчи юбориб деди: «Оламда менга Мовароуннаҳр раоёсидин⁴ мутиъроқ қавм йўқдур, ҳаргиз бермасман. Агар сен мендин фармон етмай туриб уларга қасд қилсанг, барча оламини сенга душман қилурман».

Султон Маҳмуд бу сўздин танг бўлиб, халифанинг элчисига қараб: «Менинг ҳақимда бу сўз муносиб эмас эрди. Энди Қодирга айтғил, мен икки минг фил била бориб, халифани филларнинг оёғи остида вайрон қилурман ва Бағдод тупроғини филларга юклаб,

¹ Мустаар — ўзлаштирилган.

² Мухтасар — қисқача.

³ Раият — бир ҳукмдорга тобе халқ.

⁴ Раоё — тобе халқлар.

Газнинг олиб келурман ва филларни восита қилиб катта таҳдид¹ тахвиф² кўргузурман».

Халифанинг элчиси қайтиб келиб, халифага мазкур хабарни еткурди. Халифа бунинг жавобини элчига топшириб юборди ва элчи султон Маҳмуднинг вилоятига етди. Султон Маҳмуд тахт устида ўтириб эрди. Ҳожиблар³, муқарраб⁴лар, амирлар, сипоҳийлар атрофида саф тортиб турардилар ва маст филларни келтириб, улуғ ҳайбат била кўчаларда қатор қилиб қўймиш эрдилар. Шундин кейин элчини кўринишга келтирдилар. Элчи номани султон олдига қўйиб деди: «Амиралмўъминин юборғон номасин ўқидим, унга лойиқ жавоб ёзиб юбордим», — деб мени сизга йўлламиш». Хўжа Абу Наср Мешкон^{48*} султоннинг муншийси эди. У номани олиб очиб ўқиди. Номани бошида «Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим» деб ёзилғон эрди. Ундин кейинги сатрда «алиф, лом, мим» деб ёзилғон эрди ва раббил оламин...» деб ёзилғон эрди, бошқа бирорта сўз ёзилмағон эрди.

Султон Маҳмуд ҳамма котиблар била ўйлашиб кўриб «бу қандай сўздур, — деб Қуръондаги ҳар байтники алиф, лом, мим бўлса ўқиб, тафсир қилди. Ҳеч бири унинг сўзига жавоб эмас эрди. Ниҳоят, Абу Бакр Қаҳноний^{49*} (у ўтирғонича йўқ эрди, аёқ устида турғон ёш йигит эрди) шундай деди: «Эй худованд, халифа сизга алиф, лом, мимни ёзиб юборгани йўқдур. Сиз уни фил била кўрқитиб ва хавф бериб нома юбормиш эрдингиз ва Бағдоднинг тупроғини филларга юклаб Газнинг келтурурмиз, деб эрдингиз. Шу жиҳатдин халифа: «Худо филбонларинг бошига не кўйларни солғонин наҳотки тушунмамишсан?» — деб ёзмишдур. Сизнинг фил юришингизга жавоб ушбудур».

Султон Маҳмуд бағоят диёнатлиғ одам эрди. Бу сўзни эшитгач, ҳайратда қолиб, кўп вақтга қадар ҳуши қочди ва йиғлаб зорлиқлар қилиб, халифадин узр тилаб, унга мактуб йўллади. Абу Бакр Қаҳнонийга хилъат бериб, тарбият қилди ва надимларнинг орасидин ўрин берди. Кўрмасмусан, Қаҳноний бир сўзнинг сабаби била шунингдек улуғ даражага етди.

¹ Таҳдид — дўқ қилиш.

² Тахвиф — кўрқитиш.

³ Ҳожиб — дарвозабон.

⁴ Муқарраб — ақин дўст.

Ҳикоят. Эшитибманким, Сосонийларнинг салтанати замонида Абу Али Самжур^{50*} дегон шахс Нишопурда ҳоким эрди. Айтур эдиким, мен Хуросон амирининг сипаҳсоларидурман, лекин амирнинг даргоҳига бормас эрди. Бу замон Сосонийлар давлати замонининг охири эрди. Уларнинг Абу Алини зўр била қўлга киргизгудек қуввати йўқ эрди. Абу Али уларнинг отига хутба ва сикка ўқиб, ақча чиқарарди ва бир оз ҳадя юборарди. Улар Абу Алидин ложарм рози бўлардилар. Уша замонда Абдужаббор Хўжоний дегон бир одам бор эрди. У одам Хўжонда хатиб эрди. Ул фикҳ¹ ва одоб илмини яхши билур, эс-ҳушлик ва доно котиб эрди. Абу Али уни Хўжондин чақириб келтириб, ўзига котиб қилиб олди ва баланд мартабага кўтарди. Абу Али ундин бемашварат ҳеч иш қилмас эрди, нединким, ул бағоят кифоятлиғ² одам эрди.

Аҳмад Рофеъ Хуросон амирининг котиби эрди, кўп фозил ва мухташам одам эрди. Мовароуннаҳрнинг жами иши унинг қалами остида эрди. Ул Абдужаббор Хўжоний била қаттиқ дўст эрди. Хусусан, фазли илм муносабатидин бир-бирига дўстлик қилур эрдилар. Бир кун Хуросон амирининг вазири амирга деди: «Агар Абдужаббор Хўжоний Абу Алини осонлик била қўлга киргизса бўлур эрди, нединким Абдужабборнинг тадбири била Абу Али шундоқ густоҳлиқларга иқдом³ кўргузадур. Абу Алига шундоқ нома ёзмоқ керакдурки, агар сен менга чокарлик⁴ қилиб итоатимда бўлсанг, ушбу нома етишгач, Абдужабборнинг бошини кесиб, тўрвага солиб, борғон қосид⁵га топшириб, даргоҳга юборгил. Шундин кейин сенинг итоатингнинг ростлигини билурман, нединким, ҳарнаки қилурсан, унинг тадбири била қилурсан. Агар юбормасанг, менким Хуросон амиридурман, сенинг устингга бостириб борурман, урушга омода⁶ бўлғил».

Бу тадбирни иттифоқ қилишғондин сўнг ҳамма деди: «Бу нома Аҳмад Рофеънинг хати била ёзилсин, нединким Аҳмад Абдужабборнинг дўстидур. Ул одам

¹ Фикҳ — диний илм.

² Кифоятлиғ — етук.

³ Иқдом — қадам.

⁴ Чокар — хизматкор.

⁵ Қосид — элчи.

⁶ Омода — тайёр.

юбориб Абдужабборни хабардор қилур ва Абдужаббор бир тарафга қочиб кетур». Бу маслаҳатдин сўнг Хуросон амири Аҳмад Рофеъни чақириб деди: «Абу Алига ушбу тариқа нома ёзгил ва номани ёзгонингдин сўнг уч кеча-кундуз ушбу маконда бўлгил, ҳеч жойга кетмагил. Сенинг мутобе¹ ларингдин ҳеч одам қошингга келмасин, нединким, Абдужаббор сенинг дўстингдур. Агар у қўлга кирмаса, сен унга хабар юбориб, қочишга йўл кўрсатгон бўлурсан».

Аҳмад ҳеч чора қила олмади ва ўз-ўзига деди: «Қошкийди, мен ҳаргиз котиб бўлмасам ва шундоқ фозил, донишманд дўстим менинг хатим била ўлмағай эрди». Ниҳоят, «ан юқатталу», яъни «агар ўлдирсалар, оёқ-қўлни михласалар»,— дегон араб ибораси ёдига тушди. Аҳмад ўз-ўзига деди: «Бу рамзни Абдужаббор билур ва ўзга киши бу сўзинг сирига тушунмас. Энди мен дўстлик шартини бажо келтирай».

Номани ёзиб бўлгондин сўнг номанинг охирига, яъни унвон²нинг бир тарафига нозик қалам била бир алиф, иккинчи бир тарафига бир нун ёзди, яъни «ан юқатталу»га ишора қилди. Номани Хуросон амирининг қўлига берди. Амир номанинг унвонига қарамай, ўқиб муҳр босди, хатни Жаммозабон отлиқ бир ишончли кишига топширди, лекин уни хат мазмунидин огоҳ қилмади ва деди: «Бу номани Абу Алига элтиб бергил, у сенга бир нима берса олиб келгил». Аҳмад Рофеъни эса уч кунгача уйдин чиқармадилар, уч кундин сўнг қўйиб юбордилар. У дилтанг бўлиб уйига келди.

Жаммозабон Нишопурга келиб, мазкур номани Абу Алига топширди. Абу Али номани олиб ўпди ва Хуросон амирининг ҳоли-саломатлигин сўради. Абдужаббор ҳам бу мажлисда ўтиргон эди. Абу Али номани унга бериб деди: «У муҳрни йиртиб, хатни олиб ўқиғил. Фармонда ҳар на хабар бўлса маълум қилгил».

Абдужаббор номани олиб унвонга қаради: бир тарафда бир алиф ва бир нун кўрди. Дарҳол «ан юқатталу» ояти ёдига тушди. Билдики, бу нома унинг қатли бобида келмишдур. Муҳрини очмай, номани ерға қўйиб, бир қўли била бурнини ушлаб: «Бурнимнинг қонини ювиб келаман» деб ташқарига чиқди ва бир жойга бориб пинҳон бўлди. Абу Али унга мунтазир

¹ Мутобеъ — тобе.

² Унвон — мактубдаги манзилгоҳ.

бўлиб бир оз вақт ўтирғондин кейин деди: «Ташқари чиқиб Абдужабборни чақириб келтиринг». Аммо ташқари чиқиб уни топмадилар. Бир кўрғон киши деди: «Абдужаббор мажлисдин чиқиб, бир отга миниб кетди».

Абу Али бошқа бир котибга номанинг мухрини очиб ўқишни буюрди. Ул котиб номани ўқиди, Жаммозабоннинг олдида аҳвол маълум бўлди. «Бу номада не сўз ёзилғонин ким айтдики, ул чиқиб қочди», — деб барча таажжуб қиларди. Абу Али гарчи бу ишга шодмон бўлса ҳам, аммо Жаммозабоннинг олдида кўп ҳижолатлиг бўлиб кўринди ва шаҳарга муноди¹ қилди. Абдужаббор пинҳоний бир одам юбориб дедиким: «Мен фалон жойда ўтирибман». Абу Али бунга хушхол бўлиб, унинг омонлиғига шукр қилиб айтиб юборди: «То Жаммозабон кетгунча ўша жойда бўлгил». Бир неча кундин сўнг Жаммозабонга хилъат бериб, бутун бўлғон ҳолининг мазмунини бир номага ёзиб: «Бизларнинг бу ҳолдин ҳеч хабаримиз йўқдур», — деб онт ичди ва кўп узрлар била номага зинҳор жавоб ёзишни тилади. Хуросон амири ҳам бу ҳолнинг сиридин ҳайрон бўлиб, тезда нома юборди ва деди: «Гуноҳини бу шарт била афв қилурманки, бу номада на сўз ёзилғонин қандай қилиб билғонини айтсин». Шу аснода Аҳмад Рофеъ айтди: «Менга омонлик берғил, токи у розни мен сенга айтайин».

Кейин унга омонлик берди. Аҳмад барча аҳволни айтиб деди: «Мен унга хабар бердим». Шундин кейин Хуросон амири Абдужабборнинг гуноҳин афв қилди ва ўзининг юборғон номасини қайтаришни талаб қилди. Шу рамузни² ўз кўзи била кўрмоқ истади. Номани қайтариб келтирдилар, шу рамузни амир ўз кўзи била кўрди, у Аҳмаднинг айтғонидек эрди. Абдужабборнинг донишлиғига ва унинг идрокига таажжуб қилдилар.

Эй фарзанд, котибликнинг яна бир шarti улдулки, котиб бўлғонингда ҳамиша подшоҳ ҳузурнда ҳозир бўлғил ва ҳар ишнинг отини билғил. Барча ишни имтиҳон қилғил, бир ишдин фаромуш бўлмағил,³ ҳамма ишни ёдингда сақлағил ва барча девоннинг

¹ Муноди — хабар бериш.

² Рамуз — имо-ишорат.

³ Девон — давлатнинг крим-чиқимлари ёзиладиган дафтар ва шу ишлар олиб бориладиган маҳкама.

ҳолидин огоҳ бўлғил. Ҳамма омилнинг¹ муомалаларин билғил ва ҳар турли ишни билмакда тажассус² қилғил. Мазкур изланишларнинг суди сенга ҳозир кўринмаса ҳам, кейинчалик киши мазкур изланишларга муҳтож бўлиб қолади. Лекин билғонингни бировга айтмағил, агар ноилож бўлсанг ва айтсанг ихтиёр ўзингда. Зоҳирда³ вазир ишининг имтиҳонига машғул бўлмағил ва лекин ботинда барча ишдин огоҳ бўлғил. Барча ҳисобга қодир бўлғил ва ҳар дақиқа иш била машғул бўлғил. Бу ишлар котибнинг ишидур. Подшоҳнинг сирини айтмағил ва ҳар бир ишдин подшоҳни огоҳ қилғил.

Хаттотликка қодир бўлиб, ҳар турли хатни ўқиб, ёзмоқни билсанг улуғ ҳунардур. Лекин буни бошқа бир кишига зоҳир қилмағил, токи ҳар қандай хатни ҳаммага машҳур қилмағил ва сендин подшоҳнинг эътимони кам бўлмасин. Алдамчилик била шуҳрат қозонмағил, агар киши одамлар орасида ёлғон-яшиқларни сўзловчи бўлса ва буни ким сўзлагонин билмасалар, балки сенинг бўйнингга тушар. Ҳар қандай таҳқирлангон, паст ишни қилмағил. Бекор қолгон чоғларингда хатингни уйдирма қилмағил. Ҳожат вақтида бир нав ишни бажарғилки, у бир кун ишингга яраб, улуғ ишларга сабабчи бўлсин ва ҳеч одам сендин даргумон бўлмасин. Нетайким, кўп муҳташам ва фозил кишилар хато қилишдин ҳалок бўлдилар.

Ҳикоят. Эшитибманки, Рабеъ ибн Мутаҳҳар ал-Қусвий ҳожиб Исмоилнинг девонхонасида бағоят улуғ ва муҳтарам котиб эрди. У музаввар⁴лик хатини ёзарди. Бу хабар ҳожиб Исмоилнинг қулоғига етди. Ҳожиб Исмоил ҳайрон бўлди ва шунингдек фозил ва доно кишини музавварлик журми⁵ била ўлдириб юборишга андиша қилур эрди. Ҳожиб энди нима иш қиларини билмасди, унинг ўзига бу розни ҳаргиз изҳор қила олмас эрди.

Иттифоқо, бир кун соҳиб (ҳожиб Исмоил) касал бўлди. Ҳамма халқ уни кўргани борди. Ҳатто Рабеъ ҳам соҳибнинг олдига бориб ўтирди ва сўради: «Эй соҳиб, касалингиз нечукдир, қайси шаробни ичарсиз ва қайси

¹ Омил — амалдор.

² Тажассус — қидириш.

³ Зоҳирда — очиқдан-очиқ.

⁴ Музаввар — сохта, ёлғон.

⁵ Журм — гуноҳ.

таомни ерсиз?» Соҳиб деди: «Шаробдин фалон шаробни ичарман ва таомдин сен ейдиган таомни танаввул қиламанки, у музавварлик таомидур». Котиб билдики, ҳожиб Исмоил унинг ишидин огоҳ бўлибдур. У деди: «Эй худованд, сенинг бошинг ҳақи, энди бу ишни қилмасман». Соҳиб деди: «Агар бундин сўнг қилмасанг, бурунги қилгон гуноҳларингни афв қилурман!»

Демак, музавварлик қилмоқ улуғ гуноҳдур, ундин парҳез қилмоқ керакдур. Мен ҳар пешанинг сўзини айтиб тамом қила олмасман, ҳар бобдин сенга бир неча керак сўзни айтарман, бундин ҳар бир воқеа сенга маълум бўлғай. Агар котиблик даражасидин ўтиб, вазирлик мартабасига етсанг, ҳар сўзга вақти била амал қилғайсан.

ҚИРҚИНЧИ БОБ

ВАЗИРЛИКНИНГ ШАРТ ВА РАСМЛАРИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар вазирлик мансабига етсанг, турли ҳисобот йўлларини, муомала тариқини яхши ўрганиб олғил, подшоҳга ҳамма вақт тўғри йўлларни баён қилғил, инсофлик бўлғил. Барча молни ўз уйингга жам этмағилки, кўп нарсага ҳирс қўйгон киши кўп нарсадин тезроқ ажралур. Агар сени ўз ҳолингга қўйсалар ҳам, кейинроқ қўймаслар. Сенга вақти била берсалар ҳам, кейин сендин талаб қилурлар. Подшоҳнинг молини яхши сақлағил. Агарда есанг, икки бармоқ била егил, токи томоғингда қолмасин.

Ўзга амалдорларнинг қўлини буткул боғламағил, нединким, ўтга ўтин солмасанг, кабоб хом қолур. Ўзгаларга ярим тангани едирмасанг, ўзинг бир тангани ея олмассан ва агар едирмай есанг, у амалдорлар барча хомуш ўтирмаслар ва барча пинҳон ишларни ошқора қилурлар.

Валинеъмат подшоҳ ҳақида инсофлик бўлгонингдек, лашкар ҳақида ҳам инсофлик бўлғил ва арзимас нарсаларга назар солмағил. Оз маблағ учун кўп лашкарни ўзингга ва подшоҳга душман қилмағил. Агар кифоят қилмоқ ва мол жам этмак тиласанг, вайрон мамлакатларни обод қилғил, токи чандон даромад ҳосил бўлғай ва ўзгага зараринг етмағай.

Ҳикоят. Бундоқ эшитибманки, форс подшоҳларининг бири бир важҳ била ўзининг вазирини маъзул

этиб,¹ вазирлик мансабини бошқа бир кишига берди. Маъзул бўлгон вазирга деди: «Сен қайси жойни ихтиёр этсанг, ўша жойни сенга берурман, то ўзингнинг хеш ва ақраболаринг била унда макон тутиб, ризқ-рўзингни еб, осойишта яшағил». Вазир деди: «Менга ризқ-рўз даркор эрмас ва мен барча нарсамни подшоҳга бердим. Мен ҳаргиз ободон мулк тиламасман. Агар менга тараҳҳум қилсангиз, ўз мулкингиздан бир вайрон кентни беринг токи мен ўзимнинг мутааллиқотим² била унга бориб обод қилиб ўтирай». Подшоҳ буюрдиким: «Ҳар қанча вайрон кент вилоятимда бўлса, унга беринг!?». Подшоҳ фармонин бажармоқ учун кишилар мамлакатнинг бошидан аёғигача ахтариб, бир қарич вайрон ерни топмадилар. Охирда қайтиб келишиб: «Мамлакатда унга бергулик вайрон ер топмадик», — деб хабар бердилар. Вазир подшоҳга қараб деди: «Эй худованд, мен билур эрдимки, менга бергудек вайрона йўқдур, аммо муддаом шулдурки, бу вилоятни мендин олдинг, энди уни шундоқ одамга берғилки, бир вақт ул одамдин қайтиб олур бўлсанг, менинг қайтиб берғонимдек бўлсин ва шу ободлик била яна сенга топширсин». Подшоҳ бу сўзни эшитгондин сўнг мутаассир бўлиб, маъзул бўлгон вазирга узрлар айтди ва хилъатлар кийдириб, яна вазирлик мансабини унинг ўзига қайтариб берди.

Демак, вазир бўлсанг ҳамиша вайроналарни обод қилғил ва додгар бўлғил, токи ҳамиша подшоҳнинг олдида тилинг узун бўлсин. Деҳқонга парварिश ва ободонликка кўшиш кўргузиб, жаҳондорлик қилғил. Билки, жаҳонни лашкар била ва ободонликни адлинсоф била қўлга киргузса бўлур. Демак, адл ва инсофдин ғофил бўлмағил. Агар ҳар нечаким рост ва беҳиёнат бўлсанг ҳам ҳамиша подшоҳдин қўрқғил. Агар подшоҳ ёш ўғлон бўлса ҳам уни кичик деб ўйламағил, нединким, подшоҳзодалар сув қушларининг чоғасидек³ дурки, улар юзмакни ўрганишга муҳтож эрмаслар. Демак, оз фурсатда сенинг яхши ва ёмонлигингдан огоҳ бўлурлар. Агар подшоҳ улуғ ва балоғатга етгон бўлса, икки хил хулққа эга бўлур: ё донодир, ёки нодондур. Агар доно бўлса, сенинг

¹ Маъзул этиш — ишдан бўшатиш.

² Мутааллиқотим — тааллуқли нарсаларим.

³ Чоғасидек — боласи, жўжасидек.

хиёнатингга ҳеч рози бўлмас ва бир важҳ топиб сенинг кўлингни қисқа қилур ва агар худ нодон ва жоҳил бўлса, сени ёмонроқ важҳ била ишдин маъзул этиб, ўлимга ҳукм қилур, донодин жонинг омон қолур, нодондин бирор важҳ била ҳам қутула олмассан.

Подшоҳ ҳар ерга борса, ундин ажралмағил ва уни танҳо юбормағил, токи душманлар сенинг ёмон сўзингни (подшоҳга) айтиб, подшоҳни сендин мутағаййир¹ қилмасинлар. Подшоҳнинг ҳолидан ҳаргиз гофил бўлмағил, чунки подшоҳ даргоҳидаги акобирларнинг² барчаси жосусингдурлар ва аҳволингни подшоҳга айтурлар. Подшоҳнинг ҳар нафасидан огоҳ бўлғил, токи ҳамиша эминда бўлғайсан, яъни заҳарни заҳар тузатмишдур. Атрофингдаги подшоҳлар ҳолидан ҳам огоҳ бўлғил, нединким, дўст ва душман подшоҳнинг не еронин ва не ичғонин билғай. Сен уларнинг мамлакатиндин ўз мамлакатингдин кўра ҳам яхшироқ огоҳ бўлғил.

Ҳикоят. Ундоқ эшитдимки, Фахруддавланинг замонида Исмоил бинни Аббод икки кун уйидин ташқари чиқиб, девон маснадида³ ўлтурмади ва кўриниш бериб, девон ва халқ аҳволин сўрамади. Фахруддавланинг жосуслари бу аҳволни келиб айтдилар. Фахруддавланга киши юбориб, ул орқали шундай нома йўллади: «Сенинг паришон ҳоллиғинг ва дилтанглиғингни эшитдим, қайси воқеага кўнглинг машғул бўлиб, паришонлиғ етишғонин айтғил, токи биз ҳам ўшал ишнинг маслаҳатин қилғаймиз. Агар биз тарафдин дилтанглик етгон бўлса айтғил, токи биз сенга узр айтайлиғ». Исмоил бинни Аббод деди: «...ул ҳазратдин бу бандага ҳеч бир дилтанглик етишғон эрмас ва мамлакатинг ҳоли тартиблиғ ва фароғатдадур. Ул ҳазратнинг давлатидин ҳамиша вақтим хушнуддур, бул банданинг кўнгли паришонлиғи тезда зойил бўлур⁴». Учинчи кун хушҳоллик била Фахруддавланинг олдиға келди. Фахруддавла сўради: «На важҳ била кўнглингга паришонлиғ етди?» Исмоил бинни Аббод деди: «Қашқарға юборган жосусларимнинг бири ёзиб юбормишки, хоқон ўзининг сипоҳсоларининг қулоғига бир сўз айтибдур, аммо ул на сўз дегонин билмабдур. Бу

¹ Мутағаййир — ўзгарган.

² Акобир — энг катталар.

³ Маснад — тахт.

⁴ Зойил бўлмоқ — тарқалмоқ.

сўзни эшитғонимдин сўнг, яъни Қашқарда хоқон сипоҳсоларига на сўз деғонлигин бул ерда туриб билмағонимдин жуда дилтанг бўлиб, томоғимдин нон ўтмади. Ушбу кун «Хоқон на сўз деғони менга маълум бўлди», — деғон яна бир хабар келди. Шундин сўнг кўнглимга хушқоллик етишди ва дарҳол даргоҳингизга келдим».

Бас, эй фарзанд, подшоҳларнинг ҳолидин хабардор бўлғил ва барчасининг аҳволин ўз подшоҳингга маълум қилғил. Сенинг ихлосмандлигинг ва хайрихоҳлигинг ўз подшоҳингга зоҳир бўлсин, токи дўст-душман қўлидин омон қолгайсан.

Агар бировга амал берсанг, муносиб одамга берғил. Мол-дунёга тамаъгир бўлғон жоҳилларнинг ва бедодгарларнинг¹ қўлига халқни топширмағил ва сармоясиз амалдорларга улуғ амал бермағил.

Бир кун Абу Зар Жамҳардин: «Сосоний авлодининг иши амал бобида нима учун тубанликка тушди?» — деб сўрадилар. Абу Зар Жамҳар деди: «Шул жиҳатдинки, улар улуғ ишда кичик амалдорлардин мадад талаб қилдиларки, уларнинг иши бу ерга етди».

Муфлис ва бенаво омилларга² амал бермағил, хусусан улуғ амал бермағил, чунки у ўзининг қорни тўймагунча сенинг беҳбудингга³ қарамағай. Омилким қувватлик ва молдор бўлса, билки ул ўз ишига асло машғул бўлмас, тезда сенинг ишинг била ишғол бўлур. Чунончи, кўрғилки, экинга сув бермоқ тиласалар, экин солмаси⁴ сув ичиб ҳўл турғон бўлса, сув тезроқ экинга етар ва агар солма қуруқ турғон бўлса, то солма ўзи сувдин тўймагунча экинга сув юбормас. Бас бенаво омил ҳам қуруқ солмадекдурки, бурун ўзи тўяр, ундин кейин сенга берар.

Ўз сўзингни улуғ тутғил ва фармонингни улуғ ҳисоблағил, ҳеч одамга унинг хилофини қилдирмағил.

Ҳикоят. Эшитдимки, Абул Фазл Балъамий^{51*} Суҳайл Хўжонийни Самарқанднинг соҳиб девонлиғига буюриб, хилъат ва ёрлиқ берди. Суҳайл кетар куни хайрлашмоқ ва фармон тиламоқ учун Абул Фазлнинг олдига борди ва айтадурғон сўзин айта олмай хилват

¹ Бедодгар — зулм қилувчи.

² Муфлис ва бенаво омиллар — камбағал ва бечораҳол амалдорлар.

³ Беҳбудингга — ишингга.

⁴ Экин солмаси — экин ариғи.

(жой) талаб қилди. Жойни холи қилдилар. Суҳайл деди: «Эй худованд, мен банда кетаман, маъмур бўлғон иш устига борғондин, сўнг, албатта сизнинг тар-фингиздин неча фармонлар бандангизнинг олдига борур. Энди сиз мен қулингизга бир нишон қилсангиз эрдик, токи мен банда қайси фармонни айтарни ва қайси фармонни қилмаслиғимни билсам». Абул Фазл деди: «Тўғри эй Суҳайл, яхши сўз дединг. Билурманки, бу сўзни сен кўп вақт андиша қилмишсан¹, бизга ҳам андиша қилмоқ керакдур, аммо дарҳол жавоб бериб бўлмағусидур. Сен бир неча кун таваққуф қилғил». Суҳайл уйига кетди. Абул Фазл дарҳол Сулаймон бинни Яҳё ал — Маонийни соҳиб девон қилиб, унга ёрлиқ ва сарупо бериб юборди. Суҳайлга деди: «Сен бир йил уйдан чиқмай ўтирғил». Суҳайл бир йил уйда ўтирди ва Абул Фазл бир йилдин сўнг уни олдига чақириб деди: «Эй Суҳайл, бизнинг икки фармонимизнинг бири рост ва бири ёлғон эканин қачон кўрмиш эдинг. Улуғ жаҳонни биз шамшир била итоат қилишга ўргатурмиз. Бизнинг кичикларга беадаблик ва нофармонлик ўргатиб, фармон била иш қилмағил, деганимиз камоли аҳмоқликдур. Бизнинг фармонимиз бирдур, дарҳол ул ишни қилурлар ва ҳар ишни қилмоқ тиламасак, ҳаргиз буюрмасмиз. Бизнинг ҳеч одамдин қўрқинчимиз йўқдур. Бизнинг ҳаққимизда шундоғ гумон қилибсан, бу сенинг ожизлиғингдур. Сен бу ишда бизни пиёда қилмоқчи бўлмишсан, биз ҳам сени амалдин пиёда қилдик, токи сен ушбу гумон била ҳеч бир амалга ярамағайсан».

Бас, эй фарзанд, то ўлгунча ёлғон фармон ёзмағил. Агар қайсики амалдор сенинг фармонинг била иш қилмаса, унга қаттиқ уқубат қилғил, то ўзинг тиркликда фармонингни муаззам тутмасанг, сендин сўнг ҳеч ким сенинг фармонинг била иш қилмас. Ундоқким, ҳали ҳам ўлғон вазирларнинг фармони била иш қилурлар. Бас, подшоҳ била вазирнинг сўзи бир бўлмоғи керакдур, то амр қатъий, ҳурмати барқарор ва давлати пойдор бўлмоғи зарур.

Набизни ичмағилки, ундин ғафлат пайдо бўлур.

¹ Андиша қилмишсан — ўйлаб кўргансан.

² Таваққуф қилғил — тўхтаб турғил.

Агар вазир ҳам, подшоҳ ҳам набиз ичишга машғул бўлса, мамлакатда халал¹ пайдо бўлур.

Бас, ўзингни ва подшоҳингни омон сақлагил ва айтғонимдек бўлгил, нединким, вазир мамлакатнинг посбони бўлур ва посбонга посбон керак бўлғони ниҳоятда айбдур. Бас, агар вазир бўлмай, сипоҳсолар бўлсанг, унинг шартларини энди айтурман.

ҚИРҚ БИРИНЧИ БОБ

СИПОҲСОЛАРЛИК ШАРТЛАРИ ВА ОДАТЛАРИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар сипоҳсолар бўлсанг, лашкарингга эҳсон кўргузгил, ҳам ўз тарафингдин, ҳам подшоҳ томонидин уларга яхшилик расмини тузгил. Ҳамиша ҳайбатлик бўлгил, лашкар чекмак ва уруш қилмак тариқин билгил. Уруш куни ўнг тарафга ва сўл тарафга кўп уруш кўрғон саркардаларни юборгил. Шижоатлироқ саркардани ёки баҳодирроқ қавми лашкарнинг орқа жаноҳига² қўйгил, токи лашкарнинг орқаси қувватлик бўлсин. Агар душман қанчаки ожиз бўлса ҳам уни ожиз кўрмагил ва унинг ҳақида ҳам қувватлик душман ҳақида қилғон эҳтиётингни қилгил.

Урушда далирлик қилмагилким, далирлик сабабин лашкарни барбод қилурсан ва баддил бўлмагилким, баддиллик жиҳатидин ўз лашкарингга ҳазимат³ еткурсан.

Жосус юбориб, хасминг ҳолидин огоҳ бўлмоқдин гофил бўлмагил. Кеча-кундуз тилла юборишдин тақсир қилмагил. Уруш куни лашкарга назар қилгил ва икки лашкар бир-бирига рўбарў бўлғон чоқда очиқ юзлик ва яхши сўзлик бўлгил. Лашкарингга деғилким, «Душман лашкари шундай бир итки, биз уни бир соатда қириб ташлармиз». Лашкарни бирданига юбормагил, подшоҳнинг олдига фавж-фавж⁴ лашкар юборгил. Сарҳанг ва саркардаларнинг отларини бир-бир тутгил, уларни танҳо-танҳо тайинла ва буюргил. «Эй фалончи, сен ҳам ўз тобеъларинг била боргил». Ҳар одамки аъло мурод

¹ Халал — камчилик.

² Жаноҳ — қанот.

³ Ҳазимат — чекиниш.

⁴ Фавж-фавж — гуруҳ-гуруҳ.

маслаҳатчилар жумласидин бўлса, ўз қошингда сақлағил.

Ҳар бир киши уруш қилса, урушда бирор кишини йиқса, мажруҳ қилса ёки ўзи мажруҳ бўлса, бирор душман кишини тутса, ё отни тутиб келтурса, ё бош кесиб келтурса, ёки бошқачароқ яхши хизмат қилса, унга ўша хизмати учун икки чандон мукофот берғил, саруло тақдим қилғил, иш ҳақини ва вазифасини бурунғидин зиёда этғил ва молингни худди шу вақтда сарф қилғил, токи мақсудинг тезроқ ҳосил бўлғай. Бу сабаб била ўзгалар ҳам мардоналикка ҳаракат қилғайлар ва сен ғалаба қозонғайсан.

Агар шу билан ҳамма мақсудинг ҳосил бўлса, сен шошиб қолмағил, ўзинг шитоб қилмағил ва жойингдин тебранмағил, душманга от отмағил, нединким, сипоҳсолар шикаст топса улуғ ор бўлур.

Агар урушга кирсанг, мардона ҳаракат қилғил ва кўнглингга қочмоқ фикрини келтурмағил. Улимга кўнгул қўйғил, нединким, ҳар одамнинг муроди ўлим бўлса, уни ҳеч лашкар жойидин кўтара олмас.

Зафар топсанг, қочғоннинг изидин қувмағилким, бу ишда хатар кўп бўлади. Менинг отамнинг хулқ-атвори шундоқ эрди, Султон Маҳмуд ҳам шу хилдаги одатни кўзда тутиб, қочғон одамнинг изидин қувмасди ва дер эдики: «Қочғон киши жонини аямай ҳаракат қилур ва ҳар киши жон била саъй кўргузса, албатта, зафар топар».

Урушда зинҳор бир қадамни кейин қўймағил. Агар бир қадамни кейинга қўйсанг, албатта ҳазимат топарсан. Ҳамиша жаҳд қилки, турғон жойингдин илгари юрғил ва ҳаргиз бир қадам кейин юрмағил.

Ҳамма вақт лашкарга хуш сўз айтғил ва бир луқма нон, бир коса сув топсанг, улар била баҳам кўрғилки, бир парча ноннинг қилғон ишини кўп зар ва саруполар қила олмағусидур. Лашкарнинг кўнглини ҳамиша хуш-хол тутғил. Агар улар сендин жонини дариг тутмасин десанг, улардин сен нонингни дариг тутмағил... Агар сени подшоҳлик шарафига еткурса, подшоҳлик тариқин яхши тутғил.

ПОДШОҲЛИК ШАРТИ ВА РАСМИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар подшоҳ бўлсанг, порсо бўлғил ва кўзингни, кўлингни халойиқнинг аёл ва атфолидин¹ йироқ тутғил. Пок ва имн бўлғилки, пок ва имнлик покдилликдур.

Ҳар иш қилсанг, ақл фармони била қилғил ва ақлдин бемаслаҳат иш қилмағил, нединким, подшоҳнинг вазирлари ақлдур.

Ҳеч ишда шитоб қилмағил. Ҳар ишгаки киришар бўлсанг, олдин ўша ишдин чиқмоқни яхши кўзлағил ва ишнинг охирига қарағил. Ҳар бир ишнинг ўлчоғин билғил ва барча ишни ўйлаб қилғил. Барча ишга, сўзга ақл юзи била қарағил, токи ботилни кўра олғайсан.

Ҳамиша ростгўй бўлғил, кам сўзлағил ва оз кулғил, токи кичиклар сенга густоҳ ва далир бўлмасинлар, нединким дебдурлар: «Подшоҳ учун энг ёмон иш халқнинг густоҳлиғидур».

Ҳар наки ато² қилсанг, мустаҳиқ қилғил ва ўзингни азиз тутғил, лашкар ва раиятнинг кўзига хор кўринмағил. Ҳеч одамдин зинҳор бир нарса тиламағил ва бандаларга раҳмдил бўлғил, аммо бераҳмларга раҳм қилмағил. Ҳамиша лутф ва карамни одат қилғил, лекин сиёсатлик бўлғил. Барча ишни буткул вазирга таслим қилмағил, унинг раёйига ҳамиша муҳтож бўлмағил. Вазир ҳар одамнинг ҳақида ҳар сўзни айтса эшитғил, аммо дарҳол қабул қилмағил. Вазирга айтғилки: «Ўйлаб кўрурман, агар маъқул бўлса, у ишни қилмоқни сенга буюрурман». Ўзинг бу ишни бахшиш била имтиҳон қилғил, токи унинг наф ва зарари сенга маълум бўлғондин кейин ҳар наки ҳукм қилсанг қилғил. Агар ҳоҳ қари, ҳоҳ йигитликда подшоҳ бўлсанг, қари кишини вазир қилғил, йигит одамга вазирликни бермағил. Агар сен қари бўлиб, вазиринг йигит бўлса, номуносиб ишдур. Агар сен йигит бўлиб, вазиринг ҳам йигит бўлса, икки йигит бир ўт бўлиб мамлакатни куйдирадур.

Вазир хушсуратлик ва узун бўйлик, кенг қоринлик, қари одам бўлса яхшидур. Қисқа бўйлик, бадрўйлик,

¹ Аёл ва атфолидин — (аёллар) хотин ва бола-чақаларидан.

² Ато — ҳадя қилиш.

тахфиф¹ суратлик киши бўлса, унда ҳеч ҳайбат ва шукуҳлик бўлмағусидур. Узун соқоллик одам вазирликка яхшироқ муносибдур.

Ҳикоят. Ундоқки бир куни султон Тўғрил^{52*} Хурсон фозилларидан бир кишини вазир қилмоқ тилаб, бир донишманд кишини вазирликка ихтиёр этди. Ул донишманднинг соқоли ниҳоятда қалин ва узун эрди. Шундоқ эдики, унинг соқоли бетидан ошоққа тушарди. Уни келтуришиб, султонинг пайғомини унга еткурдилар ва дедилар: «Биз сени ўзимизга вазир қилдик, нединким, сендин муносиброқ одамни топмадик». Ул донишманд деди: «Султонга айтингларки, вазирлик кўп хусусият ва ҳунари бўлгон кишига яхши бўлур. Банданинг эрса соқолидин ўзга ҳеч хусусияти ва ҳунари йўқдур. Подшоҳ менинг соқолимга алданмасун, ушбу хизматни бошқа одамга буюрсун».

Эй фарзанд, агар бир кишини вазир қилсанг, уни тамкинлик била узоқ тутғил, токи мамлакатнинг ишлари тўхталиб қолмасин. Аммо вазирнинг хеш ва ақраболарига ҳеч амал бермағил.

Фуқаронинг ҳолидин хабардор бўлғилки, подшоҳлар — чўпон, фуқаролари қўй рама²си манзарасида бўлур. Агар чўпон қўй рамасини сақлашга урунмаса, рама қисқа вақт ичида ҳалок бўлур.

Ҳеч одамдин хизматни дариг тутмағил ва лекин ҳар кишига иш буюрсанг, ўзига муносиб ишни буюрғил, номуносиб ишни буюрмағил, ундоқким, фаррошликка муносиб одамга шаробдорликни буюрмағил, шаробдорликка муносиб кишини хазинадор қилмағил. Алқисса, ҳар кишига ҳар ишни буюриб бўлмас. Агар иш билмагон кишига бир ишни буюрсанг, у киши ўз манфаати учун бу ишни билмаслигин айтмаса, ул иш дуруст ва фойдали бўлмағусидур. Бас, ишни билгон одамга буюрғил, токи дардисарликдин қутулгон бўлғайсен.

Агар бир чокарга иноят қилиб, уни улуғ ва мухташам қилмоқ тиласанг, уни амалсиз ҳам ҳашаматлик ва неъматлик қилса бўлур. Агар бир нодонга хизмат буюрсанг, ўз нодонлигинга гувоҳлик бергон бўлурсан.

¹ Тахфиф — енгил.

² Рама — тўда, сурув.

Подшоҳлигингда ҳеч одамнинг фармонингни хор тутишига йўл қўйма, сўзингни хор тутма — ўзингни хор тутгон бўлурсан, нединким, подшоҳликнинг роҳати амрини юритмоқдадур, йўқ эрса подшоҳ била раиятнинг хулқи бирдек бўлиб қолур. Подшоҳ била раиятнинг фарқи фармонбардорликдадур.

Ҳикоят. Эй фарзанд, эшитдимки, сенинг бобонг Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг замонида бир киши бор эрди. Уни Абул Фатҳ Бустий¹ * дердилар. У Нисанинг омили эрди. Султон бошқа бир омил юбориб, уни тутириб келтирди ва барча мол-мулкани хоса¹ликка олди, ўзини қаҳр била зиндонга солурди. Бир неча муддатдин кейин у киши зиндондин қочиб, Ғазнингга борди ва султоннинг олдида кўп тазарруъ қилиб ва ёрлиқ бериб юборди. У Нисага бориб, мазкур номани кейинги омилнинг қўлига берди. Омил ўйлаб туриб, ўз кўнглида деди: «У қайтиб яна Ғазнингга кетгай». Алқисса, номани ўқимади ва мазмунига амал қилмади. У киши (Абул Фатҳ Бустий) яна Ғазнингга бориб султоннинг боғдин танҳо чиқадиғон йўлининг устида кутиб турди ва султонга йўлиқиб, Ниса омилидин шикоят қилди. Султон яна нома берди. У киши деди: «Берғон номангизни омил эшитмағусидур». Шу вақтда султоннинг кўнгли бошқа бир иш била машғул эрди Шу жиҳатдан унга деди: «Мен худ нома бердим, бас, уни қабул этмасалар, бошингга тупроқ сочғил!» У киши деди: «Эй султони олам, фармонингни эшитмасалар, энди тупроқни менинг бошимга сочиш керакму?». Султон ўйлаб қолди ва деди: «Мен хато қилмишман, тупроқни менинг бошимга сочмоқ керакдур». Дарҳол икки ғуломни юбориб, Ниса вилоятидағи омилни дорга остирди ва жар солдирди. «Ҳар ким подшоҳнинг фармонидин бош тортса, жазоси ушбудур». шундин кейин ҳеч ким фармонга хилоф иш қилмади.

Ҳикоят. Эй фарзанд, сенинг тоғанг Султон Масъуд^{54*} салтанат тахтига минди, у шижоат ва мардоналик тариқин яхши билур эрди. Аммо мамлакатдорлик² тариқин ҳеч билмасди. Подшоҳликдин кўра канизаклар била айш-ишрат қилмоқни яхши кўрар ва барча

¹ Хоса — подшоҳ моли.

² Мамлакатдорлик — мамлакатни бошқариш.

молларини шу ишга сарф қиларди. Уммол¹ ва лашкарлар унинг шундай ишга машғул бўлгонин кўриб, нофармонлик² йўлин тутдилар ва халойиқнинг ҳолига футур етди. Лашкар, раият густоҳ ва далир бўлдилар.

Бир куни Фаррова қалъасидин бир хотин келиб, омилнинг зулмидин додхоҳлик қилди. Султон Масъуд унга хат берди. Хотин у хатни олиб бориб омилга кўргузди. Омил хатнинг мазмунига амал қилмади. Хотин яна келиб султондин адолат тилади. Султон унга яна хат бермоқни буюрди. Хотин деди: «Омил сенинг хатингни қабул қилмағусидур». Султон деди: «Мен ўзим хат бердим, унга амал қилмасалар, мен нима қилай!» Хотин деди: «Эй султон, подшоҳ бўлсанг шундоғ бўлғилки, сенинг ҳукмингни қабул этсинлар ва токи бандалар зулм ва балоға гирифтор бўлмасинлар, сен эрса ишрат тахтида ҳамиша барқарор бўлғил». Султон бу хотиннинг сўзидин хижолатманд бўлиб, хотиннинг додига етди ва у омилни тутиб дарвозага осди. Шундин кейин султон ғафлат уйқусидин уйғонди ва ҳеч одам унинг фармони қабулида тақсир қилмади.

Бас, эй фарзанд, ҳар бир подшоҳнинг ҳукми юрмаса, у подшоҳ эмасдур ва подшоҳлик фармон раволикка вобастадур³. Фармонни раво қилдирмоқ сиёсат била бўлур. Демак, сиёсат қилмоқда камчиликка йўл қўймоқ яхшимас.

Сипоҳийни раиятга мусаллат⁴ қилмағил. Сипоҳийни на янглиғ тарбият қилсанг, раиятга ҳам шундоқ меҳрибонлик кўргузғил, токи мамлакат обод бўлғай, нединким подшоҳ офтобдекдур, офтоб бировга соя солиб, яна бировдин юз ўгирмас. Раиятни лашкар била мутеъ этса бўлур ва лашкарларни раият била хушқол, ободон этса бўлур. Асло зулмни кўнглингга келтурмағилки, одил подшоҳнинг хонадони кўп йиллар боқий қолур ва золимнинг хонумони тезда барбод ва нобуд бўлур, нединким адл ободонликнинг нишонидур ва зулм вайронлик аломатидур. Ҳукамолар дебдурларки, одил подшоҳ олам хуррамлигининг сарчашмасидур, золим подшоҳ жаҳон хароблигининг селоба⁵сидур.

¹ Уммол — солиқ солувчи.

² Нофармонлик — итоатсизлик.

³ Раволикка вобастадур — бажарилишга боғлиқдир.

⁴ Мусаллат — қўлга олиш, молик бўлиш.

⁵ Селоба — тўфон.

Мазлумлар дуосидин гофил бўлмағилки, уларнинг дуоסי, албатта, мустажобдур. Хилватда кўп ўтирмағил, лашкардин ва ўзга халойиқдин қочмағил, агар қочсанг, улар ҳам сендин қочурлар. Раиятнинг ҳолига қарашда тақсир қилмағилки, бу тақсиринг душманнинг тавфиридур. Аммо лашкар тутсанг, барча лашкарни бир қабиладин тутмағил. Агар подшоҳ барча лашкарни бир қабиладин тутса, лашкари забун бўлур, нединким, улар ҳамиша бир-бирлари била иттифоқ бўлурлар ва ҳаммасига бирдек сиёсат қилиб бўлмас. Агар ҳар турли қабиладин лашкар тутсанг, у ҳолда бир тоифа иккинчи тоифадин бийм¹ қилур ва нофармонлик қила олмаслар, сенинг фармонинг эса лашкарингга раво бўлур. Шундоқки, сенинг бобонг Султон Маҳмуднинг тўрт минг турк ғуломи ва тўрт минг ҳинду ғуломи бор эрди. Туркларни ҳиндулардин қўрқитарди. Бу икки тоифа бир-биридин қўрқиши натижасида мутеъ ва фармонбардор бўлур эрдилар.

Эй фарзанд, гоҳ-гоҳ лашкар улуғларини нон емак, набиз ичмак учун ўз мажлисингга чақириб, карам ва меҳрибонлик кўргузғил ва сарупо бериб, кўнгилларин хуш қилғил. Лекин кишига оз нарса бермоқ тиласанг, кўп халқнинг орасида бермағил, токи ҳимматинг пастлиғи маълум бўлмасин. Масалан, мен саккиз йил Ғазнида султон Мавдуднинг^{55*} надими² бўлдим. Унда уч ишни ҳаргиз кўрмадим: бир улки, агар инъом икки юз тиллодин оз бўлса, уни кўп халқ орасида ҳеч кишига бермасди, хилватда парвоначисига³ букориб берур эрди. Иккинчиси, ҳаргиз тиши кўрингудек қаттиқ кулмас эрди, учинчиси, ҳар қанчаки қаттиқ қаҳри келса ҳам ҳаргиз «беҳамият» дейишдин бошқа дашном қилмасди. Бу одат бағоят яхши ишдур. Эшитгон эдимки, Рум султонининг одати ҳам шу хилда экан. Бас, эй фарзанд, сахий бўлғил ва паст ҳиммат бўлмағил, йўқ эрса, кўпнинг орасида ҳимматингни кўргузмағил. Агар шундай қилмасанг, халқ сенга душман бўлур. Гарчи ҳатто сенга бирон-бир душманлик қила олмасалар ҳам, ҳар ҳолда сенга бир душман бўлса, хизмат қилмаслар ва душманингга дўст бўлурлар. Аммо жаҳд қилиб

¹ Бийм — қўркув.

² Надим — яқин хизматкор, маҳрам.

³ Парвоначи — вазирнинг муовини.

подшоҳлик шаробидин маст бўлмагил. Олти хислатдин воз кечмагил ва уларни маҳкам тутгил, масалан: хайбат, адл, саховат, муҳофазат, мулоимлик ва ростгўйлик. Ҳар подшоҳ бу олти хислатнинг биридин узок бўлса подшоҳлик шароби мастлигига яқин бўлур. Ҳар подшоҳ подшоҳлиг шаробидин маст бўлса, подшоҳликдин жудо бўлгондин сўнг бу мастликдин айрилур. Шунинг учун подшоҳ бўлсанг, бу ишларга эҳтиёт бўлгил ва олам подшоҳларининг ҳолидин шундоғ хабардор бўлиб тургилки, уларнинг нафас олгонларидин ҳам ҳатто гофил бўлмагил.

Ҳикоят. Мен отамдин эшитдимки, у шундай деди: Фахруддавла ўзининг биродари Азудуддавлдин бир амаллаб қочиб, кўздин гоийиб бўлди ва ҳеч жойда мақом қила олмай, менинг бобом Қобуснинг даргоҳига омонлик тилаб келди. Бобом унга омонлик бериб, кўп лутф ва карам қилди, нединким, бобом Фахруддавланинг тоғаси эрди. Фахруддавланинг отаси била бобом Қобус Ҳусн Фирузоннинг қизидин туғилмиш эрдилар. Шундин кейин Азудуддавла бобом Шамсул Маолий Қобуснинг олдига элчи юборди ва элчи келиб номани топширди. Номада шундай дейилмиш эрди: «Биродарим у ерга борибдур. Сен била менинг орамизда дўстлик биноси маҳкамдур ва икки юрт бир юртдур. Биродарим менга душмандур. Уни тутиб менинг олдимга юборгил. Бу ишнинг мукофоти учун мен сенга вилоятимдин қайси шаҳарни тиласанг, ўшани берурмен, токи дўстлик бурунғидин зиёдароқ бўлғай. Агар бу бадномликдин қочсанг, унга заҳар бериб ўлдургил, токи менинг муродим ҳосил бўлсин ва сенга бадномлик бўлмасин. Ҳар на тиласанг уни қабул қилурман».

Амир Қобус деди: «... шундоқ улуғ подшоҳ мандек кишига то қиёматгача бадном бўлғудек сўзни айтмаса керак эрди». Шундин кейин элчига деди: «Азудуддавла бағоят гофил кишидур. Нечук бундоқ мумкин бўлмагон сўзни айтадур?». Элчи деди: Эй худованд, Азуддавлани Фахруддавлага сотмагил, яъни Фахруддавлани Азудуддавлдин илгари тутмагилки, Азудуддавла сени ўзининг туғишгон биродаридин ҳам дўст тутар ва айтарки, худди шу мактубни бергон куни эшитдим: «Бир кун дўстим Қобус ҳаммомга борди, ҳаммомда оёғи тойиб йиқилди. Мен дилтанг бўлиб дедим: «У қирқ ёшида қариб қолдимики, забун бўлиб, қуввати кетиб йиқилибди». Элчининг бу сўздин мақсуди: «Менинг

подшоҳим сенинг ҳолингни кўп яхши билур», — демоқ эрди. Қобус деди: «Умри узоқ бўлсин, менга кўп шафқат қилибдур. Лекин унинг учун мен ҳам ҳам ерман: фалон ойнинг фалон кунида, сени бу тарафга юбормасдин бир кун илгари кечаси фалон уйда ўтириб шароб ичди ва фалон жойда ётиб ухлади. Нуштегин соқий ярим кечада унинг қошига келди ва у уйқудин туриб ичкари саройга бориб, учок ка чиқди. Шу чоғда қаттиқ шамол эсди ва у учокдин тушар вақтида оёғи дуруст тегмай, зангунинг² иккинчи тишидин йиқилди. У киши учун менинг ҳам кўнглум анчагина азобланди ва дедимки: «Қирқ икки ёшдағи подшоҳ шунча шароб ичиб, учокка чиқа олмайдиғон ва ярим кечада ундин туша олмайдиғон даражада ожиз бўлиб қолибдими, бундоқ ҳодисага гирифтор бўладур?» Бу сўз билан Қобус элчига ўзининг ҳам уларнинг ҳолидин хабардорлиғини билдирди.

Эй фарзанд, атрофдағи подшоҳларнинг ҳолидин огоҳ бўлғондин сўнг ўз вилоятинг, райят ва лашкар ҳолидин ҳам огоҳ бўлғил. Агар ўз шаҳрингнинг ҳолини билмасанг, бегоналар ҳолини қандай қилиб билурсан?

Ҳикоят. Эй фарзанд, тоғаннинг ўғли султон Мавлуд бинни султон Масъуднинг замонида мен Ғазнинг борғондим. Менга кўп эъзоз ва эҳтиром қилди. Бир неча муддатдин сўнг мени имтиҳон қилиб, ўзига хос надим қилди. У ҳамиша таомни менинг била бирга ерди. Хоҳ ўзга надимлар била бўлсин, хоҳ бўлмасин, мен унинг суҳбатида ҳозир эрдим.

Бир кун субҳидамда надимлар била набиз ичиб ўтирғон вақтда лашкарга кўриниш берди ва барча лашкар келиб салом бериб қайтдилар. Хўжа Абдулло Раззоқ Аҳмад бинни Ҳасан Маймандий^{56*} унинг вазири эрди. Бир мунҳий³ бир хат келтириб хўжага берди. Хўжа ичкари кириб, у хатни Али ходимга берди ва Али ходим султонга берди. Султон набиз ичиб ўтириб эрди, ўшал хатни ўқиди ва Хўжага қараб деди: «Буюрғил, мунҳийга беш юз таёқ урсинлар, токи бундин буён хабар келтурса, шарҳ била ёзиб келтурсин, нединким, бу хатда: ўтган кеча Ғазнинда икки минг уйда ош пиширмамишлар, деб ёзмиш. Мен у уйлар кимларнинг

¹ Учок — том.

² Зангу — нарвон.

³ Мунҳий — хабарчи.

уйларидур, қайси кўчада, қайси маҳаллада эканин билмасман». Хўжа деди: «Мунҳийнинг гуноҳин афв қилинг, бу жиҳатдин у мужмал гаплар ёзибдур. Аммо агар шарҳ била ёзса, бу сўз бир улуғ китоб бўлурки, уни бир мажлисда ўқиб тамом қилиб бўлмағусидур. Ноилож ошни зикр этибдур, аммо ошнинг рангин ва навин ёзмабдур. Энди тарахҳум қилсангиз, бундин буён ҳар сўзни мужмал қилмай, фалон киши, фалон маҳалла ва фалон ош деб шарҳ ва тафсил била ёзсин». Султон деди: «Бу навбат афв қилдим. Агар яна шундоғ ёзса, гуноҳи ўз бўйнидадур».

Бас, эй фарзанд, ҳамиша лашкар ва раият ҳолидин хабар олғил, хусусан, вазирнинг ҳолига тафаҳҳус¹ қилғил ва шароб ичишга йўл қўймағил, нединким сен барча аҳлу аёл ва хонумонингни унга топширғонсан. Агар унинг ҳолидин ғофил бўлсанг, ўзингдин, хонумон ва мол-мулкдин ғофил бўлғонингдур. Атрофингдағи ўзингга баробар подшоҳлар била зоҳирда дўст бўлсанг ҳам, ботинда² дўст бўлмағил ва агар ботинда душман бўлсанг, зоҳирда ошкор қилмағил.

Ҳикоят. Шундоқ эшитибманки, Искандар Румий бир кун ўз душманига қарши урушга бормоқ бўлди. Унга дедилар: «Эй малик³, хасм ғофилдур, унга шабхун⁴ урмоқ керакдур». Искандар деди: «Ўғрилиқ била зафар топмоқ менга ордур!»

Бас, подшоҳликда улуғ ишларни одат қилғил, нединким, подшоҳ барча кишидин улуғроқдур. Унинг гуфтор⁵ ва кирдори⁶ ўзгаларнинг гуфтор ва кирдори-дин улуғроқ бўлмоғи керакдур ва бундоқ гуфтор ва кирдор била улуғ ном ҳосил қилса бўлур. Паст ҳиммат подшоҳнинг номи баланд чиқмағусидур.

Ҳукмингни улуғ тутғил ва ҳар муҳаққар⁷ нарсага ҳукм қилмағил. Агар бирор нарсага ҳукм қилсанг, унинг хилофини қилмағил, нединким, хилоф иш қилмоқ барча кишига ёмондур, хусусан подшоҳга ёмондур.

¹ Тафаҳҳус — атрофлича текшириш.

² Ботинда — ички томондан.

³ Малик — подшоҳ.

⁴ Шабхун — кечки ҳужум.

⁵ Гуфтор — сўзлаш, суҳбат.

⁶ Кирдор — қилиқ.

⁷ Муҳаққар — таҳқирланган.

Подшоҳлик пешасининг шартларини баён қилдим.

Агар деҳқончилик ё бозор пешалари насибинг бўлса, улар янада яхши пешадир. Сен ҳар бирининг шартларини бажо келтирғил, токи ишинг ҳамиша ривож топғай ва муродга етғайсан.

ҚИРҚ УЧИНЧИ БОБ

ДЕҲҚОНЧИЛИК ВА БОЗОР ПЕШАЛАРИ БАЕНИ ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар деҳқон бўлсанг барча деҳқондин шиностароқ¹ бўлғил ва ҳар бир экинни эксанг, вақтидин ўтказиб элмағил. Агар вақтидин ўн кун бурун экканинг икки кун вақтидин сўнг экканин яхшироқдур.

Ҳўкизни жуфт этиб, барча асбобни муҳайё қилғил. Зўравон, қувватли ҳўкизларни сотиб олғил, охурига алафни ва дон-дунларни солғил. Уни шу хилда тарбият қилғилки, ҳўкизларинг зўрликда ва семизликда барча халойиқнинг ҳўкизидин илгари бўлсин. Агар бир ҳўкизинг ишга ярамай қолса, тезликда яна бир ҳўкиз олишга ҳаракат қилғил, токи экин вақти ўтмасин. Агар экиш ва ўриш вақти бўлмаса, ҳамма вақт ер суриб, шудгор қилишдин ғофил бўлмағил. Сўнгги йилнинг тадбирини ушбу йил қилғил. Экинни бақувват ерга экилки, агар ернинг қуввати бўлмаса, ер сенга фойда бермас.

Ҳамма вақт ерни тарбият қилғил, деҳқончилик пешасидин бархурдор² бўлғайсан.

Агар ўзга пеша қилмоқ тиласанг, бозор пешаларини қилғил. Ҳар бир пешани қилсанг ҳам чобук бўлғил ва покиза иш қилғил. Шунда сенинг ишинг ҳамма пешаварларнинг ишидин яхшироқ бўлғай.

Ҳариф ва ошналаринг кўпайсин. Оз фойдага қаноат қилғил ва харидорни кўп лажож ва оғир баҳо била ўзингдин қочирмағил, токи мазкур пешада ризқинг зиёда бўлсин. Халқ сенинг олдинга бир нарсани олмоқ ва сотмоқ учун келса, дўстимсан ва биродаримсан демакдин тақсир қилмағил, токи сенинг бундоқ меҳрибонлиғингни кўриб, улар молларига оғир баҳо қўйиш-

¹ Шиностароқ — билимдонроқ.

² Бархурдор — баҳраманд.

дин шарм қилсинлар ва сенинг мақсудинг ҳосил бўлсин. Шунда ҳамиша пешаварларнинг орасида яхши отинг чиққай. Аммо рост сўзлағил, бахилликдин парҳез қилгил. Савдонгни яхши ишга сарф этгил, қашшоқларга инъом бергил ва ўзингдин қавийларга ниёзманд¹ бўлгил. Савдода кўп қаттиқ бўлмағил, ғариблардин кўп фойда истамағил ва мустаҳқиқни хушҳол қилгил.

Ўз подшоҳинг ҳақида ростлиғ қилгил, аммо подшоҳнинг хизматиға ҳарис бўлмағил, сипоҳийларға аралашмағил. Бозор халқи биля бозори бўлгил. Тош ва тарозини рост қилгил. Ўз ақчанг ҳақида икки дил ва икки ҳамён бўлмағил. Шерикларингға хиёнат қилмағил, ҳар пешаким қилсанг, унда ҳийла қилмағил ва ҳамиша ҳамма ишингни бирдек қилгил. Агар молдор бўлсанг, муҳтожға қарз бермоқни ғанимат билгил.

Елғондин онт ичмағил ва киши биля қаттиқ муомала қилмағил. Пок дил бўлгил, токи савдонгда, фойдангда баракат бўлғай. Ҳар бир пешадурки, менинг айтғонимдек бўлса, барча пешаварларнинг жувонмарди² бўлғайсан. Энди билгилки, жувонмардликнинг барча шармларини қудратим етгунча баён қилурман.

ҚИРҚ ТУРТИНЧИ БОБ

ЖУВОНМАРДЛИК ЗИКРИДА

Эй фарзанд, агар сен жувонмардлардек ҳаракат қилмоқ тиласанг, дастлаб жувонмардлик нима эканлигин ва унинг қандоғ пойдо бўлурын аниқ билгил. Билгилки, одам уч хил сифатға эгадур. Барча шахс, у хоҳ доно, хоҳ нодон бўлсин, шу уч нарса биля хушнуддур... Бу уч нарсанинг бири ақл, бири ростлик ва бири жувонмардликдур.

Халқнинг даъвосига ҳақиқат биля қарасанг, ҳеч киши ақл ростлик ва жувонмардлик биля ёлғон даъво қилмағусидур. Нединким бу уч сифатға эга бўлмағон ҳеч киши йўқдур. Аммо одатнинг тундлиғи (шиддатлиғи, ғазаби) ва хиралиғи (даҳшатли қоронғулик) халқнинг асли йўлини боғлаб кўяди. Инсон асли барча илми ўргана олади. Одамнинг тани кўзга кўринадурғон ва кўзга кўринмайдурғон моддалардин ту-

¹ Ниёзманд — ҳожатманд.

² Жувонмард — сахий.

зилғон. Демак, инсоннинг баданида бир қисм табиий кучлар осмон гумбази, юлдузлар, моддалар, унсурлар, нафас шакллар, жонлар, ақллар мавжуддурки, уларнинг ҳар бири алоҳида бир оламдур, яъни мураккаб бир мажмуъ бўлмишдур. Бас, кўрмасмусан, бу улуғ жаҳонда кўк гумбази ҳам, юлдузлар ҳам, табиий кучлар ҳам буларнинг бари хилма-хил моддалар бўлсалар ҳам, табиат бандида бир-бирларига боғлиқдурлар, яъни ўт ва сув барча сифатда бир-бирига зиддур. Андоқким, ўт ва сув барча сифатлари била зиддурлар, тупроқ ва ел ҳам бир-бирига зиддур. Демак, Ер тупроқ, ўт ва сувнинг орасида воситачи бўлиб, уларнинг орасини улуғ банд қилиб боғлайдур. Шу тариқа ердаги қурғоқчиликнинг олов била, совуқликнинг сув била боғланиши орасида банд пайдо бўлди, лекин қувват моддаси била мазкур банд узилди. Куч фалакдин, фалак ҳаюло¹дин яъни ҳар бир нарсанинг асл моддаси ва моҳиятидин, ҳаюло нафасдин, нафас ақлдин ушбу қиёс била жудо бўлди. Одам жисмида тириклик ва оғирлик табиат қуввати орқали жам бўлди. Сурат, чехра, ҳаё, қувват, ҳаракат фалакдин жам бўлди. Бешта жисмоний сезги, яъни эшитмоқ, кўрмоқ, искамоқ, тотмоқ сийпаламоқ ҳаюлодин жам бўлди; ёд этмоқ, тафаккур қилмоқ, хаёл этмоқ, сўз айтмоқ, тадбир қилмоқ жон орқали жам бўлди. Одамнинг баданидаги шариф² нарсаларнинг манбаи йўқдур ва уларнинг ўрнини кўрсатиб ҳам бўлмас. Нединким, жувонмардлик, донишлик, камолот, шариф — буларнинг ҳаммаси ақлнинг сармоясидур ва олий ақл ташаббуси била баданда пайдо бўлдилар. Демак, тан жон била, жон нафас била ва нафас ақл била тирикдур. Ҳар кишини тирик кўрсанг, у жонсиз эмасдур, ҳар одамни жонли кўрсанг, у нафассиз эмасдур, ҳар кишини нафасли кўрсанг, у ақлсиз эмасдур. Бу аҳвол барча одамда мавжуддур. Лекин тан била жоннинг орасида беморлик пардаси бўлса, жондин танга модда, яъни қувват ва ҳаракат етишмас. Ҳар кишининг нафаси била жони орасида оғирлик ва нодурустлик пардаси бўлса, нафасдин жонга модда тамом етишмас. Ҳар бир одамнинг нафаси била ақли орасида жаҳл хиралик пардаси бўлса, ақлдин жонга

¹ Ҳаюло — модда.

² Шариф — тароватли.

фигр, тадбир, жувонмардлик ва ростлик етишмас. Демак, ҳақиқатан, ақлли ҳамиятсиз бўлмағусидур. Лекин олий файрга руҳоний йўли боғланса, бундай ҳолда бемаъни фикрлар туғиладур.

Дунёда мардумлик, яъни жувонмардлик даъвосини қилмағон ҳеч одам йўқдур, лекин, эй фарзанд, сен жаҳд қилиб ўзгалардек бўлмағил ва беъмани даъво қилмағил. Файзи олийни ўрганмоқ ва идрок қилмоқ зикринда руҳоний йўлни таълим ва тафҳим¹ била очиқ тутғил, токи сендин маъно даъво қилмағайлар.

Эй фарзанд, билғилки донишлар ақл ва жувонмардликдин алфоз² била жасадсиз бир неча сурат ясабдурлар. Бу суратлар тан, жон, ҳавос³ ва маоний⁴ суратидур. Дебдурларки, бу суратнинг тани — жувонмардлик, жони — ростлик, ҳавоси — донишмандлик, маонийси — сафодур. Бу суратларни халққа тақсим қилдилар: бир гуруҳга тан тегди, ўзга нарса етмади, бир гуруҳга тан, жон, ҳавос ва маоний тегди. Тан етгон гуруҳ иёрлар ва сипоҳийлардурки, халойиқ уларга жувонмардлар деб от қўйдилар; тан ва жон етгон гуруҳ зоҳирда маърифат соҳибидурларки, халойиқ уларга ёлгон маърифат деб от қўйдилар; тан, жон ва ҳавос етгон гуруҳ ҳукамо, анбиё ва авлиёдурларки, халойиқ уларга гоът донишманд деб от қўйдилар; тан, жон, ҳавос ва маоний етгон гуруҳ фаришталардур ва уларга жувонмардлик насиб бўлди.

Жувонмардлик асли уч нарсадур: бири улким, айтгон сўзингни ўзинг қилсанг, иккинчиси улким, ростликка хилоф қилмасанг, учинчиси улки, хайр ишини илгари тутсанг. Одамдағи қолгон барча сифатлар бу уч нарсанинг остидадур.

Эй фарзанд, агар сенга мушкул бўлса, мен бу уч сифатни тадбир била, бу қавмнинг ҳар бирига мартаба ва андозасига лойиқ тақсим қилурман. Билғил, жувонмардлик ва иёрлик шундай кишига сазовордурки, бир қанча ҳунари бўлсин. Бу ҳунарлардин бири: жасур, мард, сабр-матонат, ваъдага вафо қилмоқ, пок дил ва пок забон бўлмоқ бўлса, яна бири улким, ўз манфаатин кўзлаб асирларга озор бермаса, бечора-

¹ Тафҳим — англатиш.

² Алфоз — сўзлар.

³ Ҳавос — сезгилар.

⁴ Маоний — маънолар.

ларга мадад еткурса, ёмонларнинг ёмонлигини яхшилардин йироқ тутса, рост сўз айтса, ўз танидин дод берса, яхшига ёмонлик еткурмаса, зиёндин омон тутса, одамларга зиён-зарар еткурмаса, яхши қарағилки, бундай ишларнинг ҳам охири ул уч сифатга вобастадур.

Ҳикоят. Айтурларки, бир куни Кўҳистондағи бир уйда иёрлар жам бўлиб ўлтирар эрдилар. Бир киши эшикдин кириб, салом бериб деди: «Мен Марв иёрларининг элчисидурман. Улар сизларга салом юбордилар ва дедиларки, бизлар бир масалани сўрармиз. Агар бу масалага жавоб берсангизлар, сизларнинг улуғлигингизга рози бўлурмиз. Агар тўғри жавоб бера олмасангизлар сизлар бизларнинг улуғлигимизга иқроп бўлингизлар». Улар элчига дедилар: «У масалани сўрағил». Элчи деди: «Улар сўраб юбордиларки, жувонмардлик недур ва жувонмардлик билан ножувонмардликнинг орасида фарқ недур? Агар бир иёр бир йўлнинг бошида ўтирғон бўлса ва бир киши унинг олдидан ўтиб кетса, бир оз фурсатдин сўнг унинг изидин яланғоч қилични қўлга олиб бошқа бир киши ўтса. У ўтиб кетғон одамни ўлдирмоқ учун йўл бошида ўтирғон иёрдан «фалон киши шу ердан ўтдими» деб сўраса, қандай жавоб бермоқ керакдур? Ўтмади деса ёлғон сўз айтғон бўлур, агар ўтди деса ғамозлик қилғай. Бу икки иш ҳам жувонмардлик тариқидан эмас».

Кўҳистон иёрлари бу масалани ва бу сўзни эшитғонларидин сўнг ҳайрон бўлуб, бир-бирларига қарашдилар. Буларнинг орасида Афзал Ҳамадоний дедан бир киши бор эрди. У деди: «Жувонмардликнинг асли — айтғон сўзни бажармоқдур. «Жувонмардлик била ножувонмардлик орасидағи фарқ сабрдур. Йўл устидағи иёр ўтирғон жойидин бир қадам илгари ёки бир қадам кейинроқ ўтириб: «Мен бу ерда ўтириб эрдим, ҳеч киши бу ердин ўтғони йўқдур», — деб жавоб берса, у шу тадбир била рост сўз айтғон бўлур».

Демак, эй фарзанд, бу иёрларни эсга солсада, сипоҳийлар ҳам бу расм била бўлмоқлари шартдурки, сипоҳийнинг иши иёрлик иши била тамом бўлур. Лекин каримлик, меҳмондорлик, сахийлик, тўғрилик, ҳақшунослик, пок жомалик, яхши яроғланиш сипоҳийга хосдур. Сипоҳийга тавозеъ ва сарафкандалик¹ бир

¹ Сарафканда — боши эгик, камтар.

хунардур, иёрга айбдур. Аммо бозор одамларининг жувонмардлигида ҳам анча шартлар бордурки, уларни мен ўзга пешаварларнинг бобида зикр қилдим, такрор қилмоққа ҳожат йўқдур... Жувонмардлик одоби шундоқки, нифоқ жиҳатдин ҳеч одамнинг пардасин йиртмаслар; халойиқни бир ишда саҳв¹ этиб, омонлик тилаб келса бахиллик қилмаслар, ...халқнинг орасида кишига кўп панд² бермаслар. Кишининг ҳаргиз қони тўкилишига саъй этмаслар. Қатли вожибга ҳам фатво бермаслар, нединким хато фатвони тузатса бўлур, аммо бегуноҳ ўлдирилғонни тузатиб бўлмас, ўлғон асло тирилмас. Авомни гуноҳга далил қилмаслар.

Аҳли тасаввуфнинг жувонмардлигини ўтғон устодлар кўп китобларда зикр этибдурлар, мен уларнинг ҳаммасин баён қила олмағайман.

Эй фарзанд, менинг арзим бу китобда сенга панд бермоқдур. Агар сен ушбу гуруҳ била ҳаммажлис бўлсанг, сен уларга оғир тушмағил ва улар ҳам сенга оғир тушмасин. Бу тоифанинг жувонмардлигини сенга айтурман, нединким, яхши зиндагонлик қилмоқда бу тоифага ўзга тоифадан кўп ранж етишар ва ўзларин барчадин баландроқ кўрарлар. Жувонмардликнинг асосий фазилати манманликни бошидин чиқармоқ ва ўзгага қасд қилмасликдур. Яна бу тоифанинг адаб ва жувонмардлиги икки нав бўлур: бири тасаввуф дарवेशларига хос бўлур, бири муҳибларга мансуб бўлур. Мен иккала навини ҳам баён қилурман.

Билғил, дарवेशликнинг шарти улдурким, у ҳамиша мужаррад³ бўлғай.

Ҳикоят. Шундоқ эшитдимки, бир вақт икки сўфи йўлдош бўлиб, бир тарафга борур эрдилар. Бири мужаррад эрди ва бирининг ёнида беш тиллоси бор эрди. Мужаррад сўфи ҳеч хавфсиз борур эрди ва ҳамроҳ талаб қилмасди. Ҳар жойгаки борса, у жой қанчалик хавотирли бўлса ҳам, у ҳеч андиша қилмас ва ўтириб роҳат қилар эрди. Беш тиллоси бор сўфи ҳам унинг била кетиб борарди. Аммо доимо бадбуруш, мутафаккир ва андуҳгин эрди. Бир вақт бир қудуқнинг бошига етдилар. Бу ер ҳаддин зиёда хавфли ва ўғриси кўп эрди. Мужаррад сўфи мазкур қудуқдин сув ичиб, беҳавотир

¹ Саҳв — хато, янглишиш.

² Панд — ўғит, насиҳат.

³ Мужаррад — холи, танҳо.

ётиб роҳат қилди, аммо беш тиллоси бор сўфи хавфдин ухлай олмади ва ҳамиша ўзига дер эдики: «Оҳ, на қилай?!» Бунинг овози мужаррад сўфининг қулоғига етиб уйғонди ва унга деди: «Эй фалончи, сенга нима бўлди, тинмай: «Оҳ, на қилай,— дерсан?». У деди: «Эй биродар, менда бешта тилло бордур. Бу жой хавфлидур, сен бу жойда бежавотир ухларсен, мен эрса хавотирдин ухлай олмасман ва ҳатто ўтира олмасман ҳам».

Мужаррад сўфи деди: «Тиллонгни менга берғил, токи мен бу тиллонгга бирон чора қилай». Сўфи тиллони унга берди. У олиб тиллони қудуққа ташлаб юборди ва деди: «Мана энди, «оҳ на қилай»ингдин қутулдинг. Энди тинчгина ўтирғил, фароғат била ухлағил. Билғилки, мужаррад кишининг ҳеч офатдин хавфи бўлмағай».

Эй фарзанд, билғилки, агар назаринг бир бўлса, барча офатдин омон юрғайсан. Агар биродаринг ҳақида жанжал қилсанг ҳам, ўзинг ҳақингда биродаринг била ҳеч вақт мукошафа¹ қилмағил. Манманликни бошингдин чиқарғил ва соҳиби беғараз бўлғил. Тасдиқ ва тажаррудга назар қилғил ва ҳеч нарсага иккилик кўзи била қарамағил.

Эй фарзанд, билғилки, агар киши сидқидил била сувга оёқ қўйса, сув ҳам унинг оёғи остида қаттиқ бўлур. Агар бирон киши бу бобда сенга авлиё кароматидин бир ҳикоят қилса ва ул ҳикоят ақл тариқасидин йироқ¹ бўлса ҳамда сенга номумкин кўринса ҳам унга рой, эътиқод қилғил. Дарвеш шундай кишидурки, у ҳар бир нарсага сидқ кўзи била қарағай, унинг зоҳири ва ботини бир бўлғай ва кўнглини тавҳид фикридин холи қилмағай. Қаттиқ андиша ва оҳисталикни ихтиёр этғай, токим тафаккур ўтига куймағай, нединким, бу тариқа соҳиблари тафаккурни улуг ўт деб билурлар, сидқ суви эса унинг тасаллиси бўлур. Демак, улар ишрат ва рақс, самоъ²ни тасаллига дом қилмишлар, агар дарвешлар самоъ оҳангига мойил бўлмасалар, ҳамиша тафаккур ўтига куярлар, нединким, ҳар кишида тавҳид тафаккури бўлмаса, унга самоъ қилмоқ маҳолдур... Дарвеш ...мулойим сўзлик бўлғай; тан ва жаомасин пок тутғай; сафарни дўст тутғай ва биродарларига ҳамма вақт хизмат қилғай; сафарга ҳар одам ҳамроҳ бўлмоғ тиласа ман этмағай ва белини

¹ Мукошафа — фош қилиш.

² Самоъ — ашула.

устидин боғлаб, халқ орасига бормағай; ҳар ердин жой берсалар, унда ўтирғай; ичкари кирғон вақтида салом берғай; яхши одамлар била суҳбат тутғай, беҳуда сўзлашмағай; бир ерга чақирсалар тезроқ борғай, токи азиз бўлғай. Бир иш қилмоқ бўлса, кўпнинг ҳукми ва ризоси била қилғай... Агар ҳожат юзасидин бир жойга кетмоқ, ё либос киймоқ, ёки либосни тандин чиқармоқ тиласа, кўпдин рухсат олғай; халқдин яширин равишда ҳеч нарса емағай ва халқнинг олдида кўп сўзламағай... Кўп халқнинг орасида шитоб била юрмағай.

Бу гуруҳ ранж била топғон нонни ранж билғай. Нон емоқ вақтида суфра дин ғойиб бўлмағай, токи ўзгалар уни келур деб интизорлик чекмағайлар. Халқнинг олдидаги нонга қўлин урмағай. Агар бир иллат сабаби била таом егуси келмаса суфра ёйилмасдин бурун узр айтғай.

Эй фарзанд, жаҳд қилки, ҳар қандай сифатга эга бўлсанг ҳам олдинни кўрадиғон бўлғил ва жувонмардликка яқин бўлғил, токи жаҳон аҳлининг яхшиси бўлғайсан.

Агар жувонмардлик йўлида юрмоқ тиласанг, ҳамиша уч нарсани кўзда тутғил: кўзни ёмон назардин, қўлни ёмон ишдин ва тилни ёмон сўздин сақлашни. Уч нарсани дўст ва душманга очиқ тутғил: уй эшигини, суфра бошини, ҳамёнингнинг боғичини.

Ҳаргиз ёлғон сўз демағилки, барча ножувонмардлар ёлғон сўз айтмоқдадурлар. Агар ҳар киши сенинг жувонмардлигинга эътиқод қилса, агар азиз киши бўлса ҳам, сенинг олдинда ўзини хор тутар, агар улуғ душман бўлса ҳам сенга ўзини таслим қилур ва барча халқнинг орасида сенинг жувонмардлигинга эътиمود этар.

Бас, жонинг борича кўшиш қилиб, жувонмардликни эгаллағил. Ва яна ҳаргиз ўтгон иш юзасидин интиқом қилмоқ²қа машғул бўлмағил, хиёнат қилмоқни асло ўйламағил, нединким хиёнат қилмоқ жувонмардликнинг шарти эмасдур.

Эй фарзанд, огоҳ бўлғилки, сўз кўпдур. Агар ҳар тоифанинг жувонмардлигини айтсам сўз чўзилур, аммо сўзни мухтасар қилурманки, айтғонларимнинг барчаси юқорида баён этилгон фикрларга тобедур.

¹ Суфра — дастурхон.

² Интиқом қилмоқ — ўч олмоқ.

Билғилки, камоли жувонмардлик шулдурки, ўз молингни аниқ билғил, киши молини киши моли билғил, халқ молидин тамаъ қилмагил. Ўз қўлинг била қўймағон нарсани олмагил. Халққа яхшилик қила олмасанг ҳам ёмонлик қилмагил. Оламда жувонмардроқ киши ҳамиша менинг айтғонимдек тирикчилик қилғай, токи ҳам бу дунёни, ҳам охиратни топғай.

Эй фарзанд, билғилки, бу китобнинг неча жойида қаноатни зикр этдим ва яна такрор қилурман. Аммо ҳамиша дилтанг бўлмасликни тиласанг, қаноатлиг бўлғил, ҳасадчи бўлмагил, токи вақтинг ҳамиша хуш бўлғай. Нединким, барча ғамнокликнинг асли ҳасаддур. Билғилки фалак гардишининг таъсиридин одамга нек¹ ва бад² етар. Менинг устозим дердики: «Фалак таъсири била одам бўйнини узатғай ва оғзини очғай. Фалакдин бир саъб³ етса, одам бўйнида кўтарғай ва агар бир луқма етса, оғзига олғай...»

Фалак таъсирида ҳам шул икки ишдин ташқари эрмасдур. Бу тариқани илгари тутиб, қаноатга одат қилсанг, озод баданинг ҳеч кишининг бандаси бўлмас. Ҳаргиз тамаъни хаёлингга келтурмагил. Нек ёки баддин наинки олдингга келса, рози бўлғил. Билғилки, одам тоифаси хилма-хилдур. Лекин уларнинг бир-биридан кам бўлмоғи ниёз⁴ ва тамаъ жиҳатидиндур. Шунинг учун киши тамаъни тарк этиб, қаноатни одат қилса, барча жаҳон аҳлидин бениёз бўлғай. Демак, ҳеч кишидин тамаъ талаб қилмағон киши жаҳонда энг азиз, муҳташамдир. Ул ҳеч одамга ниёзи бўлмағай, тамаъгир ва ниёзманд паст ва хордир. Нединким, бундай киши ўз моли ва жувонмардлигидин тамаъ қилғай.

Ҳикоят. Шундоқ эшитибманки, шайх Шибли бир кун бир мачитга борди ва икки ракат намоз ўқиб, бир оз вақт осойиш топди. Ул мачитда ёш ўғлонлар жам бўлиб китоб ўқир эрдилар. Ўғлонларнинг таом ейдигон вақтлари бўлиб қолди. Буларнинг орасида бир бойнинг ўғли ҳам бор эрди ва бир фақирнинг ҳам ўғли бор эрди. Бойнинг ўғли олдида ҳалво, фақирнинг ўғли олдида

¹ Нек — яхши.

² Бад — ёмон.

³ Саъб — машаққатли.

⁴ Ниёз — муҳтожлик.

қуруқ нон эрди. Бойнинг ўғли унга деди: «Агар ҳалво емак тиласанг, менинг итим бўл, шундин сўнг ҳалво берурман». Фақирнинг ўғли деди: «Мен сенинг итингман». Бойнинг ўғли деди: «Шундоқ бўлса, итдек ҳурғил». У бечора ит янглиғ ҳурди, шундин кейин бойнинг ўғли бир бўлак ҳалво берди. У ҳар вақт итдек ҳуради ва бир бўлак ҳалво оларди. Шайх Шибли ҳар вақт уларга қараб йиғлар эрди. Бир куни муридлари ундин сўрадилар: «Эй шайх, не важди йиғларсан?» Шайх деди: «Кўрингларки, беқаноатлик ва тамаъгирлик одамнинг бошига на савдоларни солур. Агар бу ўғлон қуруқ нонга қаноатли бўлиб, ундин ҳалво тиламаса эрди, ўзидек бир ўғлоннинг ити бўлмасди».

Бас, агар зоҳир ва фосиқ бўлсанг ҳам, қаноатли бўлғил.

Эй фарзанд, билғилки, мен шу қирқ тўрт бобда ҳар хил ишлар тўғрисида сўз дедим ва ҳар боб ҳақидаги масалалар юзасидин панд-насиҳат қилдим. Аммо ақллилик бобини зўрлик била айта олмасман. Ақлни кишига зўрлик била ўргатиб бўлмас. Билғилки, ақл икки хилдур: бири туғма ақлдур, уни азалий дерлар, иккинчиси касбий ақл, буни муктасиб дерлар, касбий ақлга дониш ҳам дерлар. Бас, агар азалий ақл бўлмаса, мен ва сен ҳеч илож қила олмасмиз. Сен муктасиб ақлни пеша қилмоқда камчил қилмағил, қурбинг етғонича ўрганғил. Ақллилар тоифасидин бўлмасанг ҳам, донишлар тоифасидинсан, иккисидин бирига эга бўлғонинг яхшидур, нединким дебдурлар, агар ота бўлмаса, онадин яхши киши йўқдур. Агар оқил бўлмоқ тиласанг, ҳикмат ўрганғил, ақл ҳикмат била камолга етар. Аристотелис донишдин: «Оқилнинг қуввати нимада?» — деб сўрабдурлар. Донишманд: «Барча кишининг кучи овқатдандур, ақлнинг кучи эса ҳикматдандур», — дея жавоб бермишдур.

Эй фарзанд, билғилки, ҳар неки иш менинг одатим эрди, ҳаммасини сенинг учун бу китобга ёздим, бу фақат сенинг учундур, яъни барча фикр ва тушунчаларимни сенинг учун китобга ёздим ва ҳар бир илм, ҳар ҳунар ва ҳар пешаким билур эрдим, ҳаммасини қирқ тўрт бобда баён этдим.

Билғилки, кичикликдин менинг одатим шундоқ эрди. Мен олтмиш уч ёшимни шу сират ва шу одатда

ўткардим. Бу китобни сана тўрт юз етмиш бешда бошладим. Агар бундин буён ҳам Худо таоло умр бериб, тирик бўлсам, яна шу одат била бўлурман. Агар сен бундин яхшироқ хислатни билсанг, ўша била бўлғил. Шуларни ўзимга раво кўрдим, сенга ҳам раво кўрдим. Агар сен менинг бу пандларимни эшитмасанг ва булар била иш қилмасанг, сенга менинг зўрим йўқдур. Ҳар қандай киши бу китобни ўқир, тушунар ва шу китоб юзасидин иш кўрар, нединким, менинг ҳар бир сўзим бахтнинг аломатидур.

ИЗОҲЛАР

1. *Мугаваккил* — 847—861 йиллар орасида ҳукмронлик қилган аббосийларнинг учинчи халифаси.
2. *Сукрот* — юнон олимларидан бўлиб, эрамиздан илгари 469—399-йилларда яшаб ўтган.
3. *Афлогун* — *Платон* — эрамиздан илгари 427 йилда туғилиб, 343 йилда вафот этган юнон олими.
4. *Муҳаммад Закарийёи Рози* — Эроннинг машҳур табибларидан бири. У Рай шаҳрида 240 ҳижрий йили (854—5 мелодий йили) да туғилди, 320 ҳижрий йили (932 мелодий йили)да вафот этди.
5. *Хисрав Парвез* — Ануширавон (Хисрав I) 579 йилда вафот этгандан кейин тахтни унинг ўғли Ҳурмузд IV эгаллайди. Аммо 90-йилларнинг охирида Миҳран қабиласидан бўлган Ҳурмузднинг сипоҳсолари Баҳром Чубин бошчилигида Ҳурмуздга қарши исён кўтарилади. Баҳром ўз яқинлари билан пойтахтга юриш қилади. Бу вақтда пойтахтда Испахпат уруғидан бўлган Виндол ва Вистах номли икки ака-ука бошчилигидаги оқсуяк гуруҳи Баҳром Чубиннинг келишини кутмасдан мустақил равишда ҳаракат қиладилар. Бу гуруҳ Ҳурмуздни қўлга оладилар ва унинг иккала кўзини ўйиб олиб кўр қиладилар, кейин ўлдирадилар. Унинг ўрнига Ҳурмузднинг ўғли Хисрав II ни подшоҳ қилиб тайинлайдилар. Хисрав II кейинроқ «Парвез» лақабини олади, «Парвез» сўзининг маъноси музаффар, ғалаба қилувчи, ғолиб демакдир.
Аммо Хисрав Парвез ўзини ўраб олган давлат кишиларига, кўшинларига ишонмайди ва Ктесифонни ташлаб, Византия императори даргоҳига боради, улар билан келишиб, яна ўз ватанини эгаллайди. Аммо Хисрав Парвезнинг душманлари уни зиндонга ташлайдилар ва ўлдирадилар.
6. *Абузуржмехр* — Сосоний Нўширавоннинг афсонавий вазири бўлиб, асли оти Бузургмехрдир. Бу номга арабча тус берилиб, «Абузуржмехр» дейилган.
7. *Абу Сувор Шопур* (Шовур) бинни Абу ал Фазл. Абу Сувор Шовур бинни Абу ал Фазл Шаддодийлар сулоласидан саккизинчи амир Бус Сувор (ёки Абул Асовар) Шовур (ёки Шопур) ибн Фазл ҳақида сўз юритилади. Шаддодийлар тарихи кам ўрганилган. Улар курдлардан бўлиб, 340 ҳижрий (951—2 мелодий) йилида Арронда ҳукмронлик қилганлар. Амир Бус Сувор Двинанинг ҳокими сифатида эсга олинади. Маълумки, салжуқийлар 1021 йилданоқ Арманистонга ҳарбий юриш қилдилар. Арманистон Византиядан ёрдам сўрашга ҳаракат қилади. Бу курашга Шаддодийлар ҳам тортилган эди.

Жумладан, Бус Сувор аввал византияликлар томонига ўтади, аммо улардан норози бўлиб салжуқийларга қўшилади, улар билан 1047 йилда муносабатни тиклади. Тўғрулбекнинг Арманистон билан бошлаган урушини унинг валиаҳди Олп Арслон давом эттиради. Олп Арслон узоқ вақт Аня шаҳрини қамал қилгандан сўнг, уни забт этади (1064 й. 6 июнда). Аня шаҳри олингандан сўнг бир қанча вақт салжуқий ноиблари ҳукм сурадилар. 1072 йилда эса Абу Сувор бу шаҳарни ўз ўғли Манучага таг-туғи билан сотиб олиб беради. Шу вақтдан бошлаб, Шаддодийлар икки шажарага бўлингандилар, улардан бири Ганжада ҳукмронлик қиладилар, иккинчи шажара эса Аняда яшадилар. Бу оддий маълумот тахминий бўлса ҳам, «Қобуснома» муаллифининг Бус Сувор ҳузурига келганидан дарак беради. Афтидан, бу вақтда Ганжа Шаддодийлар томонидан олинмаган, византияликлар қўлида бўлган бўлиши мумкин. Шундай тахмин қилиш мумкинки, «Қобуснома» муаллифи Кайковуснинг Бус Сувор ҳузурига келиши 1021—1047 йилларнинг ўрталарига тўғри келади.

8. *Гургон*. Журжон вилоятининг маркази бўлиб, у Каспий денгизининг шарқи-жанубий қирғоғида Гургон дарёсининг ҳавзасидаги вилоятдир. Беруний Журжонда бўлган вақтда бу вилоятнинг ҳокими Кайковуснинг бобоси Қобус бинни Вушмагир эди.

9. *Фирузон Дайлабий*. Дайлам вилоятининг ҳукмдори. 289 ҳижрий (901-мелодий) йилида Исмоил Сомоний кўшинлари жангда ўлдирди.

10. *Хорун ар-Рашид*. Аббосийлар сулоласининг халифаларидан (786—809) «Минг бир кеча» асаридаги эртақларнинг қахрамони.

11. *Ануширавон*. Асли исми Хисрав I бўлиб, лақаби Ануширавондир. Баъзи манбаларда «Нўширавон» деб ҳам юритилади. «Ануширавон» сўзининг маъноси «абადий руҳ эгаси, ўлмас руҳ эгаси» демакдир. Унинг отаси Қубод ўлгандан сўнг (531 йил) Ануширавон отасининг тахтини эгаллайди (531—579) ва Маздак қўзғолонини бостиради. Шунинг учун воқеаномаларда адолат тимсоли сифатида шухрат қозонган.

12. *Соҳиби Аббод*. 932—1055 йилларда Ғарбий Эрон ва Ироқда ҳукмронлик қилган феодал давлати сулоласи Бувайҳийларнинг машҳур вазири Соҳиби Исмоил ибн Аббод кўзда тутилади.

13. *Ажам*. Дастлаб араблар Арабистондан ташқари мамлакатларни Ажам деб атаганлар, кейинроқ Эрон мамлакатини ва эронликларни Ажам деганлар.

14. *Аристотелис*. Аристотель — юнон файласуфларидан бири. У эрамиздан аввалги 384 йилда туғилди, 322 йилда вафот этди.

15. *Ибн Муқла*. Абу Али Муҳаммад ибн Ҳусайн ибн Муқла машҳур адабиётчи, вазир ва ҳаттот. У 272 йил ҳижрий (885—6 мелодий) йилида Бағдодда туғилди ва Аббосийлардан Муқтадир (908—932)нинг вазири эди. Бунинг даргоҳида ибн Муқла зиндонга

ташланди (324 ҳижрий, 936 мелодий йилида), аввал унинг ўнг қўлини кесадилар, 326/938 йили тилини сугуриб оладилар. У 328/939 йилда зиндонда вафот қилади.

16. *Ал Муътасим*. Аббосийлар сулоласидан саккизинчи халифа бўлиб, у 833—842 йилларда ҳукмронлик қилади.

17. *Шамсулмаолий*. Кайковуснинг бобоси Қобуснинг исми.

18. *Аҳмад Жағдий*. Огаҳий таржима қилган «Қобуснома» да Аҳмад Жағдий. Е. Э. Бертельс таржима қилган «Кабус-наме» да Аҳмед (Аҳмад) Сади (Саъдий) деб юритилади.

19. *Боғлимус* Птоломей — мелодий иккинчи асрининг бошларида Искандарияда яшаган риёзиёт (математика), фалакиёт (астрономия) олимидир. У кўпроқ астрономия илми билан шуҳрат қозонган.

20. *Юсуф*. Шарқда кўп шоирлар томонидан ижод қилинган «Юсуф ва Зулайҳо» достонининг асосий қаҳрамони пайғамбар Яъқубнинг ўғли.

21. *Амир бинни Лайс*. Сенстондаги Саффорийлар сулоласининг асосчиси Яъқуб ибн Лайснинг биродари ва бу сулоланинг иккинчи ҳукмдори. У 265/879, 287/900 йилларда ҳукмронлик қилган.

22. *Азҳари хар*. «Азҳар» — оппоқ, жуда оқ; ёрқин; ой; ёввойи буқа маъносида; «хар» эса эшак маъносида ишлатилади.

23. *Фалакул маолий*. Манучехр — Қобуснинг ўғли.

24. *Қорун*. Тавротда Қорей деб аталади. Қорун бой одам бўлган, бу ривоят Қуръонда ҳам учрайди. Афсоналарга кўра у жуда бой бўлган ва куфронийлиги учун Қорунни ва бутун бойлигини ер ютган экан.

25. *Гиштосб*. Қадимги Эроннинг афсонавий подшоҳи, Абулқосим Фирдавсий Тусий «Шоҳнома» асарининг қаҳрамонларидан бири. Йигирма еттинчи бобдаги ҳикоя «муқаддас подшоҳ» Гиштосбнинг ёшлик чоғида Византияга қилган саёҳати ҳақидаги ривоят билан боғланади.

26. *Рум*. Юнон, рим империяси, Туркия, Кичик Осиё мамлакатларининг қадимги номи.

27. *Қустантания*. Истамбул шаҳрининг қадимги номи.

28. *Шаҳрбону*. Сосонийларнинг сўнгги подшоҳи Ийаздегирнинг қизи, 637 йилда Эронни араблар истило қилганда ўлдирилган.

29. *Салмон Форисий*. Афсонавий шахс бўлиши эҳтимол.

30. *Умар ибн ал Хаттоб*. Мусулмонларнинг тўрт халифаларидан иккинчиси, 634—644 йилларда ҳукмронлик қилган. Халифаликни ташкил қилувчилардан бири.

31. *Али ибн Абу Толиб*. 656—661 йилларда ҳукмронлик қилган тўртинчи халифа.

32. *Фогима*. Муҳаммаднинг қизи, Алининг хотини.

33—34. *Ҳасан, Ҳусан*. Алининг фарзандлари, араб халифалиги учун бўлган ўзаро низолар даврида (680—683 йилларда) Умавийлар халифаси Язид томонидан ўлдирилади.

35. *Иёр*. Халифалик шаҳарларида маълум касбга эга бўлмаган, тасодифий иш ҳақи билан яшайдиган шахслар шундай ном билан аталганлар. Улардан кўнгилли қўшин тузилган эди.

36. *Саййида*. Бувайҳийлардан Фахруддавла (976—997)нинг беваси.

37. *Искандар Зулқарнайн* — Александр Македонский.

38. *Фашёғурс* (Фигоғурс — Пифагор) ёки Фусоғурос — юнон олимларидан бўлиб, эраиздан илгари, бир ривоятга қараганда 608, бошқа бир ривоятга қараганда 572 йилда Сисом оролида дунёга келган. У ўз юртида таълим олди, риёзиёт илмини эгаллади, катта олим даражасига етишди.

39. *Муовия*. Умавийларнинг биринчи халифаси, 661—680 йилларда ҳукмронлик қилган.

40. *Жолинус*. Гален Клавдий тахминан мелодий 130-йилда туғилиб, тахминан 200-йилда вафот этган. Жолинус Рим табиби ва табиатшунос бўлган. Унинг бизгача етиб келган озгина асарлари Гиппократдан кейин тиббиёт соҳасида машҳур назариётчи эканлигидан далолат беради.

41. *Ситта ашар*. Тиббиёт бўйича ўн олтита илмий асарнинг номи.

42. *Ровий*. Бу даврнинг одати бўйича сарой ҳофиси ўз шеърини ўзи ифодали ўқимади, балки саройда шоир ва ҳофизнинг шеърини ифодали ўқигувчи махсус ёш хушовоз йигит тайин этилади, унга ровий дейилади.

43. *Амир Фазлун Биссувор ибн Хомон*. Озарбайжон ҳукмдорларидан бири.

44. *Абдумалик Ақайрий* — баъзи манбаларда «Акбар» деб ёзилган.

45. *Ҳожиб Исмоил ибн Аббод*. Буидларнинг машҳур вазири.

46. *Девон*. 1) шоҳнинг вазирлари, маслаҳатчилари тўпланадиган жой; 2) идора, маҳкама; 3) бир шоир томонидан ёзилган шеърларнинг тўплами.

47. *Алқодир биллоҳ*. Аббосийларнинг 25-халифаси, 991—1031 йилларда ҳукмронлик қилган.

48. *Хўжа Абу Наср Мешкон*. Маҳмуд Ғазнавий ва унинг ўғли Масъуднинг соҳиби девонларидан. У нома услубининг устози ва машҳур хаттотдир. Мешкон зўр тарихчи Байҳақийнинг устози.

49. *Абу Бакр Қаҳноний*. Султон Маҳмуднинг машҳур шоири.

50. *Абу Али Симжур*. Сомонийларнинг машҳур ҳокимларидан бўлиб, бир вақт Хуросонда ҳам ҳукмронлик қилган.

51. *Абул Фазл Балъамий*. Исмоил (892—907), Аҳмад (907—914) ва Наср II (914—943) Сомонийларнинг машҳур вазиридир. Балъамий 892 йилдан 938 йилга қадар шу вазифада бўлган.

52. *Султон Тўғрил*. 1035 йилда Урта Осиё чўлларини зуҳур этиб, Хуросон ўлкасида равнақ топган Салжуқий туркларининг салтанатига асос солади. Тўғрил 1038 йилдан бошлаб ҳукмронлик қилади, 1063 йилда вафот этади.

53. *Абул Фатҳ Бустий*. Бу шахсни 401/1011 йилда вафот қилган Абул Фатҳ Бустий (исми, отасининг оти бир хилда) билан аралаштирмаслик керак. Байҳақиқийнинг кўрсатувича, «Қобуснома»да тилга олинган шахс 430/1038 йилга қадар ҳаёт эди.

54. *Султон Масъуд*. Султон Маҳмуднинг ўғли 1030—1041 йилларда ҳукмронлик қилган.

55. *Султон Мавдуд*. Шаҳобуддавла Мавдуд (1041—1048) Ғазнавий сулоласининг 10-султони. Масъуднинг ўғли, Маҳмуднинг набираси.

56. *Хўжа Абдур Раззоқ Аҳмад бинни Ҳасан Маймандий*. Султон Маҳмуднинг мактабдош ўртоғи Аҳмад Маймандийнинг ўғли. Маҳмуд уни Ҳиндистондаги бир саройга қамаган эди. Абдур Раззоқ қамоқни отаси билан тақсим қилганди. У қамоқдан қутулгач, Мавдудга вазир бўлиб тайинланган эди.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
Мавъизатномаи Кайковус (Кайковуснинг насиҳатномаси)	10
БИРИНЧИ БОБ	
Парвардигори оламни танимоқ зикрида	16
ИККИНЧИ БОБ	
Пайғамбарларнинг хилқати зикрида	17
УЧИНЧИ БОБ	
Ҳақ таолонинг шукргузарлиғи зикрида	19
ТУРТИНЧИ БОБ	
Неъматларга шукр қилмоқ зикрида	22
БЕШИНЧИ БОБ	
Ота ва она ҳақини билмак зикрида	24
ОЛТИНЧИ БОБ	
Ҳунар афзунлиғи. Баланд қадр ва олий табъ бўлмоқ баёни зикрида	26
ЕТТИНЧИ БОБ	
Сухандонлик била баланд мартабали бўлмоқ зикрида	35
САККИЗИНЧИ БОБ	
Ануширавон пандларин ёд олмоқ зикрида	43
ТУҶҚЗИНЧИ БОБ	
Қарилик ва йигитлик сифати зикрида	45
УНИНЧИ БОБ	
Тамкин шарофати ва таом тартибининг баёни зикрида	49
УН БИРИНЧИ БОБ	
Шароб ичмак зикрида	51
УН ИККИНЧИ БОБ	
Меҳмон олмоқ ва меҳмон бўлмоқ зикрида	53
УН УЧИНЧИ БОБ	
Мазоҳ қилмоқ, шатранж ва нард ўйнамоқ одобин баёни зикрида	57

УН ТҮРТИНЧИ БОБ	
Ишқ ва унинг одатлари зикрида	58
УН БЕШИНЧИ БОБ	
Нафъ олмоқ зикрида	62
УН ОЛТИНЧИ БОБ	
Ҳаммомга бормоқ зикрида	63
УН ЕТТИНЧИ БОБ	
Ухламоқ ва осуда бўлмоқ зикрида	64
УН САККИЗИНЧИ БОБ	
Шикорга чиқмоқ зикрида	65
УН ТУҚҚИЗИНЧИ БОБ	
Чавгон ўйнамоқ зикрида	67
ИИГИРМАНЧИ БОБ	
Уруш қилмоқ зикрида	68
ИИГИРМА БИРИНЧИ БОБ	
Мол жам этмоқнинг зикрида	70
ИИГИРМА ИККИНЧИ БОБ	
Омонатни сақламоқ зикрида	72
ИИГИРМА УЧИНЧИ БОБ	
Асир сотғун олмоқни(нг) зикрида	74
ИИГИРМА ТҮРТИНЧИ БОБ	
Уй ва ер сотиб олмоқ зикрида	79
ИИГИРМА БЕШИНЧИ БОБ	
Чаҳорпой (от) сотиб олмоқ зикрида	81
ИИГИРМА ОЛТИНЧИ БОБ	
Хотин олмоқ зикрида	84
ИИГИРМА ЕТТИНЧИ БОБ	
Фарзанд парвариш қилмоқ зикрида	85
ИИГИРМА САККИЗИНЧИ БОБ	
Дўст тутмоқ зикрида	90
ИИГИРМА ТУҚҚИЗИНЧИ БОБ	
Душмандин андиша қилмоқ зикрида	93

УТТИЗИНЧИ БОБ

Афв ва уқубат қилмоқ зикрида 98

УТТИЗ БИРИНЧИ БОБ

Илм талаби ва қозигарлик зикрида 101

УТТИЗ ИККИНЧИ БОБ

Тижорат ва бозоргонлик расми зикрида 107

УТТИЗ УЧИНЧИ БОБ

Тиб илми расми зикрида 113

УТТИЗ ТУРТИНЧИ БОБ

Нужум (юлдузлар) ва ҳандаса (геометрия) илми зикрида . 119

УТТИЗ БЕШИНЧИ БОБ

Шоирлик расми зикрида 122

УТТИЗ ОЛТИНЧИ БОБ

Ҳофиз ва созандалик зикрида 125

УТТИЗ ЕТТИНЧИ БОБ

Подшоҳга хизмат қилмоқ зикрида 128

УТТИЗ САККИЗИНЧИ БОБ

Подшоҳга надимлик қилмоқ зикрида 131

УТТИЗ ТУҚҚИЗИНЧИ БОБ

Дабирлик ва котиблик зикрида 133

ҚИРҚИНЧИ БОБ

Вазирликнинг шарт ва расмлари зикрида 140

ҚИРҚ БИРИНЧИ БОБ

Сипоҳсоларлик шартлари ва одатлари зикрида 145

ҚИРҚ ИККИНЧИ БОБ

Подшоҳлик шarti ва расми зикрида 147

ҚИРҚ УЧИНЧИ БОБ

Деҳқончилик ва бозор пешалари баёни зикрида 155

ҚИРҚ ТУРТИНЧИ БОБ

Жувонмардлик зикрида 156

Изоҳлар 166

Адабий-бадий нашр

Ўзбек тилида

**КАЙКОВУС УНСУРУЛМАОЛИИ
ҚОБУСНОМА**

Нашрга тайёрловчилар:

Долимов Субутой, Долимов Улуғбек

Ўзбекистон Республикаси Матбуотни қўллаб-қувватловчи
Жамғарманинг «Истиқлол» ноширлик маркази
Халқаро Шароф Рашидов Жамғармаси. Тошкент — 1994.

Мусаввир Темир Саъдулла
Расмлар муҳаррири Обид Соҳибназаров
Тех. муҳаррир Антонина Горшкова
Мусаҳҳиҳлар Абдуғани Абдуллаев, Ҳамидулла Султонов

Теришга берилди 12.05.94. Босишга рухсат этилди 31.06.94.
Бичими 84×108¹/32. Газета қоғозига босилди.
Шартли босма табағи 9,24. Нашр табағи 9,5.
100000 нусха босилди. 5138 рақамли буюртма.
Баҳоси шартнома асосида.

700129, Тошкент, Навоий кўчаси 30. Шартнома № 1.

Ўзбекистон Республикаси Давлат Матбуот қўмитасининг
ижарадаги Тошкент Полиграфия комбинатида чоп этилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.